

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLIV.**

HUNGARIA
SZEGED
2019

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS ACTA HISTORICA

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, DEÁK ÁGNES, PAPP SÁNDOR, TOMKA BÉLA,
SZÉKELY MELINDA, VARGA BEÁTA, ZIMONYI ISTVÁN

Az SZTE BTK Történeti Intézete kiadványa

A kötetet gondozta:
Történeti Segédtudományok Tanszék

Redegerunt:
TIBOR ALMÁSI
FERENC PITI

Szerkesztette:
ALMÁSI TIBOR
PITI FERENC

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 (Nyomtatott)
HU ISSN 2676-9832 (Online)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet
A kiadó székhelye:
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Felelős kiadó személy:
Szántó Richárd

Tartalomjegyzék

T. HORVÁTH ÁGNES	
A császárforumok bikaölő Victoriáinak ikonográfiai háttere.....	3
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> kazár története.....	15
BARA PÉTER	
Egy velencei a Magyar Királyságban? Cerbanus Cerbano és biográfiája	25
B. HALÁSZ ÉVA	
A fantombánok nyomában – avagy kik voltak a bánok?	43
SZŐCS TIBOR	
Szabolcs megye archontológiájáról (1310-es évek).....	51
PITI FERENC	
Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXVIII. kötetéhez (1344)	67
MIKÓ GÁBOR	
A formuláskönyv és a leveleskönyv határán Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézírata	83
RÁBAI KRISZTINA	
„...quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cuius aedificii aut molendini est charta”	95
VARGA BEÁTA	
Az ukrán államiság vitás kérdései az ukrán és orosz historiográfiában a 17. század közepétől napjainkig.....	105
KŐFALVI TAMÁS	
A pécsváradi plébánia katolikus halotti anyakönyveinek 18. századi bejegyzései.....	115
J. NAGY LÁSZLÓ – ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR	
Magyarország és az 1967-es arab–izraeli háború (arab és magyar levéltári iratok és a sajtó tükrében)	129

T. HORVÁTH ÁGNES

A császárforumok bikaölő Victoriáinak ikonográfiai háttere

A tanulmány a római császárforumok bikaölő frízeit vizsgálja. Elemzi a bikaszimbólum jelentéstartalmait, bemutatja a *taumachia* és *tauroktonia* szakrális megnyilvánulásait. Végigkíséri, hogyan válik az asztrális, termékenységi, királyi szimbólum az augustusi ideológia egyik elemévé, miként lesz a *taurobolium* Traianus és Hadrianus idején hivatalos hatalomjelzővé és Antoninus Pius alatt a császárkultuszba történt beemelésével az apotheosis egyik szimbólumává.

Kulcsszavak: császárforum, *taumachia*, *tauroktonia*, *taurobolium*, császárkultusz, *apotheosis*, ikonográfia

Keywords: Imperial Fora, *taumachy*, *taurochtony*, *taurobolium*, emperor worship, apotheosis, iconography

A római császárforumok a hatalmi reprezentáció legfontosabb építészeti megnyilvánulásai voltak. A Caesartól Traianusig kiépített díszter-együttes nemcsak topográfiailag hozott létre egymással összefüggő reprezentációs teret, de ikonográfiájuk is egymásból építkezett. A császárforumok bonyolult szimbólumrendszerében megjelenő jelképek közül a bikaáldozatét kívánom kiemelni. Ez az elem nem köthető direkt módon a forumok patronáló isteneihez, ezért képi megjelenítése sem foglalkoztatta mélyebben a forumok dekorációs elemeit kutatókat.

A Caesar-forum díszítményei között, a Venus Genetrix-templom cellájának külső falán találkozunk először a *tauroktonia*-motívummal: a bikaölő Amorok sorával. Ez a forum volt ugyan a legkorábbi, de ezek a díszítések a Traianus-forum építésének korából származnak. Az eredeti frizekről nem sokat tudunk, de ez a dekorációs elem szorosan összeköti az átépített korával, Traianus forumának bikaölő Victoriáival. Ugyanez bukkan fel Vespasianus *Templum Pacis*án.¹ Az Augustus-forumról nincs közvetlen adatunk erre, bár a templom hitelesnek tűnő ábrázolásán, az *Ara Pietatis Augustae* domborművén² épp egy bikaáldozatot mutatnak be előtte. A *Forum Transitorium* esetében viszont ismerünk bikaáldozatra utaló adatot. Itt egy *bukranionos* fríztöredéket találtak.³

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy miért is fontos ez a jelképi elem a császárforumok esetében.

---

¹ Inv. Forum Pacis 975.

² A Villa Medicibe beépítve, másolata ma az *Ara Pacis* múzeumában látható.

³ Inv. Forum Nervae 1348–1374.

A bika az őserő jelképe volt, és bár főként a megtermékenyítő férfierő megjelenítőjeként tekintenek rá, szimbolizmusa sokkal összetettebb. A paleolitikus ábrázolásokon a női nemi szerv (a méh és a petefészkek) sematikus rajzában is a bikafejet mintázták.⁴ Mint az ősművészetek szimbolizmusában gyakran, a bika a férfi és a női princípium egyazon megjelenítőjeként a természet önmegújító öröklétének, a termékenységnek általános szimbóluma volt. Alakjában ott a teremtető, megtartó istenekhez kötött pozitív, védelmező vonás, ugyanakkor megjelenítette a természet pusztító oldalát, a sötét, félelmetes és fenyegető aspektusokat is. A szimbolikus ábrázolások kettőssége tükröződik asztrális vonásaiban (Nap- és Holdszimbólum), és hatalmi szimbólumként történő megjelenésében is. A bika a közel-keleti uralkodói szimbólumpárok, a Nap–Hold, ég–föld, arany–ezüst minden aspektusához köthető.

A bikaszimbólum feminin oldalának legerősebb bizonyítéka asztrális vonása. Holdszimbólum, egy holdistennő ült a hátán. A sarva a felkelő Hold alakját jelenti. Az egyiptomiak bikaszarvai, amelyek között a Nap korongja látszik, egyszerre mutatja a két legfontosabb égitestet. A bika Hold-alakja a Nap éjszakai oldalának kifejezője. A Hold maga az örök változás, a víz és az élet magjainak székhelye. Ez testesül meg a termékenység női istenségeiben is. Az egyiptomi Ápisz a holdsugártól fogan, ahogyan a krétai Pasziphae Szelenét reprezentálja. A legkorábbi bikakultuszok elemeiben mindenütt ott bujkált a Hold tisztelete is.⁵

Az ősanajakultusz, amely a földhöz társuló termékenység imádata volt, nemcsak a föld- és gabonaistenekhez kötődött, hanem az „Állatok úrnője”-ként (*Potnia theron*)⁶ vadállatok társaságában megjelenített termékenység-istennőkhöz is („Nagy Istennő”). Ők a természet fölötti, az ember által kontrollálható, istenektől származtatott uralmat, a domesztikáció szakrális vetületét fejezték ki. A nekik bemutatott állatáldozatokban megőrződött a bikais-tenségek feminin jellege is. A „Nagy Istennő” fején bikaszarvakat viselt⁷ és kétségtelen a kapcsolata a khtonikus istenekkel. A krétai vallásban a labirintus és a bika, valamint a khtonikus istenek női papsága a Hold női energiáit fejezték ki.

A bikáknak a föld termékenységével való kapcsolatát mutatják a sumer pecséthengereken fellelhető bikaábrázolások is. Az uruki kultúra pecséthengerein megjelenő bikák szakrális funkcióját ugyan nehéz meghatározni, de van közöttük⁸ olyan, amelyen bikák sora menetel és vállukból gabona serken. Ez kifejezetten a földistennői, termékenységi aspektust fejezi ki. Ugyanakkor a pusztító erő is benne rejlik.⁹ Nemcsak a termékenység és annak ellenfele, de a termékenységet védelmező szimbólum is lehetett. Ezt az erőt tükrözik a bikafejes amulettek, gyűrűk,¹⁰ amelyek néha fallikus jelekkel vannak kiegészítve.

⁴ Vö. A. LEROI-GOURGHAN: *Las religiones de la prehistoria*. Barcelona, 1987. 87–90.

⁵ Ezt örökíti meg az Európé-történet.

⁶ A Harvard Art Museums Inv. 1925.4.46. darabja, amely hasonlóságot mutat ezekkel. Vö. C. PICARD: *La Potnia Tauron de Colophon*. In: *Mélange Holleaux: Recueil de mémoires concernant l'antiquité grecque offert à Maurice Holleaux*. Paris, 1913. 175–200.

⁷ M. GIMBUTAS: *The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images*. Berkeley–Los Angeles, 2007. 182., 139. ábra.

⁸ F. ZEUNER: *A History of Domesticated Animals*. London, 1960. 220/8. jegyzet, 20. ábra.

⁹ Ld. Ištar égi bikáját.

¹⁰ Iracilion Archeological Museum. Case 101, no. 7–9., 20–23. stb.

A bikakultusz és az anyaistennők kapcsolatáról vallanak a korai görög hitvilágból ránk maradt Kabeiroszok,¹¹ a természet megújulásának és termékenységének¹² khtonikus démonai is. Alakjukat Diodórosz Szikulusz¹³ az idai daktüloszoknak (*Idaioi dactyloi*) nevezett démonokkal feleltette meg, akik az Ida-hegyi Nagy Anya (*Magna Mater*), a phrügiai Rhea–Kübelé kultuszához kapcsolódtak.

A bikaszimbólum azonban ismertebb maszkulin erőként. Az európai kultúrkörbe bekerült bikakultusz elemeit Keleten kell keresnünk. A bika szimbolikusan kapcsolódott az éghez. Mezopotámiában Annak, az Ég perszifikációjának megjelenítője, az istenek királya, aki viharisten is. A bika Enlil jelképeként a termékenység hordozója. A bika az óbabilóni korszakban is ég- és viharisten, a villámlással volt kapcsolatban. A villámokat Adad borjainak tekintették. Az anatóliai bikakultusz elterjedését is Adadhoz kötik. Ugyanabban a korban ikonográfiájának megváltozott a természete, Enlil és Ninlil¹⁴ fiának, a holdisten Nannának a jelképe is volt. Mindig fényszimbólum: az Ég, a Nap vagy a Hold szimbóluma. Ugyanakkor erősen kötődik a villámláshoz, az esőistenekhez, a termékenységhez. A napszimbólumként történő ábrázolásokon a bika szarva az íj, amely a Nap sugarait szerteszórja. Szoláris elemekkel társítva a földet, az alvilágot, az újjászületést és a termékenységet, az állatövben a Napot és a tavaszt jelképezi.

A bika maszkulin jelképpé avatása a Közel-Kelet és Egyiptom hitvilágában keresendő, ahol a legerősebb és leghatalmasabb istenek, az istenkirályok, végül a közemberek fölé emelt halandó királyok szimbólumává vált. Erős, vad és büszke mivoltuk miatt lettek hatalomjelzők. A bika szarvai kezdetben csak az istenek fején jelenhettek meg, amellyel rendkívüli képességeiket jelezték, később uralkodói jelképpé váltak. A királyi fejdíszben az isteni erő és a királyi hatalom kifejezőivé lettek. Erre legjobb példa Kréta, ahol isteneket és a királyi (talán istenkirályi) méltóságot jelölték.

A bikához köthető istenségek teremtk, égistenek, fényistenek, kapcsolatban álltak a termékenységgel és a túlvilággal is. Legismertebb görög megfelelője maga Zeus, aki *taumomorph* alakban is létezett és a bikakultusz minden aspektusa megnyilvánul alakjában. A bika jelképrendszere, a hozzá kapcsolódó istenségek széles köre az isteneknek bemutatott áldozatok legtekintélyesebbikévé emelték a bika véres áldozatát, a *tauroktoniát*, amelyet a legyőzéséért folytatott küzdelem, a *taumomachia* előzött meg.

A *taumomachia*-jelenetek közül az állatok közötti viadal tűnik fel elsőként. Ez kezdetben a természet ellentétes őserőinek küzdelme volt. A bika és az oroszlán által megjelenített küzdelemük Mezopotámiában már az uruki periódus ábrázolásain megjelent.¹⁵ A tehenekre

¹¹ A szamothrakéi misztériumokban iker félistenek, akiket a Démétér, Perszeponé és Hekaté tiszteletére rendezett ünnepségen orgiasztikus táncsal ünnepeltek. A Korybantészek kórusának tagjai, Héphasztosz fiainak tartják őket a hét Apollón fi mellett. A thébai istennevek (Axierosz, Axiokersza, Axiokerszosz és Kadmilosz) KERÉNYI K.: *Görög mitológia*. Budapest, 1977. 41. szerint Démétért, Perszeponét, Hadészt és Hermészt takarják. A rómaiak nagy tiszteletben tartották, mert úgy gondolták, hogy legendás ősük, Dardanosz azonos az egyik Kabeirosszal. Ennek alapján a capitoliumi triásszal és/vagy a *penatesszel* azonosították.

¹² A kultusz kapcsolatban állt Dionüszossal és Hermésszel, így a vegetációs és a nyájak termékenységéért is felelős isteneknek mutatták be az áldozatot.

¹³ DIODÓROSZ: *Bibliothéké* 5.64.4.

¹⁴ Eredetileg a „Szelek Úrnője”, később gyógyító anya-, majd gabonaistennő.

¹⁵ H. FRANKFORT: *Cylinder Seals*. London, 1939. Vd. és Vi. ábra, vö. uo. 24.

támadó oroszlán és a bika asszociatív összekapcsolása már későbbi időkhez társult, ahol a bika a védelmező erő szerepét töltötte be.¹⁶ A perszeopoliszi palota őrző szárnyas bikái és bikafejes oszlopfői mellett a palota dromoszán ott menetelnek az oroszlánok és bikák is. Könnyű volna kijelentenünk, hogy a jelképtár ebben az esetben is a föld gonosz erőin győzedelmeskedő királyi hatalom megjelenítése, de nem így van. Gyakori előfordulásuk, főként kulcsfontosságú helyeken, határozottan azt sugallja, hogy fontos szimbolikus jelentősége van, de Hinnells kételyét fejezi ki a pontos értelmezés lehetőségéről.¹⁷ Ennek oka, hogy a palotában megjelenő bikák és oroszlánok polimorph szimbólumok. A bikafejes oszlopfők mindenképp hatalmi jelképek és az asszír típusú kapuőrző szárnyas bikákkal együtt az erő és a természetfeletti hatalom kifejezői. A bika a perzsa vallásban a nagylelkűség és a jószág szimbóluma, uralkodói jelkép volt.

Az oroszlán az általános közvélekedésben uralkodói szimbólum, a királyság jelképe, az uralkodó minden ellenséget elpusztító erejét is kifejezheti. A mezopotámiai művészetben azonban főként támadó és veszélyeztető szimbólumként szerepel. Ezt a hagyományt követhetjük a zoroasztrianizmusban is, ahol az oroszlán sohasem jelenik meg mint megmentő, jótévő erő.¹⁸ Boyce ezt a jelentéstartalmat elemezve arra a megoldásra jut, hogy ez a motívum nem perzsa, hanem korábbi mezopotámiai jelkép átvételeként került be a perzsa művészetbe.¹⁹ Ez az átvétel a palotaművészet ikonografikus hagyománytisztelét tükrözi a Közel-Keleten. Egy lehetséges értelmezése szerint az oroszlán és a bika asztrológiai jelentésük és az évszakok sorrendjét képviselik. A perszeopoliszi palota nagy lépcsőjének két oldalán kettejük harca az évszakos körforgást ábrázolja. Itt a bikát megtámadó oroszlán a tavaszi napéjegyenlőség által legyőzött tél örök győzelmének megjelenítője. Az oroszlán nap-szimbólum, a bika a holdé, harcuk a halál és feltámadás megismétlődő ciklusát követi. A motívum jelentéstartalma így változik a csillagászatiból a királyi hatalom szimbólumáig, majd a szezonális változás jelképévé.

Az ember és állat közötti harc, a bikaviadalok előzményei a korai vadásztársadalmakig nyúlnak vissza, amikor a vad bikák elfogása, megfűkezése és legyőzése előzte meg az áldozati cselekményt. A *taurobolium* (bikaáldozat) és a *kriobolium* (kosáldozat) a korai kultuszokban, mint a vadásztársadalmak rituáléja, gyakorta tetten érhető. A bika legyőzése mint rituális cselekvés a hatalom megszerzésének próbája volt. A bika nem pusztán isteneknek szentelt áldozat, de képes azt is megszentelni, aki kapcsolatba kerül feláldozásának ceremóniájával. Feláldozása a közösség életeterejét is szimbolizálta és halálával azt védelmezte. A bikaáldozat tehát a legszentebb áldozatok közé tartozott.

Gilgameš és Enkidu küzdelme az égi bikával már ehhez a körhöz tartozott, a győzelem kapcsolatot teremtett az emberek és az istenek világa között. A királyi hatalom nem pusztán a királyok isteni eredetén alapult, hanem sokkal inkább az uralkodó mágikus erővel bíró karizmatikus hatalmán.²⁰ Ennek az erőnek az egyik megjelenítője volt a bika.

¹⁶ PICARD, i.m. 193.

¹⁷ J. R. HINNELL: *Persian Mythology*. London, 1985.

¹⁸ Az asszír hagyományban is „királyi vad”, amellyel az uralkodók megküzdenek, legyőzik, ami az emberfelettié növesztett, a gonosz erőket legyőzni képes erejüket szimbolizálja.

¹⁹ M. BOYCE: *A History of Zoroastrianism. II.* Leiden–Köln, 1982. 106.

²⁰ CH. GROTTANELLI: Kingship: An Overview. In: *The Encyclopedia of Religion*. 8. New York, 1987. 312–322.

A bika legyőzésének első fázisa a bikaviadatok vértelen formája volt. Ilyen a szíriai eredetű, de Krétáról ismert bikaugrás (*taurokatapszia*) szakrális szertartása, amelynek a krétai vallásosságból fakadóan²¹ az a különlegessége, hogy nők is részt vettek benne. A második fázis, a *tauroktonia* (bikaölés) mitologikus eredete a Gilgames-eposzban is szereplő égi bika legyőzéséhez kapcsolódik. Ez a teremtmény/alapító mítoszok visszatérő motívuma a *katabaszisszal*, az alvilágjárással együtt. Így szerepel a Minotaurusz-mítoszban, ahol a labirintus jelképezi az Alvilágot, és így kötődik az alapító/megmentő hősön, Thészeuszon, illetve Ariadnén keresztül Dionüszosz kultuszához, akit gyakran ábrázoltak bikaszarvakkal, *tauro-morph* alakja volt Kükizosban. Nonnosz Zagreusz története szerint Dionüszoszt a titánok bikaborjú alakjában megölték és megették.²² Az újjászülető Dionüszosz első élete bika alakjában ér véget, tehát a bikaáldozat az emberáldozatot helyettesíti.²³ Ez a mítosz kapcsolódik Suidasnál²⁴ Szabazioszhoz,²⁵ aki egyértelműen azonosítja a fríg istennel.

A Dionüszosz tiszteletére tartott ünnepeknek a bikaáldozat is fontos része volt. A nagyobbik Dionüzián bikát áldoztak,²⁶ amint két évente rendezett fesztiválokon Krétán is. Ezek mind vegetációs ünnepek voltak, a természet körforgását jelenítették meg, így kapcsolódtak a keleti misztériumvallások az észak-európai kultuszokhoz, ahol a bika a gabona-szellem általános megtestesítője volt.²⁷ Ugyanezt fejezi ki a Magna Mater- vagy Kübelé-Attisz-kultusz, amelynek csúcspontja a bikaáldozat volt.

A vadászársadalmak istennője volt Artemisz is, aki szintén kapcsolódott a bikaszimbólum fent már érintett aspektusaihoz. A „Vadállatok Úrnője” volt ő is, ez kimutatható *Artemisz elaphébolosz*²⁸ alakjában, de a klasszikus mitológiában a szűz istennő eredetileg szintén kötődött a termékenységhez. Nemcsak holdistennői mivolta, de az epheszoszi Artemisz kultuszszobrát díszítő bikaherék is egyértelműen a bikakultusz termékenységi aspektusaihoz kapcsolják. Ennek epheszoszi előzménye a kultusztemplom *temenosz*ának eredeti istennője, Magna Mater (Kübelé) tisztelete, akinek szerepe hasonlított Artemisz kultikus feladatköréhez. A bikaáldozat klasszikus megjelenése a görögöknél (bár ez vitatott)²⁹ *Artemisz tauropoloszhoz*³⁰ fűzhető, akinek temploma Halai városában volt. Kultusza itt más oldalról mutatja az istennőt. *Tauropolia* ünnepén egy ember megvágott nyakának néhány csepp vérért áldozták fel az istennőnek. Ez a korábbi valós emberáldozatok emléke volt, valamint azt is igazolja, hogy a bika feláldozása az emberáldozatot helyettesíti. A *taurobolium* szó eredeti formája *tauropolium* lehetett.³¹

²¹ Ariadné a krétai kultusz főpapnői szerepét is betöltötte.

²² W. BURKERT: *Greek Religion*. Cambridge, 1985. 64.

²³ Pl. Kréta, ahol a régészeti emberáldozati nyomok mellett bőséges bikakultuszra és -áldozatra utaló jel van.

²⁴ SUIDAS: *Lexicon*. s.v. *Sabazios*.

²⁵ Fríg főisten, akinek tisztelete beolvadt Kübelé kultuszába, Dionüszossal és Zeusszal is azonosították.

²⁶ Kr. e. 333-ban 240 bikát öltek meg.

²⁷ J. G. FRAZER: *Az Aranyág*. Budapest, 2002. 301.

²⁸ 'Szarvasölő'. HOMÉROSZ: *Iliász* 18, 319.

²⁹ C. H. MOORE: On the Origin of the Taurobolium. *Harvard Studies in Classical Philology* 17 (1906) 43–48.

³⁰ 'Bikaölő'. M. RICE: *The Power of the Bull*. London–New York, 1998. 47.

³¹ R. DUTHOY: *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology*. Leiden, 1969. 123.

A kultusz (Pauszaniász szerint) szkíta eredetű,³² a vérszomjas istennők nem voltak jellemzők a görög vallásra. Mind a kultusz idegen eredete, mind a vérszomjas vadság, mind az egzotikus vadállatok közel hozzák alakját Dionüszosz tiszteletéhez. A természetistennő hatalmát fejezik ki a természet felett. A vad természet megszelídítése, betörése miatt kultusza Halaiban egyértelműen összefüggött a katonai kiképzéssel.³³

Az istennő tiszteletére bemutatott emberáldozat gondolata (*Iphigeneia Taurisz*) Rómában vált igazán népszerűvé, ugyanis beleillett a halotti szertartások szakrális rendjébe, és a gladiátori küzdelemmel együtt teljesen elfogadott volt. Az emberáldozatot kiváltó állatáldozat eszméje sem volt eredeti római gondolat, mint Plutarchosz Lucullus életrajzában leírja³⁴ *Persziasz Artemidosz*³⁵ folyóistennő kultuszát, akinek üszői közül egy felajánkozott Lucullusnak, hogy áldozza fel az istennőnek. A korábbi³⁶ azonosítást elvetve, nem lehetünk biztosak ugyan a bikaáldozatban, hiszen üszöről van szó, de abban igen, hogy a nagytestű állatok áldozata emberáldozatot helyettesíthetett.³⁷

A *taurobolium* tehát leginkább a keleti területeken virágzott. A császárforumok *tauroktonia*-jelenetei viszont ennek a szokásnak a nyugati megjelenését mutatják. Kérdés tehát, hogy miként jutott el ez Rómába, és vajon mely istenségek rítusainak részeként vált a római kultuszok elemévé. A rituális átvételeknek két módja volt. Az egyik a közvetlen földrajzi érintkezés során történő átvitel, a másik a metaforikus mód, ami miatt egy vallási szertartás egy másik kultúrkörben meggyökeresedett.

A *taurobolium* a rómaiakhoz a hellenisztikus hatással együtt érkezett. A rómaiak életében korábban a bika áldozati állatként nem játszott kizárólagos szerepet. *Hekatombé*³⁸ a császárkorig nem dívott, a *souvetaurilia* esetében is csak egyike volt a három szent állatnak. A *souvetaurilia* a *lustratio* és a városalapítás szertartásának része volt. Eredete nem tisztázott, de talán ez is görög átvétel; Homérosznál vadkant, kost és bikát áldoznak.³⁹ A *souvetaurilia* legkorábbi tárgyi emlékei az *area sacra S. Omobono* ásatásairól kerültek elő.⁴⁰ A három állat egyidejű feláldozásának állandó példája Marshoz fűződik. A májusi *Ambarvalia* a szántóföldek megtisztító szertartása volt, amely során egy bikát, egy kost és egy sertést háromszor körbevezettek a földek körül, majd feláldozták őket. Augustus korától a szertartást a *fratres Arvales*⁴¹ testülete végezte. Az *Acta Arvalia* feljegyzései szerint Mars

³² F. CUMONT: Le Taurobole et le culte d'Anahita. *Revue archéologique. Troisième série.* 12 (1888) 132–136. és MOORE, i.m. 43–48. Anahitával azonosítja.

³³ S. L. BUDIN: *Artemis*. London–New York, 2015. 128.

³⁴ PLUTARCHOSZ: *Lucullus* 24. 6.

³⁵ MOORE, i.m. tagadja azonosságát *Artemisz tauropoloszszal*.

³⁶ CUMONT, i.m.

³⁷ Ez nyilvánul meg az Iphigénia-történetben, de ennek nyomát őrzi a bibliai Izsák története is.

³⁸ Száz bika feláldozása. Zeus, Héra, Athéné és Apollón tiszteletére történt.

³⁹ HOMÉROSZ: *Odüsszeia* 11, 131. skk.

⁴⁰ G. IOPPOLO: I reperti ossei animali nell'area archeologica di S. Omobono (1962–1964). *Atti della Pontificia accademia romana di archeologia. Rendiconti.* 44 (1971–1972) 3–27. A legrégebbi (Kr. e. 6. századi) rétegben 68,5% birka-, 22,5% sertés-, 7,8% szarvasmarha-, 1% kutyamaradvány került elő. Vö. C. MOSER: *The Altars of Republican Rome and Latium. Sacrifice and the Materiality of Roman Religion*. Cambridge, 2019. 94.

⁴¹ 'Szántóföldi Atyák'. A jó termésért végzett tisztító szertartások papjai, eredetileg Dea Dia papi testülete volt.

mellett bikaáldozat (*bovem marem*)⁴² a legfőbb istennek, Iuppiter Optimus Maximusnak járt. Neki áldoztak bikát a consulok is hivatalba lépésükkor.⁴³ A *fratres Arvales* feljegyzései azt is megerősítik, hogy bikát áldoztak a megistenült császároknak, *Divus* Augustusnak és *Divus* Claudiusnak.⁴⁴ Ennek a szokásnak a kialakulását Augustus alapozta meg a *numen Augusti* kultusszal.⁴⁵ Ez a forma mind külsőségeiben, mind jelentéstartalmában rómaivá vált, és fokozatosan gazdagodott és alakult a római szertartásrend keretei között.

A *taurobolium* fentiekől eltérő áldozati szertartása⁴⁶ szintén külső átvétel Rómában, és gyakoriságát és ismertségét tekintve Rómában többnyire a frig Magna Mater (Cybele) tiszteletére végzett rituálénak tekintik, melyben egy bikát megöltek egy gödör felett, amiben a beavatott tartózkodott és a vér által újjászületett az örökkévalóság számára (*in aeternum renatus*).⁴⁷ Ez a szertartás először Sextilius Agesilaus Aedesius szenátor Kr. e. 376. augusztus 13-ra keltezett feliratán,⁴⁸ teljes ismertetése pedig Prudentiusnál olvasható.⁴⁹ A bikaáldozat eredetének az istennőhöz kötését azonban már Moore is megkérdőjelezte.⁵⁰ A „Nagy Istennő/Istenanya” szinkretizmusa Keleten is szinte követhetetlen, és a hellenisztikus hatás erősen kétségesé teszi, hogy az egyes istennő-azonosítások valóban úgy történtek-e, ahogyan azt a források feltételezték. Prudentius leírása hatszáz évvel a kultusz Rómába érkezése után született, és más szövegszerű fogódzónk nincs a kultusznak a bikaáldozat ezen módjával való kapcsolatára. Előfordulhat, hogy a leírás a Mithrász-kultusz hatására került ki Prudentius tollából, és Magna Maternek nem volt köze ehhez a véres bikaáldozathoz.

Az istennő (*Mater Deum Magna Idaea, Cybele*) kultusza Kr. e. 204-ben érkezett meg Rómába. Nem volt temploma, ezért az istennő szent követ Victoria palatinusi templomában helyezték el.⁵¹ Ez az ideiglenes megoldás szándékos és szimbolikus jelentőségű volt. Magna Mater összekapcsolása Victoriával azért történt, hogy megkönnyítse a Sibylla-jóslat végrehajtását, az ellenség Itáliából való kiűzését. Érezhető benne, hogy ő a római istenekbe vetett megrendült hit megerősítésének, a győzelem kivívásának záloga. Az istennő palatinusi kultushelye, amelyet csak Kr. e. 10. április 10-én, Augustus idején avattak fel, már más politikai megfontolásból készült. Még mindig Victoria szent helye mellett, de önálló templomának felépítése összhangban volt azzal a római hiedelemmel, hogy az istennő kultusza az ősi trójai vallási örökséget képviseli,⁵² mert a görög mitográfiai hagyományban Magna Mater szoros kapcsolatban állt az Ida-heggyel Krétán és Troaszban (innen az *Idaeon*

⁴² A *bos mas* him szarvasmarha, ami lehet ökör vagy bika is, bár arra inkább a *taurus* szó volt a használatos.

⁴³ LIVIUS: *Ab urbe condita* 41.14.

⁴⁴ *Acta Arvalia* ad a. 59.

⁴⁵ Pl. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. (továbbiakban: CIL) XIII. 7313 (Kr. u. 224): *In honorem domus divinae, Numini Augusti hastiferi sive pastores consistentes Kastello Mattiacorum de suo posuerunt VIII Kalendas Apriles*.

⁴⁶ A feláldozott állat itt kétséget kizáróan bika, míg a *bos* ökör, herélt him szarvasmarha volt. A *fratres Arvales* actáiban a him ökör (*bos mas*) hangsúlyozása talán azért fontos, mert a *bos* szó jelenthet tehenet is.

⁴⁷ Feltámadt az öröklét számára.

⁴⁸ CIL VI. 510 = *Inscriptiones Latinae Selectae. I–III*. Hrsg. H. DESSAU. Berlin, 1892–1916. 4152.

⁴⁹ PRUDENTIUS a 4. században írta le a *tauroboliumot* a *Liber Peristephanonban*: 10, 1011–1050.

⁵⁰ MOORE, i.m. 47–48.

⁵¹ LIVIUS, i.m. 29.10.4–11.8, 14.1–14; OVIDIUS: *Fasti* IV.247–348.

⁵² VERGILIUSnál többször is előtűnik a menekülő Aeneas mellett, pl. *Aeneis* II. 788.

epiteton).⁵³ Magna Mater, Victoria és Apollo templomának hármasa Augustus valláspolitikájának, az új városalapításnak és származásmítosznak a jegyében került egymás mellé a Palatinuson. Augustus itt körbevette magát az új alapítási mítosz és a győzelem ikonográfiájának az addigitól eltérő darabjaival.⁵⁴ Azt, hogy valóban Magna Mater szertartásrendjébe tartozott volna a *taurobolium*, nehéz bizonyítani. Azt viszont kijelenthetjük, hogy az Antoninusok idején az istennő kultusza új virágzásnak indult, és ettől a korszaktól kezdődően vannak kézzelfogható adatai a neki bemutatott bikaáldozatoknak. Ekkor a *Mons Vaticanus* volt kultuszának másik központja, és mint a feliratok mutatják,⁵⁵ itt mutattak be áldozatot Bellonának is. Itt volt a *taurobolium* szertartásának színtere.⁵⁶ Ez a bikaáldozatok, Bellona és Victoria egy körbe vonását jelenti. A szertartási központ első említése Kr. u. 160-ból, Antoninus Pius korából való,⁵⁷ ami még egy új színnel egészíti ki a *taurobolium* ikonográfiáját. Antoninus Pius nevéhez fűződik ugyanis a *taurobolium* adaptálása a római császárkultuszba. Így uralkodásától kezdve kétféle *taurobolium* létezett: a misztériumokhoz kötött és a császári. Az előbbi a hagyományos rítus, az utóbbi, az új típusú *taurobolium* a császár jóléte érdekében (*pro salute Imperatoris*)⁵⁸ bemutatott szertartás volt. Így kapta Magna Mater a *Salutaris* jelzőt Antoninus Pius érdemén, mint a császár személyes védőistennője.

Forsythe szerint⁵⁹ a *taurobolium* ilyen értelmezése a rómaiaknak a trójai ősök történelmi és vallási jelentősége folyamatos átértelmezésének egy állomása volt. Hadrianus nem sokkal előtte épített nagyszabású templomot Venusnak és Romának szentelve,⁶⁰ amely a rómaiaknak a trójai Aeneaszról és Venustól való származását hirdette. Ez a templom visszautalt a Venus Genetrix-templomra és a Caesartól megalapozott, majd Augustus által kidolgozott új alapítási ideológiára. Az új származásmítosz jegyében történt a császári *taurobolium* szertartásának kialakítása és a *Phrygeanum* építése, és mindkettő valószínűleg Róma 900. éves fennállásának ünnepéhez kapcsolódott.⁶¹

A *taurobolium* és Venus összekötése több oldalról is megközelíthető. Ahogy Magna Mater minden istenek anyja, Venus Genetrix a rómaiak ősanja. *Aphrodité en képoisz* mint Venus Genetrix előképe és Magna Mater Venus Caelestis alakján keresztül is ide vonható.

⁵³ G. FORSYTHE: *Time in Roman Religion. One Thousand Years of Religious History*. New York–London, 2012. 85.

⁵⁴ GESZTELYI T.: Magna Mater változó szerepkörben. *Ókor* 1 (2016) 64–68., 66.

⁵⁵ CIL XIII. 1751: *Taurobolio Matris d(eum) m(agnae) Id(aeae)/ quod factum est ex imperio Matris [d(eum)]/ pro salute imperatoris [C]aes(aris) T(i)i Aeli/ Hadriani Antonini Aug(usti) Pii p(atris) p(atriciae)/ liberorumque eius/ et status coloniae [L]ugudun(ensium)/ L(ucius) Aemilius Carpus IIIIvir Aug(ustalis) item/ dendrophorus/ vires excepti et a Vaticano trans/tulit ara(m) et bucranium/ suo inpendio consecravit/ sacerdote/ Q(uinto) Samio Secundo ab XV viris/ occabo et corona exornato/ cui sanctissimus ordo Lugudunens(ium) Perpetuitatem sacerdoti(i) decrevit/ App(io) Annio Atilio Bradua T(ito) Clod(io) Vibio/ Varo co(n)s(ulibus) / L(ocus) d(atu)s d(ecreto) d(ecurionum).*

⁵⁶ D. FISHWICK: *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire. I–IV*. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain. 108.) Leiden, 2005.

⁵⁷ CIL XIII. 1751.

⁵⁸ FORSYTHE, i.m. 92.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Építése 121-ben kezdődött.

⁶¹ FORSYTHE, i.m. 92.

Hadrianus alatt 134-ben⁶² az ő tiszteletére végeztek Pozzuoliban *tauroboliumot*.⁶³ Ez Venus Caelestis beemelése volt a legfőbb istenek körébe.⁶⁴ Személye asszociálható a „szír istennővel”, Asztartával, akit Vergilius *magna deum genetrix*nek⁶⁵ nevez, ebből következően pedig a trójai Venus Genetrixszel is. Mondhatnánk úgy is, hogy a capitoliumi Iuppiter–Mars–Quirinus, majd Iuppiter–Iuno–Minerva triász leszállt a Capitoliumról és Iuppiter Optimus Maximus–Mars (Ultor, Pater)–Venus Genetrix⁶⁶ hármasává formálódott.

A *taurobolium* virágzása tehát a philhellenizmus császárai (Traianus és Hadrianus) idejére tehető. A bikaölő Victoriák lettek a Traianus-kor hivatalos épületeinek tradicionális díszei. Elhelyezésük arra utal, hogy kapcsolatban álltak a császárkultusz rituális cselekményeivel is. A *taurobolium* szertartásrendje a későbbiekben is formálódott és a császári megújulás ünnepéhez, a decennáliához és a vicennáliához⁶⁷ fog kapcsolódni.⁶⁸

A fentiek jegyében meg kell vizsgálnunk a bikaölő Victoriák képi megjelenítésének történetét is. A motívum megjelenését az ún. Campana-reliefekkel tudjuk bizonyítani, amelyek késő köztársasági–kora császárkori megjelenését mutatják.⁶⁹ Ezeken görögös istennő-ábrázolás található, azaz az istennő meztelen. A jelenet tehát már a köztársasági korban ismert volt, eredete azonban ismeretlen, csak a kompozíció mutat görög hatást. Az Augustus-kori érméken, például Augustus *aureus*án⁷⁰ a félmeztelen változat látható, és ez ismétlődik meg a Traianus-forumon is. A romanizált Victoria,⁷¹ azaz a félig felöltözött nőalak két másik emléken is fellelhető, az egyik a Marcellus-színház fríztöredékén, a másik a Musei Capitolini Caffarelli-kertjének tömbjén. Mindkettő a korai császárkorra datálható és megelőzik a Traianus-kort.⁷² Ehhez illeszthetők a sorban a *Templum Pacis* töredékei.⁷³ Az elsőt Vespasianus korára, a másodikat a Severus-korra datálták. Domitianus *Aula Regiáját* is díszítették ezzel a jelenettel.⁷⁴ Ezután a motívum, a Traianus-kori gyakori ismétlődésektől és a Severus-kori restaurálástól eltekintve, eltűnik.

Honnan hát a motívum? A korai változat hellenisztikus átvétel lehet. Augustus idejére kell tennünk a motívum átlényegülését. Az *ARMENIA CAPTA* feliratú érméken⁷⁵ látjuk a

⁶² CIL X. 1516.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Korábban Magna Mater kivételével csak Iuppiternek és Marsnak mutattak be bikaáldozatot.

⁶⁵ VERGILIUS, i.m. II. 788.

⁶⁶ A főisten megtartotta capitoliumi székhelyét, de Mars és Venus két császárforum templomának istenei voltak. Így tükröződik a köztársasági szakrális centrum császárforumokra való hangsúlyáttolódásán keresztül a hatalmi átrendeződés Caesar és Augustus idejétől kezdődően.

⁶⁷ Uralkodásának tizedik és huszadik évfordulója.

⁶⁸ FORSYTHE, i.m. 112.

⁶⁹ A. H. BORBEIN: *Campanareliefs. Typologische und stilkritische Untersuchungen*. Heidelberg, 1968. 43–118.

⁷⁰ *Roman Imperial Coinage. I. Ed.* C. H. V. SUTHERLAND. London, 1923. (továbbiakban: RIC) 514.

⁷¹ Inv. Deutsches Archäologisches Institut 52254; Inv. Musei Capitolini 1036/S.

⁷² L. NICOTRA: *The Figurative Programme of the Architrave Friezes in the Forum of Trajan, Rome*. PhD-thesis. Leicester, 2015. 297–298.

⁷³ Inv. Forum Pacis 975; a másik: R. MENEGHINI–A. CORSARO–B. PINNA CABONI: *Il Templum Pacis alla luce dei recenti scavi*. In: *Divus Vespasianus*. Ed. F. COARELLI. Milan, 2009. 198.

⁷⁴ P. H. VON BLANKENHAGEN: *Flavische architektur und ihre Dekoration untersucht am Nervaforum*. Berlin, 1940. 66.; pl. 23, 67.

⁷⁵ RIC 514.

jelenet legtöbbet elemzett prototípusát. Ennek értelmezésekor szóba kerül a bika szimbolikájánál maga Arménia, a Taurus-hegység, és nem feledkeznek meg a Mithrász-kultuszra utaló jelenetről sem. Mindhárom beleérthető a szimbólumba, a kultikus utalás azonban csak Arméniában volt érthető. Mithrász-kultusza a Kr. u. 1. század végén a hadsereg révén ért el római területekre, főként a Duna menti kereskedő- és katonai központokba.⁷⁶ Így a római polgárok számára, és főként a római elit számára veretett aranypénz propagandája aligha a Mithrász-kultuszra történő utalás.⁷⁷ Sokat vitatott kérdés, hogy a Mithrász-kultusz ikonográfiája mikorra és honnan alakult ki. Talán Augustus korára vezethető vissza, amikor is először jelent meg Rómában az ellenséget legyőző Victoria mellett a bikaáldozat és a keleti kultuszokra asszociálható *tauroktonia*-kép. Ez klasszikus római áldozati jelenet, az állatot felajánlják az égi isten(ek)nek. A Mithrász-képek narratív kíséző jelenetei⁷⁸ itt hiányoznak. Egyedül a fényszimbólumként megjelenő kandeláberek utalnak egy égi istenségre (leginkább Apollo) jelenlétére. Jóllehet el kell vetnünk a motívumnak a Mithrász-kultuszból való eredeztetését, nem lehet elvetnünk magának a bikaszimbólumnak a keleti jelentéstartalmait, sem a teremtéshez/birodalomalapításhoz, sem a megváltáshoz, sem az asztrális jelentéstartalomhoz⁷⁹ való kötöttségét.

Ezért más szimbolika után kell néznünk. Ismét az érmék adhatnak támpontot. Kr. e. 212-ben,⁸⁰ majd 204–133 között Syracusae-ban vertek⁸¹ olyan érmét, amelynek egyik oldalán egy sisakos Athéna/Arész-Mars fej, a másik oldalán a bikaölő Victoria (*Niké Bouthutousa*) látható. Ennek párja egy Kr. e. 212 után vert érme, a juhót áldozó Victoria.⁸² Az érmekibocsátás előzménye a második pun háborúban a Kr. e. 213–212-ig tartó ostrom volt, amelynek végén a rómaiak bevették a várost. *Niké Bouthutousa* ikonográfiai előképe feltehetően Athéna Niké (*Apterosz Niké*)⁸³ akropoliszi templomának korlátján fordul elő. Itt az athéniaiak perzsák feletti győzelmét megünnepelelő a ballusztrád mindhárom oldalán lényegében ugyanaz a jelenet látható: Athéna Niké sziklás trónuson ül, előtte pedig szárnyas győzelemistennők bikát vezetnek áldozatra, illetve hadizsákmányt, fegyvereket hordoznak.⁸⁴ Ez az ikonográfiai egyezés Syracusae-ban a város fölötti római győzelemre utal olyan képi propagandával, amelyet a város görög lakosai is ismerhettek. Strazzulla a Cam-

⁷⁶ A kilikiai kalózok által elterjesztett vallás főként a görög területeken hatott, és csak egy volt a sok vallás közül. STATIUS Kr. u. 90 körül említi (*Thebais* I. 717–720.), ekkorra válhatott széles körben ismertté a római elit számára is.

⁷⁷ MOORE, i.m. feltételezi ugyan, hogy a Mithrász-kultusz hatott a *taurobolium* szertartásrendjére, ugyanis Pompeius kalózháborúja idejére teszi az első találkozást a kultusszal. Ez azonban kevés volt, hogy hathasson Augustus birodalmi propagandájára.

⁷⁸ Mithrász születése, a bika üldözése, megölése, feláldozása stb.

⁷⁹ Ehhez részletesen ld. I. STANLEY: A New Interpretation of the Bull-slaying Motif. In: *Hommages à Maarten J. Vermaseren. II.* Eds. M. DE BOER–T. A. EDRIDGE. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain. 68/2.) Leiden, 1978. 519–538.; SZABÓ Á.: A Tauroktonosz jelenet csillagképeinek összekötő eleme. <http://www.mithras.hu/irodalom/szaboadam.html>. (Letöltve: 2019. 07.13.)

⁸⁰ British Museum Catalogues of Coins (továbbiakban: BMC) 698.

⁸¹ *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.* Copenhagen, 1942–1979. 910.

⁸² Classical Numismatic Group 61, Lot 175.

⁸³ A szárnyatlan Niké. PAUSZANIASZ: *Görögország leírása* I. 22. 4.

⁸⁴ A jelenet megismétlődött egy, a templom keleti oldalánál felállított oltáron is.

pana-reliefek elemzésekor megállapította,⁸⁵ hogy az Athéna Niké-templom bikaáldozata a marathoni bikára⁸⁶ utal, amelyet Apollónnak áldoztak fel. Ezzel megteremtődött a kapcsolat a bikaáldozat, Niké/Victoria és Apollón között, amely Augustus új vallási koncepciójának gerincét alkotta. Az pedig, hogy Augustus teljes építészeti dekorációs programja az athéni Akropolisz díszítő művészetén alapult, tovább erősíti az ikonografikus átvétel athéni eredetének lehetőségét.⁸⁷ Niké áldozati jelenete látható később Antoninus Pius érméjén is.⁸⁸

A Caesar- és Traianus-forum két istenségéhez (Victoria, Amor) társított bikaáldozatok a bikaszimbolika minden aspektusát felölelik. Mindkét dombormű-változat szakrális mozdulatában az égi isteneknek felajánlott véres áldozat mutatkozik meg: a bika fejét az ég felé húzva készültek a *taurobolium*ra, hogy az állat kiömlő vére az ég felé szökjön.

Az Amorok mellett a bika mint a földet megtermékenyítő erő *Aphrodité en képoisz*nak, a művelt kertek termékenységi istennőjének és Venus Genetrixnek a megszemélyesítője. Kiömlő vére a gazdagságot adó termékenység, amelynek azonban nincs köze a misztérium-vallások újjászületési áldozataihoz.

A bika Victoriával társítva egyrészt a sötét és pusztító erők jelképe. Kifejezett mindent, ami ártólag hathatott a római államra. Másrészt a leghatalmasabb életenergia feláldozása egy felsőbb hatalomnak, a közösség önkéntes véráldozata, amellyel az isteni segítséget köszönték meg. Victoria kultusza közel áll Nemesisz kultuszához, amelyet Augustus összekapcsolt Mars Ultoréval. Az Augustus által elkezdett ikonográfiai jelentéstartalomban a bika mint áldozati állat nem egyszerűen a városalapításkor, győzelem után, engesztelésül, megtisztuláskor bemutatott rítus egy eleme volt. A bikaáldozat ugyan folyamatosan megjelenik a császárkori ábrázolásokon, de a Victoriához társított *tauroktonia*-jelenet a fenti példákat leszámítva nem kerül elő. Ebből arra kell következtetnünk, hogy nem egyszerűen áldozatbemutatásról, hanem ennél mélyebb jelentéstartalomról lehet szó.

Rómában Augustus valláspolitikájának köszönhetően az új eredetmítosz jegyében Mars Ultor felzárkózott a főisten mellé, akinek állami és szakrális funkcióinak egy része az Augustus-forumra és a Mars Ultor-templomba helyeződött át.⁸⁹ Így a Mars Paterként értelmezett városalapító, Venus Caelestis (Genetrix) és Victoria kultusza együttesen adja meg a *tauroktonia*-jelenet igazi értelmezését. *Artemisz tauropolosz*, akinek bikaáldozata a hadi kiképzéssel hozható kapcsolatba, Victoria, Magna Mater és Bellona mind a fegyverek által megszerzett győzelmet, azaz a római hódító politikát támogató istenségek. Nem pusztán egy diadal, hanem a fegyverek által megteremtett béke és jólét, a *Pax Romana* kifejezője is.⁹⁰ A jelenet a számos győzelmi ikonográfiát jelképező elem esszenciális sűrítése, magát a

⁸⁵ M. J. STRAZZULLA RUSCONI: Il mito greco in età augustea. Le lastre campana e il caso di Teseo. *Publications de l'École française de Rome*. 253 (1999) 555–591., 579–580.

⁸⁶ A krétai bika, amelyet Héraklész vitt Attikába és Thészeusz ölt meg.

⁸⁷ Az Akropolisz hatását Augustus építési programjára részletesebben ld. T. HORVÁTH Á.: *Augustus foruma Rómában*. Szeged, 2016. 70. Emellett még megemlítendő, hogy *Aphrodité en képoisz* kultusza is az Akropolisz északi lejtőjén volt tetten érhető, tehát magának a termékenységi aspektusú Aphroditének és Venus Genetrixnek a kultusza is athéni gyökerű lehet. A kérdésre ld. E. PALA: Aphrodite on the Akropolis: Evidence from Attic Pottery. In: *Brill's Companion to Aphrodite*. Eds. A. SMYTH-S. PICKUP. Leiden–Boston, 2010. 195–216.

⁸⁸ BMC 56.

⁸⁹ T. HORVÁTH, i.m. 18/13. jegyzet.

⁹⁰ B. PINNA CABONI: Frammento di fregio architrave con vittoria tauroctona. In: COARELLI, i.m. 446–447.

Vergilius által megfogalmazott – „Ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj,/ El ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass,/ És kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!”⁹¹ – római ideológiát jeleníti meg. Ennek a rómaiakra gyakorolt hatását pedig lemérhetjük azon, hogy ezt a jelképrendszert, amely a Traianus-forumon minden bizonnyal hatásozott volt, és a *Basilica Ulpia* középhajóját körülövező bikaölő Victoriák kiteljesítették az egyszerű *taurobolium* jelentéskörét, a római középületek hivatalos szimbólumaivá tették.⁹² Antoninus Pius nemcsak a római államra, hanem a császárokra is kiterjesztette ennek jelentéstartalmát⁹³ és beemelte a császárkultuszba. Így az Artemisz képviselte természet feletti uralom, az Athéna általi város/birodalomvédelem, a Niké-Victoria jelentette dicsőség Nemesisz alakján keresztül összefonódott Mars Ultorral, Venus Caelestis személyén keresztül Venus Genetrixszel. Hozzájuk társultak még a „megidézett” istenek, Dionüszosz és Apollo. Így a *pro salute imperatoris* bemutatott bikaáldozatok a *divus imperator*hoz kötődtek az uralkodókat. Ezáltal a megistenült császárok egyenrangú társaivá lettek a római panteon főisteneinek. Egyrészt kifejezték mindazt, amit a római legfőbb erények, a *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas* Augustus által a *summi viri* vizuális erénykatalógusa számára sulykolt gondolatköre megkívánt egy tömegek fölé emelt férfitől, másrészt biztosította számukra az *apotheosis*, az istenné válás lehetőségét.

Summary

ÁGNES T. HORVÁTH

The Iconographic Background of Bull Killer Goddess Victory at the Imperial Forums

The study examines taurochtony frieses of imperial forums and analyzes the meaning of the bull symbol, presents the sacred manifestations of *taurumachia* and *tauroctonia*. It is accompanied by how the astral, fertility and royal symbol became one of the elements of Augustan ideology, how the *taurobolium* became an official signal of power during Trajan and Hadrian, and under Antoninus Pius a symbol of *apotheosis* in the emperor's cult.

⁹¹ VERGILIUS, i.m. VI. 847–853. (Ford. LAKATOS I.)

⁹² R. M. SCHNEIDER: Relief mit Stieropfernder Victoria, inv. nr. 94. In: *Forschungen zur Villa Albani: Katalog der antiken Bildwerke*. 2. Hrsg. P. BOL. Berlin, 1990. 275–278., 277.

⁹³ Megemlítendők a Monte Cagnolói Antoninus Pius-villában talált gyönyörű bikaölő Victoriák (inv. British Museum 1805,0703.4. és 5.), amelyek szoborcsoportha az áldozat előtti és a bika leszúrásának pillanatait örökítik meg. Eredetiségüknek kérdéséhez ld. M. JONES–P. CRADDOCK–N. BARKER: *Fake? The Art of Deception*. London, 1990. 146.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A De administrando imperio kazár történetei

A tanulmány azzal a problémával foglalkozik, hogy a kazár birodalom miért nem kapott külön tárgyalást Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* (950 körül) címen ismert kompilációjában, illetve kísérletet tesz annak rekonstrukciójára, hogy mit tudhattak Bizáncban Kazáriáról. A mű elején 3 rövid „kazár” fejezet arról szól, hogyan lehet a szomszéd népekkel (úzok, alánok és fekete bulgárok) megtámadtatni Kazáriát. A 37. fejezetben egy besenyők elleni kazár és úz támadásról olvashatunk. A 38. (magyar) fejezetet két „kazár” történetre is bonthatjuk, amelyek a kazár–magyar diplomáciai és katonai kapcsolatokat állítják középpontba. A 39. fejezet a Kazáriától elszakadó és a magyarokhoz csatlakozó kazár-kabarokról szól. A 42. fejezet beszámol arról, hogy a kazár kagán és bég kérésére Theophilos császár korában, a 830-as években a bizánciak felépítették a kazárok részére a Don folyó mellett Sarkel várát.

Kulcsszavak: Kazária, Bíborbanszületett Konstantin császár, *De administrando imperio*, úzok, alánok, fekete bolgárok, kazár–magyar kapcsolatok, kabarak, Theophilos császár, Sarkel

Keywords: Khazaria, Emperor Constantine Porphyrogennate, *De administrando imperio*, Uzes, Alans, Black Bulgars, Khazar–Hungarian connections, Kabars, Emperor Theophilos, Sarkel

A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár által 950 körül összeállított, „A birodalom kormányzása” (*De administrando imperio*) címen ismert nagyszerű kompiláció alapvető forrása a főként *türk* (türk), kétszer *szavartoi aszfaloí* néven említett magyaroknak.¹ Szembetűnő, hogy a kelet-európai steppe nagyhatalma, a Don–Volga–Kaukázus háromszöge által meghatározható régióban elhelyezkedő Kazária, amelyet jómagam a „keleti végek öre” néven említettem, kevés helyet kapott ebben a munkában.² Lehetséges, hogy a mozaikokból összeszerkesztett DAI befejezetlen, ezért maradtak részletesebb tárgyalás nélkül a kazárok. A 7–9. században még vezető nagyhatalom, Kazária a 10. századra már hanyatlott, olyannyira, hogy a ruszok 965-ben meg is döntötték. Jelen tanulmányban a DAI

¹ A továbbiakban az alábbi legújabb bilinguis kiadást idézem: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK GY. OLAJOS T. bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (továbbiakban: DAI)

² A „keleti végek öre, Kazária” kifejezésre és a kazár történet rövid összegzésére ld. TÓTH S. L.: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. *Életünk* 34 (1996/6–7) 571–598., 572–579.; vö. még TÓTH S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Budapest, 2011.² 105–108.

kazár vonatkozású passzusait vizsgálom, hangsúlyozottan (a magyar fejezetekben is) kazár nézőpontból.

A részekre tagolható „kézikönyv” Romanosz trónörökös számára valóban kevés információt adott a kazárokról. A mű első részében, az 1–13. fejezetekben, amely praktikus *divide et impera* jelleggel tárgyalja Bizánc közelebbi és távolabbi szomszédait, a besenyők dominálnak. A kazárok a 10–12. *caput*okban szerepelnek „kvázi” főszereplőként, ezeket tekinthetjük kazár fejezeteknek.³ A 10. *caput* címében viseli, hogy „Kazáriáról” (*Peri tész Khazariasz*) szól, de hozzáteszi azt a frázist, „hogyan és kikkel kell azt megtámadtatni”.⁴ A *caput* a következő információt közli a Kaganátusról: „Kazária kilenc kerülete (*ennea klímata tész Khazariasz*) Alánia mellett terül el”, és „minden életszükséglete és bősége e kilenc kerületből kerül ki”.⁵ Kazária kilenc kerülete (törzse) a Kaganátus törzsterületét jelölheti a Don és Volga között, és az Észak-Kaukázusban.⁶ A 10–12. *caput*ok lényegi mondanivalója az, hogy a bizánci *divide et impera* politika jegyében „mely népek intézhetnek támadást a bizánciak ellen: az úzok (ogúzok), alánok és a fekete bolgárok”. Ez arra vall, hogy ellenséges viszony lehetett ekkor a bizánci és kazár birodalom között.⁷ A 10. *caput*ban az úzok (ogúzok) – a Volga és az Urál folyók között lakó steppei török nép, a besenyők előzői –, a kazárok északkeleti szomszédai a „mumusok”. Eszerint „az úzok, mivel közel vannak hozzájuk, meg tudják támadni a kazárokat”.⁸ A fő ellenfél Alánia, amelynek uralkodója meg tudja támadni a kazárokat.⁹ A 10. fejezet szerint Kazária említett kilenc tartományát „az alán, ha kedve tartja, végig tudja zsákmányolni”, és „ennek következtében a kazároknak nagy kárt és ínséget okozhat”.¹⁰ A 11. fejezet címében ugyan két bizánci város (Cherszón és Boszporosz) szerepel, de szintén a kazárok alánokkal való féken tartásáról olvashatunk. Eszerint „amikor az alánok uralkodója nem él békében a kazárokkal, hanem többre becsüli a rómaiak császáranak barátságát, akkor abban az esetben, ha a kazárok nem akarják a császárral való barátságot és békét fenntartani, ő nagy bajt okozhat nekik, amennyiben az utakon lesbe állhat és a védtelenekre rátámadhat, miközben ezek Sarkel, a klima-vidék és Cherszón felé tartanak. Ha az alán uralkodó azon van, hogy akadályozza őket ebben, akkor Cherszón és a klima-vidék nagy és mélységes békét élvez, mert a kazárok, minthogy félnek az alánok támadásától, és nem áll hatalmukban sereggel támadni Cherszónra és a klima-vidékre, nem lévén erejük ahhoz, hogy egyszerre mindkettővel harcoljanak, kénytelenek lesznek békében maradni.”¹¹ A 11. fejezetből kitűnik, hogy Bizánc a kherszóni *thema*, a krími bizánci tartomány és városai védelmében számított a Kazáriával szomszédos alán

³ A 10–12. fejezethez vö. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. II. Commentary.* Ed. R. J. H. JENKINS. London, 1962. 62.

⁴ DAI 62–63. (10/1–2)

⁵ DAI 64–65. (10/5, 7–8)

⁶ TÓTH, Birodalmak 573.

⁷ Vö. T. S. NOONAN: Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket? In: D. J. SHEPARD–S. FRANKLIN: *A bizánci diplomácia.* (Varia Byzantina–Bizánc világa XI.) Budapest, 2006. 148–180., 158.

⁸ DAI 64–65. (10/3)

⁹ DAI 64–65. (10/4)

¹⁰ DAI 65–66. (10/5–7)

¹¹ DAI 65–66. (11/1–13)

törzsszövetségre.¹² A Kaukázustól északra, a Don-vidék felé elhelyezkedő, négy törzsre tagolódó alán törzsszövetség változó viszonyban állt Kazáriával: vazallusi függés és önállóság váltakozhatott.¹³ A 12. fejezet címe „Fekete Bulgáriáról és Kazáriáról”. A tudósítás szerint „Az úgynevezett Fekete Bulgária is meg tudja támadni a kazárokat”.¹⁴ A Kaganátussal északnyugat felől határos fekete bolgárok is veszélyeztethették a *Pax Chazaricát*.¹⁵

A legtöbb információt az ún. északi dosszié (37–42. fejezet) részét képező, besenyő (37.), türk (magyar) és kabar (38–40.), valamint a bizánci szempontú 42. fejezetben kapjuk a kazárokról. A 37. (besenyő) *caput*-ban a következő leírás szerepel: „Tudnivaló, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el.”¹⁶ Ez a passzus arra utal, hogy a 9. század végén a kazárok összefogtak az úzokkal és közösen üzték ki a szomszédos besenyőket az *Etil* (Volga) és *Jejik* (Urál) folyók közti szállásterületükről. Ennek következtében támadtak a besenyők a magyarokra és foglalták el azok Don és Al-Duna közt levő szállásait, az ún. Etelközt, és kényszerítették őket a Kárpát-medence megszállására.¹⁷ Az említett 10–12. („kazár”) fejezetek egyikében szerepelnek csak az úzok, mint a kazárok szomszédai és lehetséges ellenfelei. A korábbi kazár szövetségesek, az úzok a besenyők korábbi szállásaira kerülve a 10. század első felében változtathattak politikájukon és időnként veszélyeztethették Kazáriát.

Közismerten a DAI 38–40. fejezetei kapcsolódnak szorosan a magyar őstörténethez. A 38. fejezet címe „A türkök népének eredetéről (*genealogiasz*) és hogy honnan származnak”.¹⁸ A 38. fejezet a Levedi, Álmos és Árpád vezette magyar (Hétmagyar) törzsszövetség honfoglalás előtti politikai történetét meséli el. A bizánci tudósítás hírforrásait illetően felmerült a 948 táján Bizáncban járó Bulcsú karha és Árpád dédunokája, Termacsu tájékoztatása, a magyaroknál a honfoglalás után megforduló Gábrriel *klerikosz*, illetőleg a bolgárok elleni támadásra Bölcs Leó császár megbízásából felbérelő Nikétasz Szklérosz jelentése.¹⁹ Ugyanakkor annyira domináns a kazár jelenlét a magyar fejezetben, hogy régebben és legújabbban is felmerült a történeti kutatásban az, hogy kazár informátoroktól származnak a 38.

¹² NOONAN, i.m. 158.

¹³ TÓTH, Birodalmak 573.

¹⁴ DAI 64–65. (12/1–4)

¹⁵ Sz. POLGÁR: Black Bulgaria and Black Bulgars. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*. Szerk. OLAJOS T. Szeged, 2014. 199–214.; vö. JENKINS, i.m. 62.

¹⁶ DAI 166–167. (37/2–8); vö. még *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegyűjtötte, fordította és bevezetéssel ellátta MORAVCSIK GY. Budapest, 1984. (továbbiakban: ÁMTBF) 40–41.

¹⁷ Összefoglalóan a 37. fejezet vonatkozó híradásának elemzésére TÓTH S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarok a 9–10. században*. Szeged, 2015. 354–356., 358.

¹⁸ DAI 170–171. (38/1–2); vö. ÁMTBF 42.

¹⁹ A lehetséges magyar, illetőleg a magyaroknál megforduló bizánci informátorokra vö. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 76–78.; vö. még a 38. fejezetre és forrásaira ZIMONYI I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest, 2014. 118–119.

fejezet magyar híradásai, avagy egy részük.²⁰ Legutóbbi összegzés szerint a DAI 38/3–53 vagy 38/3–55 sorai egységes elbeszélést alkotnak, „a magyarok levediai és atelkuzui történetét közlő, de a magyar–kazár viszony szempontjából figyelő kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést”.²¹ E koncepció értelmében a 38. fejezet tudósítását „egy, az eseményeket kazár szemszögből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén” keresztül lehet értelmezni.²² A 38. fejezet szinte minden mozzanata (leszámítva a besenyők támadásait) valóban kapcsolódik a kazárokhhoz. A magyarok Kazáriához közel telepednek le, a kazárokkal együtt laknak három esztendeig és együtt harcolnak minden háborújukban. A kagán előkelő feleséget ad Levedinek, de nem születik gyermek a házasságból. Kitor egy kangar (besenyő)–kazár háború, amelyben a kangarok vereséget szenvednek és a magyarok földjére telepednek. A magyarok Etelközbe költözése után Levedit magához hívhatja a kagán, és fejedelmi címet ajánl fel neki. Levedi áthárítja a méltóságot Álmos vajdára, vagy annak fiára, Árpádra. A kagán követeket küld a magyarokhoz, akik kazár szokás és törvény szerint emelik pajzsra Árpádot.²³

Könnyű belátni, hogy a 38. fejezet nemcsak a türkök/magyarok története, hanem Kazária históriája is egy rövidebb intervallumban, amelyben a magyar kapcsolat fontos szerepet játszik. Ebből a kazár nézőpontból elemzem most a 38. *caputot*. Jömagam, nem gondolván a szakirodalomban korábban is felvetett kazár informátorok lehetőségére, párhuzamos szerkesztést feltételezve két kazár történetet különítettem el.²⁴

Érdeemes külön-külön szemügyre vennünk a 38. fejezet kazár vonatkozású híradásait.²⁵ Már a fejezet első mondata idekapcsolható: „A türkök népe régen Kazáriához közel (*plészian tész Khazariasz*) szerzett magának lakóhelyet.”²⁶ A Kazáriához közel való megtelepedés tükrözheti a magyarok szemszögét és a Kaganátus nézőpontját is.²⁷ A 42. fejezet Sarkel építésére vonatkozó epizódja közvetve valószínűsíti, hogy a türkök (magyarok) északnyugati szomszédai voltak a Don–Volga–Kaukázus háromszögében törzsterülettel bíró Kazáriának.

Itt érdemes kitérőként idézni az északi dosszié (37–42. *caputok*) utolsó, 42. fejezete tudósítását Sarkel építéséről, hiszen a DAI-ban itt történik egyedül utalás a közvetlen kazár–bizánci diplomáciai érintkezésre. Eszerint Theophilosz császár korában (829–842) Kazária kagánja és bégje követeket küldtek a császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét, amelyben 300 fős váltott őrség állomásozott. Theophilosz elküldte Petronász kardhordozó díszőrt, aki elment és a Don mellett felépíttette Sarkelt (Fehérvárt). Visszatérése után

²⁰ A kazár forrást feltételező szakirodalomra ld. B. SZABÓ J.–BOLLÓK Á.: Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* 59 (2017/3) 347–377.

²¹ B. SZABÓ J.–BOLLÓK Á.: A „szavart–türk dosszié. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152 (2018/3) 479–543., 486.

²² B. SZABÓ–BOLLÓK, A szavart–türk dosszié 541–542.

²³ B. SZABÓ–BOLLÓK, A szavart–türk dosszié 482., 484.

²⁴ TÓTH, *Levediától* 110–119.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 76., 133–134.

²⁵ A konsztantinoszi szöveget, a 38. fejezetet mondatonként, passzusonként elemezte KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 31. Módszerét bizonyos változtatásokkal magam is követtem, vö. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 75/2. jegyzet.

²⁶ DAI 170–171. (38/3–4); ÁMTBF 42.

²⁷ KRISTÓ, i.m. 32.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 95., 122.

javasolta a császárnak, hogy tegye a Krím-félszigeten Cherszönt *themává* (katonai-közigazgatási tartomány). A császár a térség specialistáját, Petronászt nevezte ki Cherszón *thema* sztratégoszává.²⁸ Sarkel építését és Cherszón *themává* tételét 838, illetve 839–841 tájára tehetjük.²⁹ E fejezet kazár szempontból egyrészt azért fontos, mert kazár–bizánci szövetségről tanúskodik a 830-as években, Theophilosz császár korában. Lehetséges, hogy a térségben feltűnő magyarok ellen fogott össze Kazária és a Bizánci Birodalom, amit jelezhet Sarkel felépítése és a cherszóni *thema* létrehozása.³⁰ A másik fontos kazár vonatkozású elem, hogy Kazária vezető méltóságairól ad információt, eszerint Kazária kagánja és bégje küldött követeket a bizánci uralkodóhoz. Muszlim források a kagánt tüntetik fel az elsőszámú vezetőnek, aki ugyanakkor névleges hatalommal rendelkezett, a tényleges uralkodót, hadvezért *isadnak* (Dzsajháni-hagyomány), illetve bégnek nevezik.³¹

A következő kazár vonatkozású részlet a 38. fejezetben, hogy a magyarok „együtt laktak a kazárokkal (*szüinokészan de meta tón Khazarón*) három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal (*szümmakountesz toisz Khazaroisz*)”.³² A történeti kutatásban két fő tendencia mutatható ki. A mitikus értelmezés 200–300 évre értelmezi az együttlakás, azaz a magyarok Kazár Birodalomban való lakását (*szüinoikia*) és ebből vezeti le az együttarcolást (*szümmakhia*), azaz a katonai segédnépi teendőket. A másik értelmezés az ún. realista álláspont, amely szó szerint interpretálja a híradást, azaz rövid, kb. 3 esztendei együttarcolást tételez fel és ebből következtet az együttlakásra.³³ Jómagam leginkább 859 és 862 közé, vagy a 870-es évekre tettem a katonai együttműködést, felvázolva a lehetséges ellenfeleket (keleti szláv törzsek adóztatása, a Krím-félsziget elleni 861-es kazár akció és a magyarokkal való találkozás; illetve a besenyők elleni harcok).³⁴ Ha kazár optikából nézzük a fenti passzust, a 3 éves katonai szövetség, együttműködés (véltetően 859–861/862 között) hihetővé válik.

A következő, kazár vonatkozású passzus kazár–magyar dinasztikus kapcsolatokról tanúskodik. Eszerint „Kazária fejedelme, a kagán vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt (*Khazaran eugenén*) adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetségének fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket”.³⁵ A szakirodalomban vitatott a nemes kazár hölgy személye; vajon a kagán családjából származott-e, vagy pedig „csak” a kazár arisztokráciából.³⁶ Ennek megfelelően értelmezték úgy ezt a passzust, hogy a katonai segédnépi státuszban levő magyarok vezére, Levedi kapott kazár

²⁸ DAI 182–185. (42/20–56); elemzésére ld. KRISTÓ, i.m. 20–22., 33–34.; POLGÁR SZ.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON A. (Magyar Östörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 2001. 106–126.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 69–72.

²⁹ TÓTH, *Levediától* 32.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 71–72.

³⁰ TÓTH, *Levediától* 32–33.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 72., 74.

³¹ TÓTH, *Levediától* 84–88.; RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest, 1996. 193.

³² DAI 170–171. (38/13–14); ÁMTBF 43.

³³ ZIMONYI, *A magyarság* 120–123.

³⁴ TÓTH, *Levediától* 110–112.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 111–112.

³⁵ DAI 170–171. (38/14–19); ÁMTBF 43.

³⁶ Erre a kérdésre összefoglalóan ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 145–148. A legújabb értelmezés elveti a kagáni rokonságot, ld. SUDÁR B.: A kazár menyasszony. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. KINCSES K. M. Budapest, 2018. 500–505.

feleséget.³⁷ Okkal utaltak arra is, hogy katonai segédnépi státusz esetén szokatlan ez a gesztus.³⁸ Valószínűleg a kagán egy kazár eredetű dinasztiát szeretett volna létesíteni, de nem járt sikerrel. Párhuzamként említhető, hogy az orkhoni türk feliratok szerint Elteris türk kagán a legyőzött az nép uralkodójának, Barsz bégnek adta feleségül hűgát, a hercegnőt és kagáni címet is adott neki.³⁹ Utóbbi történetben egymáshoz kapcsolódik az előkelő feleség és a magas méltóság, míg Levedi történetében különválnak a kettő.⁴⁰ Úgy vélem, hogy a sok feleséggel rendelkező kagán családjából kapott feleséget Levedi. Mivel a kagán és a vezetőréteg egy része ekkor már – legkésőbb 860–861 táján (Konstantin-Cyrrill követsége) – zsidó vallású lehetett, a házasság azt is célozhatta, hogy Levedi kazár felesége, „a kazár menyasszony” révén a magyar vezéri dinasztia is zsidó vallású legyen. E passzus szerint a házassági kapcsolat kezdeményezője a kagán volt, a magyar törzsek első számú vezetőjét igyekezett e házasság révén Kazáriához fűzni szövetségesként vagy vazallusként.

Az általam első kazár történetnek nevezett résznek az utolsó kazár vonatkozású epizódja a kangar–kazár és az ebből levezetett kangar (besenyő)–szavárd (magyar) háború. Eszerint „a besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek ... ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökre letelepedni”.⁴¹ A tudósítás szerint besenyő–magyar háború következett, amelyben a magyarok vereséget szenvedtek, kettészakadtak; egyik részük Perzsia vidékére ment, a másik pedig Levedi vezetésével Etelközbe. A híradás, a magyarok ún. első besenyő háborújának keltézése és értelmezése vitatott, itt nincs mód ennek részletes tárgyalására.⁴² Kazár szempontból összevethető a 37. fejezet híradásával, ahol az úzok és kazárok együttes akcióval győzték le a besenyőket. Bizonyos az, hogy Kazária egy vagy több háborúban is legyőzte a besenyőket, ez szűrhető le ebből a híradásból.

A DAI 38. fejezete második felében, az általam második kazár történetnek elnevezett részben intenzív kazár–magyar érintkezés, követváltások (legalább három) szerepelnek. A kezdeményező itt is a kagán, aki „üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit”.⁴³ A kagán tehát követei útján személyesen a magyar törzsek vezetőjét, Levedi első vajdát hívta magához a kagáni székhelyre, *Itilbe*.⁴⁴ A csúcstalálkozó tárgyalását, a kagán és Levedi beszélgetését párbeszédes formában olvashatjuk, ami a kagáni udvarban és/vagy a magyar vezetői rétegben (Levedi, illetve Álmos és Árpád) élő, orális tradícióra utalhat. A történet szerint „Levedi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta magához”.⁴⁵ Ezután következik a kagán ajánlata és Levedi vála-

³⁷ ZIMONYI I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest, 2005. 256.

³⁸ SÁNDOR K.: *Nyelvrokonság és hunhagyomány.* Budapest, 2011. 237.

³⁹ Vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GY. Budapest, 1975.² 63.; BERTA A.: „Szavaimat jól halljátok...” *A türk és az ujjur szövegelemlek kritikái kiadása.* Szeged, 2004. 195.

⁴⁰ TÓTH, *Levediától* 115–116. Más nézet szerint Levedi kündü címet és előkelő kazár feleséget kapott a kagántól, tehát összekapcsolódik e kettő, vö. MAKK F.: A korai magyar történelemről. In: Uő: *A turulmadártól a kettőskeresztig.* Szeged, 1998. 9–44., 31–32.

⁴¹ DAI 170–171. (38/19–23); ÁMTBF 43.

⁴² Vö. TÓTH, *Levediától* 150–151.

⁴³ DAI 172–173. (38/31–34); ÁMTBF 44.

⁴⁴ TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 149.

⁴⁵ DAI 172–173. (38/34–35); ÁMTBF 44.

sza párbeszédes formában. Eszerint a kagán azt mondta: „Azért hívtunk, hogy mivel nem származású, értelmes és vitéz vagy, és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé (*arkhón*) emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.”⁴⁶ A kazár uralkodó fejedelmi címet kínált Levedinek mint a magyarok vezérének, cserébe pedig vazallusi engedelmességet várt el tőle. A kagán a Kazár Birodalomba akarta integrálni a magyar törzsszövetséget az általa kinevezett fejedelmen keresztül.⁴⁷ Ahogyan a kazár uralkodó udvariasan fogalmazta meg ajánlatát, amikor Levedi kiváló tulajdonságairól is megemlékezett, Levedi hasonlóképpen diplomatikus választ adott.⁴⁸ Eszerint „nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád, ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll.”⁴⁹ Levedi tehát saját nevében ugyan elutasította a kagáni ajánlatot, de megnevezte a másik vajda, Álmos és annak fia, Árpád személyében azt a magyar vezetőt, aki eleget tesz a kagán elvárásainak és fejedelmként engedelmeskedni fog neki. Mivel a kagán vazallus fejedelmet akart kinevezni, így elfogadta Levedi udvarias válaszát. Újabb követésre került sor: „Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket.”⁵⁰ Így a magyar fejedelmválasztásra a kazár követek jelenlétében került sor, akik „megbeszélték ezt a türkökkel”.⁵¹ A türkök, vélhetően a magyar nemzetség- és törzsfők Álmos fia, Árpád mellett döntöttek, „és így a kazárok szokása és törvénye szerint (*kata ton Khazarón ethosz kai zakanon*) pajzsra emelvén (*székőszantesz auton eisz szkutarion*), fejedelemmé (*arkhónta*) tették”.⁵² Kazár nézőpontból nézve az eseményeket, ez azt jelentette, hogy Kazária kagánja kezdeményezésére, követei jelenlétében és közreműködésével, kazár szertartással (pajzsra emeléssel) beiktattak egy kazár vazallus fejedelmet, Álmos fia Árpádot.

A 39. fejezet szintén kötődik a kazár–magyar kapcsolatokhoz. E *caput* forrásértékét az adja meg, hogy egyedül tudósít a Kaganátus belső válságáról, egy polgárháborúról. A fejezet címe: „A kabarok népéről” (*Peri tou ethnou tón Kabarón*).⁵³ A híradás szerint „az úgynevezett kabarok (*Kabaroi*) a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami párttűzés (*apostaszián*) támadt közöttük a kormányzat ellen (*arkhén*) és belháború (*polémou emphüliou*) ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemeszároltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén és holmi kabaroknak (*Kabaroi*) nevezték el őket.”⁵⁴ A híradásból kitűnik, hogy a kabarok a kazárok népéből származván maguk is kazároknak tekinthetők, s egy fejedelem (*arkhón*) állt három törzsük (*triszi geneaisz*) élén. A kabar felkelés igen jelentős

⁴⁶ DAI 172–173. (38/35–39); ÁMTBF 44.

⁴⁷ Az ún. kagáni ajánlatra ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 149–153., 275., 277.

⁴⁸ „Levedi szavaiban, ha valóban hitelesek, a magyar nyelv görögre fordított legrégibb emlékét kell látnunk.” ÁMTBF 44/25. jegyzet.

⁴⁹ DAI 172–173. (38/40–46)

⁵⁰ DAI 172–173. (38/46–47); ÁMTBF 44.

⁵¹ DAI 172–173. (38/47–48); ÁMTBF 44.

⁵² DAI 172–173. (38/51–53); ÁMTBF 44–45.

⁵³ DAI 174–175. (39/1); ÁMTBF 46.

⁵⁴ DAI 174–175. (39/2–7); ÁMTBF 46.

lehetett. Okát (etnikai, vallási, politikai stb.) ugyan nem közli a tudósítás, de gyaníthatólag a három kazár-kabar törzs hatalomra tört, és alulmaradt a kagán és a bég által reprezentált vezetéssel szemben. A felkelők egy része elesett a harcokban, a többiek elmenekültek és csatlakoztak a hét magyar törzshöz.⁵⁵ A kazáriai polgárháború és a magyarokhoz való csatlakozás *terminus ante quem*je a Salzburgi Évkönyv alapján 881 lehet, amikor *ungrik* (magyarok) és kovárok (kabarok) ellen harcoltak az Ostmark területén *Wenianál* (Bécsnél?) és *Culmiténél*.⁵⁶ Újabb kutatások szerint az évkönyvben szereplő napfogyatkozás és más körülmények alapján 891-re tehető a kabarok magyarokkal együtt folytatott ausztriai hadjárata.⁵⁷ Így a kazáriai polgárháború és a magyarokhoz való kabar csatlakozás is későbbre tehető.

A 40. fejezet elején a türk (magyar) és kabar törzsnév-lista kapcsán is a kabar csatlakozás rövid történetét olvashatjuk. Eszerint „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse (*genea*)”.⁵⁸ Ez ugyanarra a kazár-kabar forrásra mehet vissza, illetőleg a bizánci szerkesztő a 39. fejezet rövid kivonatát adja a kabarok vonatkozásában.

Ha időrendi sorrendbe szedjük a fentebb fejezetenként számba vett kazár vonatkozású információkat, összeáll egy kazár történet. Paradox módon ez nagyjából fordított sorrend. Kezdődik a 42. fejezet híradásával Theophilosz császár korában, a 830-as években a kagán és a bég kérésére a Don melletti erősség, Sarkel felépítésével, amely biztosította Kazária létfontosságú kereskedelmi útvonalait és szolgálta Kazária északnyugati határainak védelmét (véltetően elsősorban az újonnan megjelenő magyarokkal szemben), illetve a Kaganátus nyugati irányú terjeszkedését. Kapcsolódik ehhez a magyar és kazár kapcsolatokra fókuszáló 38. fejezet, amely először a magyarok Kazáriahoz közel való letelepedéséről tudósít a 830-as évek végén. Ezután olvashatunk a háromévesre tett kazár–magyar szövetségről, együtttharcolásról, amelyet leginkább a 850-es évek végére és a 860-as évek elejére tehetünk. A kagán dinasztikus házassági kapcsolattal és fejedelmi méltóság adományozásával igyekezett biztosítani fennhatóságát veszélyes magyar szomszédai felett. A 38. (magyar) fejezet két, „párhuzamos” történetre bontva beszámol Levedi kazár házasságáról és kazáriai látogatásáról, amelynek során a kagán fejedelmi méltóságot ajánlott fel neki, amelyet a magyar törzsek első vajdája áthárított Álmosra, vagy annak fiára, Árpádra. Ezért a kagán újból követeket küldött a magyarokhoz, akik Árpádot választották meg fejedelemnek (kagánnak?) kazár módon pajzsra emeléssel. A kazáriai csúcstalálkozó és az etelközi fejedelemválasztás története egyaránt származhat a kazár uralkodótól vagy a magyar fejedelmi család tradíciójából. Kronológiailag (881 vagy 891 előtt?) ide kapcsolható a 39. fejezet kazáriai polgárháborúról és a kazár kabarok három törzsének magyarokhoz való csatlakozásáról szóló híradása, amely kazár vagy kazár-kabar forrásból származhat. Ezután következik a 37. (besenyő) fejezet és a 38. fejezet információja egy háborúról, amelyben a besenyőket vagy kangar besenyőket legyőzik a kazárok vagy az úz–kazár szövetségesek. Legvégül a 10. század első feléből származó kazár történetek (10–12. *caput*) említhetők, amelyek felsorolják Kazária akkori szomszédait és potenciális ellenségeit (úzok, alánok és fekete bolgárok).

⁵⁵ A kabar felkelésre ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 311–317.

⁵⁶ *Continuatio Annalium Iuvavensium Maximum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. XXX/2.* Hannoverae–Lipsiae, 1934. 742.

⁵⁷ A kérdéskörre és a 891-es módosításra ld. SZÁNTÓ R.: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére.* Főszerk. PAPP S., szerk. KORDÉ Z.–TÓTH S. L. (Fontes et Libri 1.) Szeged, 2018. 271–282.

⁵⁸ DAI 174–175. (40/3–4); ÁMTBF 46.

Summary

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH The Khazar Stories of the *De administrando imperio*

The study deals with the problem, that a great empire like Khazaria did not get a suitable treatment in the huge Byzantine compilation *De administrando imperio* (c. 950), attributed to Emperor Constantine Porphyrrogenete. In the first part of DAI three short chapters (10–12) were dedicated to the Khazars, how it can be attacked by its neighbours (Uzes, Alans and Black Bulgars). In the so-called northern section of DAI (37–42) in the Pecheneg chapter (37) and mainly in the Hungarian and Kabar chapters (38–39) Khazaria plays a dominant role. We can state that the Hungarian chapter consists of two Khazar stories focusing on the Khazar–Hungarian military and political connections. I analyse this story from Khazar aspects. Chapter 39 is dedicated to the Kabars (Kavars) seceding from Khazaria and joining the Hungarians. At last in chapter 42 we can read the story of the fortress Sarkel built by the Byzantines for the sake of the Khazar leaders, the Khagan and the Beg.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A De administrando imperio kazár történetei

A tanulmány azzal a problémával foglalkozik, hogy a kazár birodalom miért nem kapott külön tárgyalást Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* (950 körül) címen ismert kompilációjában, illetve kísérletet tesz annak rekonstrukciójára, hogy mit tudhattak Bizáncban Kazáriáról. A mű elején 3 rövid „kazár” fejezet arról szól, hogyan lehet a szomszéd népekkel (úzok, alánok és fekete bulgárok) megtámadtatni Kazáriát. A 37. fejezetben egy besenyők elleni kazár és úz támadásról olvashatunk. A 38. (magyar) fejezetet két „kazár” történetre is bonthatjuk, amelyek a kazár–magyar diplomáciai és katonai kapcsolatokat állítják középpontba. A 39. fejezet a Kazáriától elszakadó és a magyarokhoz csatlakozó kazár-kabarokról szól. A 42. fejezet beszámol arról, hogy a kazár kagán és bég kérésére Theophilos császár korában, a 830-as években a bizánciak felépítették a kazárok részére a Don folyó mellett Sarkel várát.

Kulcsszavak: Kazária, Bíborbanszületett Konstantin császár, *De administrando imperio*, úzok, alánok, fekete bolgárok, kazár–magyar kapcsolatok, kabarok, Theophilos császár, Sarkel

Keywords: Khazaria, Emperor Constantine Porphyrogennate, *De administrando imperio*, Uzes, Alans, Black Bulgars, Khazar–Hungarian connections, Kabars, Emperor Theophilos, Sarkel

A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár által 950 körül összeállított, „A birodalom kormányzása” (*De administrando imperio*) címen ismert nagyszerű kompiláció alapvető forrása a főként *türk* (türk), kétszer *szavartoi aszfaloí* néven említett magyaroknak.¹ Szembetűnő, hogy a kelet-európai steppe nagyhatalma, a Don–Volga–Kaukázus háromszöge által meghatározható régióban elhelyezkedő Kazária, amelyet jómagam a „keleti végek öre” néven említettem, kevés helyet kapott ebben a munkában.² Lehetséges, hogy a mozaikokból összeszerkesztett DAI befejezetlen, ezért maradtak részletesebb tárgyalás nélkül a kazárok. A 7–9. században még vezető nagyhatalom, Kazária a 10. századra már hanyatlott, olyannyira, hogy a ruszok 965-ben meg is döntötték. Jelen tanulmányban a DAI

¹ A továbbiakban az alábbi legújabb bilinguis kiadást idézem: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK GY. OLAJOS T. bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (továbbiakban: DAI)

² A „keleti végek öre, Kazária” kifejezésre és a kazár történet rövid összegzésére ld. TÓTH S. L.: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. *Életünk* 34 (1996/6–7) 571–598., 572–579.; vö. még TÓTH S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Budapest, 2011.² 105–108.

kazár vonatkozású passzusait vizsgálom, hangsúlyozottan (a magyar fejezetekben is) kazár nézőpontból.

A részekre tagolható „kézikönyv” Romanosz trónörökös számára valóban kevés információt adott a kazárokról. A mű első részében, az 1–13. fejezetekben, amely praktikus *divide et impera* jelleggel tárgyalja Bizánc közelebbi és távolabbi szomszédait, a besenyők dominálnak. A kazárok a 10–12. *caput*okban szerepelnek „kvázi” főszereplőként, ezeket tekinthetjük kazár fejezeteknek.³ A 10. *caput* címében viseli, hogy „Kazáriáról” (*Peri tész Khazariasz*) szól, de hozzáteszi azt a frázist, „hogyan és kikkel kell azt megtámadtatni”.⁴ A *caput* a következő információt közli a Kaganátusról: „Kazária kilenc kerülete (*ennea klímata tész Khazariasz*) Alánia mellett terül el”, és „minden életszükséglete és bősége e kilenc kerületből kerül ki”.⁵ Kazária kilenc kerülete (törzse) a Kaganátus törzsterületét jelölheti a Don és Volga között, és az Észak-Kaukázusban.⁶ A 10–12. *caput*ok lényegi mondanivalója az, hogy a bizánci *divide et impera* politika jegyében „mely népek intézhetnek támadást a bizánciak ellen: az úzok (ogúzok), alánok és a fekete bolgárok”. Ez arra vall, hogy ellenséges viszony lehetett ekkor a bizánci és kazár birodalom között.⁷ A 10. *caput*ban az úzok (ogúzok) – a Volga és az Urál folyók között lakó steppei török nép, a besenyők előzői –, a kazárok északkeleti szomszédai a „mumusok”. Eszerint „az úzok, mivel közel vannak hozzájuk, meg tudják támadni a kazárokat”.⁸ A fő ellenfél Alánia, amelynek uralkodója meg tudja támadni a kazárokat.⁹ A 10. fejezet szerint Kazária említett kilenc tartományát „az alán, ha kedve tartja, végig tudja zsákmányolni”, és „ennek következtében a kazároknak nagy kárt és ínséget okozhat”.¹⁰ A 11. fejezet címében ugyan két bizánci város (Cherszón és Boszporosz) szerepel, de szintén a kazárok alánokkal való féken tartásáról olvashatunk. Eszerint „amikor az alánok uralkodója nem él békében a kazárokkal, hanem többre becsüli a rómaiak császáranak barátságát, akkor abban az esetben, ha a kazárok nem akarják a császárral való barátságot és békét fenntartani, ő nagy bajt okozhat nekik, amennyiben az utakon lesbe állhat és a védtelenekre rátámadhat, miközben ezek Sarkel, a klima-vidék és Cherszón felé tartanak. Ha az alán uralkodó azon van, hogy akadályozza őket ebben, akkor Cherszón és a klima-vidék nagy és mélységes békét élvez, mert a kazárok, minthogy félnek az alánok támadásától, és nem áll hatalmukban sereggel támadni Cherszónra és a klima-vidékre, nem lévén erejük ahhoz, hogy egyszerre mindkettővel harcoljanak, kénytelenek lesznek békében maradni.”¹¹ A 11. fejezetből kitűnik, hogy Bizánc a kherszóni *thema*, a krími bizánci tartomány és városai védelmében számított a Kazáriával szomszédos alán

³ A 10–12. fejezethez vö. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. II. Commentary.* Ed. R. J. H. JENKINS. London, 1962. 62.

⁴ DAI 62–63. (10/1–2)

⁵ DAI 64–65. (10/5, 7–8)

⁶ TÓTH, Birodalmak 573.

⁷ Vö. T. S. NOONAN: Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket? In: D. J. SHEPARD–S. FRANKLIN: *A bizánci diplomácia.* (Varia Byzantina–Bizánc világa XI.) Budapest, 2006. 148–180., 158.

⁸ DAI 64–65. (10/3)

⁹ DAI 64–65. (10/4)

¹⁰ DAI 65–66. (10/5–7)

¹¹ DAI 65–66. (11/1–13)

törzsszövetségre.¹² A Kaukázustól északra, a Don-vidék felé elhelyezkedő, négy törzsre tagolódó alán törzsszövetség változó viszonyban állt Kazáriával: vazallusi függés és önállóság váltakozhatott.¹³ A 12. fejezet címe „Fekete Bulgáriáról és Kazáriáról”. A tudósítás szerint „Az úgynevezett Fekete Bulgária is meg tudja támadni a kazárokat”.¹⁴ A Kaganátussal északnyugat felől határos fekete bolgárok is veszélyeztethették a *Pax Chazaricát*.¹⁵

A legtöbb információt az ún. északi dosszié (37–42. fejezet) részét képező, besenyő (37.), türk (magyar) és kabar (38–40.), valamint a bizánci szempontú 42. fejezetben kapjuk a kazárokról. A 37. (besenyő) *caput*-ban a következő leírás szerepel: „Tudnivaló, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el.”¹⁶ Ez a passzus arra utal, hogy a 9. század végén a kazárok összefogtak az úzokkal és közösen üzték ki a szomszédos besenyőket az *Etil* (Volga) és *Jejik* (Urál) folyók közti szállásterületükről. Ennek következtében támadtak a besenyők a magyarokra és foglalták el azok Don és Al-Duna közt levő szállásait, az ún. Etelközt, és kényszerítették őket a Kárpát-medence megszállására.¹⁷ Az említett 10–12. („kazár”) fejezetek egyikében szerepelnek csak az úzok, mint a kazárok szomszédai és lehetséges ellenfelei. A korábbi kazár szövetségesek, az úzok a besenyők korábbi szállásaira kerülve a 10. század első felében változtathattak politikájukon és időnként veszélyeztethették Kazáriát.

Közismerten a DAI 38–40. fejezetei kapcsolódnak szorosan a magyar őstörténethez. A 38. fejezet címe „A türkök népének eredetéről (*genealogiasz*) és hogy honnan származnak”.¹⁸ A 38. fejezet a Levedi, Álmos és Árpád vezette magyar (Hétmagyar) törzsszövetség honfoglalás előtti politikai történetét meséli el. A bizánci tudósítás hírforrásait illetően felmerült a 948 táján Bizáncban járó Bulcsú karha és Árpád dédunokája, Termacsu tájékoztatása, a magyaroknál a honfoglalás után megforduló Gábrriel *klerikosz*, illetőleg a bolgárok elleni támadásra Bölcs Leó császár megbízásából felbérelő Nikétasz Szklérosz jelentése.¹⁹ Ugyanakkor annyira domináns a kazár jelenlét a magyar fejezetben, hogy régebben és legújabbban is felmerült a történeti kutatásban az, hogy kazár informátoroktól származnak a 38.

¹² NOONAN, i.m. 158.

¹³ TÓTH, Birodalmak 573.

¹⁴ DAI 64–65. (12/1–4)

¹⁵ Sz. POLGÁR: Black Bulgaria and Black Bulgars. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*. Szerk. OLAJOS T. Szeged, 2014. 199–214.; vö. JENKINS, i.m. 62.

¹⁶ DAI 166–167. (37/2–8); vö. még *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegejtötte, fordította és bevezetéssel ellátta MORAVCSIK GY. Budapest, 1984. (továbbiakban: ÁMTBF) 40–41.

¹⁷ Összefoglalóan a 37. fejezet vonatkozó híradásának elemzésére TÓTH S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarok a 9–10. században*. Szeged, 2015. 354–356., 358.

¹⁸ DAI 170–171. (38/1–2); vö. ÁMTBF 42.

¹⁹ A lehetséges magyar, illetőleg a magyaroknál megforduló bizánci informátorokra vö. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 76–78.; vö. még a 38. fejezetre és forrásaira ZIMONYI I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest, 2014. 118–119.

fejezet magyar híradásai, avagy egy részük.²⁰ Legutóbbi összegzés szerint a DAI 38/3–53 vagy 38/3–55 sorai egységes elbeszélést alkotnak, „a magyarok levediai és atelkuzui történetét közlő, de a magyar–kazár viszony szempontjából figyelő kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélést”.²¹ E koncepció értelmében a 38. fejezet tudósítását „egy, az eseményeket kazár szemszögből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén” keresztül lehet értelmezni.²² A 38. fejezet szinte minden mozzanata (leszámítva a besenyők támadásait) valóban kapcsolódik a kazárokhhoz. A magyarok Kazáriához közel telepednek le, a kazárokkal együtt laknak három esztendeig és együtt harcolnak minden háborújukban. A kagán előkelő feleséget ad Levedinek, de nem születik gyermek a házasságból. Kitor egy kangar (besenyő)–kazár háború, amelyben a kangarok vereséget szenvednek és a magyarok földjére telepednek. A magyarok Etelközbe költözése után Levedit magához hívhatja a kagán, és fejedelmi címet ajánl fel neki. Levedi áthárítja a méltóságot Álmos vajdára, vagy annak fiára, Árpádra. A kagán követeket küld a magyarokhoz, akik kazár szokás és törvény szerint emelik pajzsra Árpádot.²³

Könnyű belátni, hogy a 38. fejezet nemcsak a türkök/magyarok története, hanem Kazária históriája is egy rövidebb intervallumban, amelyben a magyar kapcsolat fontos szerepet játszik. Ebből a kazár nézőpontból elemzem most a 38. *caputot*. Jömagam, nem gondolván a szakirodalomban korábban is felvetett kazár informátorok lehetőségére, párhuzamos szerkesztést feltételezve két kazár történetet különítettem el.²⁴

Érdekes külön-külön szemügyre vennünk a 38. fejezet kazár vonatkozású híradásait.²⁵ Már a fejezet első mondata idekapcsolható: „A türkök népe régen Kazáriához közel (*plészian tész Khazariasz*) szerzett magának lakóhelyet.”²⁶ A Kazáriához közel való megtelepedés tükrözheti a magyarok szemszögét és a Kaganátus nézőpontját is.²⁷ A 42. fejezet Sarkel építésére vonatkozó epizódja közvetve valószínűsíti, hogy a türkök (magyarok) északnyugati szomszédai voltak a Don–Volga–Kaukázus háromszögében törzsterülettel bíró Kazáriának.

Itt érdemes kitérőként idézni az északi dosszié (37–42. *caputok*) utolsó, 42. fejezete tudósítását Sarkel építéséről, hiszen a DAI-ban itt történik egyedül utalás a közvetlen kazár–bizánci diplomáciai érintkezésre. Eszerint Theophilosz császár korában (829–842) Kazária kagánja és bégje követeket küldtek a császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét, amelyben 300 fős váltott őrség állomásozott. Theophilosz elküldte Petronász kardhordozó díszőrt, aki elment és a Don mellett felépíttette Sarkelt (Fehérvárt). Visszatérése után

²⁰ A kazár forrást feltételező szakirodalomra ld. B. SZABÓ J.–BOLLÓK Á.: Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. *Történelmi Szemle* 59 (2017/3) 347–377.

²¹ B. SZABÓ J.–BOLLÓK Á.: A „szavart–türk dosszié. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. *Századok* 152 (2018/3) 479–543., 486.

²² B. SZABÓ–BOLLÓK, A szavart–türk dosszié 541–542.

²³ B. SZABÓ–BOLLÓK, A szavart–türk dosszié 482., 484.

²⁴ TÓTH, *Levediától* 110–119.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 76., 133–134.

²⁵ A konsztantinoszi szöveget, a 38. fejezetet mondatonként, passzusonként elemezte KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 31. Módszerét bizonyos változtatásokkal magam is követtem, vö. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 75/2. jegyzet.

²⁶ DAI 170–171. (38/3–4); ÁMTBF 42.

²⁷ KRISTÓ, i.m. 32.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 95., 122.

javasolta a császárnak, hogy tegye a Krím-félszigeten Cherszönt *themává* (katonai-közigazgatási tartomány). A császár a térség specialistáját, Petronászt nevezte ki Cherszón *thema* sztratégoszává.²⁸ Sarkel építését és Cherszón *themává* tételét 838, illetve 839–841 tájára tehetjük.²⁹ E fejezet kazár szempontból egyrészt azért fontos, mert kazár–bizánci szövetségről tanúskodik a 830-as években, Theophilosz császár korában. Lehetséges, hogy a térségben feltűnő magyarok ellen fogott össze Kazária és a Bizánci Birodalom, amit jelezhet Sarkel felépítése és a cherszóni *thema* létrehozása.³⁰ A másik fontos kazár vonatkozású elem, hogy Kazária vezető méltóságairól ad információt, eszerint Kazária kagánja és bégje küldött követeket a bizánci uralkodóhoz. Muszlim források a kagánt tüntetik fel az elsőszámú vezetőnek, aki ugyanakkor névleges hatalommal rendelkezett, a tényleges uralkodót, hadvezért *isadnak* (Dzsajháni-hagyomány), illetve bégnek nevezik.³¹

A következő kazár vonatkozású részlet a 38. fejezetben, hogy a magyarok „együtt laktak a kazárokkal (*szüinokészan de meta tón Khazarón*) három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal (*szümmakountesz toisz Khazaroisz*)”.³² A történeti kutatásban két fő tendencia mutatható ki. A mitikus értelmezés 200–300 évre értelmezi az együttlakás, azaz a magyarok Kazár Birodalomban való lakását (*szüinoikia*) és ebből vezeti le az együttarcolást (*szümmakhia*), azaz a katonai segédnépi teendőket. A másik értelmezés az ún. realista álláspont, amely szó szerint interpretálja a híradást, azaz rövid, kb. 3 esztendei együttarcolást tételez fel és ebből következtet az együttlakásra.³³ Jómagam leginkább 859 és 862 közé, vagy a 870-es évekre tettem a katonai együttműködést, felvázolva a lehetséges ellenfeleket (keleti szláv törzsek adóztatása, a Krím-félsziget elleni 861-es kazár akció és a magyarokkal való találkozás; illetve a besenyők elleni harcok).³⁴ Ha kazár optikából nézzük a fenti passzust, a 3 éves katonai szövetség, együttműködés (véltetően 859–861/862 között) hihetővé válik.

A következő, kazár vonatkozású passzus kazár–magyar dinasztikus kapcsolatról tanúskodik. Eszerint „Kazária fejedelme, a kagán vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt (*Khazaran eugenén*) adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetségének fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket”.³⁵ A szakirodalomban vitatott a nemes kazár hölgy személye; vajon a kagán családjából származott-e, vagy pedig „csak” a kazár arisztokráciából.³⁶ Ennek megfelelően értelmezték úgy ezt a passzust, hogy a katonai segédnépi státuszban levő magyarok vezére, Levedi kapott kazár

²⁸ DAI 182–185. (42/20–56); elemzésére ld. KRISTÓ, i.m. 20–22., 33–34.; POLGÁR SZ.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. MÁRTON A. (Magyar Östörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 2001. 106–126.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 69–72.

²⁹ TÓTH, *Levediától* 32.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 71–72.

³⁰ TÓTH, *Levediától* 32–33.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 72., 74.

³¹ TÓTH, *Levediától* 84–88.; RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest, 1996. 193.

³² DAI 170–171. (38/13–14); ÁMTBF 43.

³³ ZIMONYI, *A magyarság* 120–123.

³⁴ TÓTH, *Levediától* 110–112.; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 111–112.

³⁵ DAI 170–171. (38/14–19); ÁMTBF 43.

³⁶ Erre a kérdésre összefoglalóan ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 145–148. A legújabb értelmezés elveti a kagáni rokonságot, ld. SUDÁR B.: A kazár menyasszony. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. KINCSES K. M. Budapest, 2018. 500–505.

feleséget.³⁷ Okkal utaltak arra is, hogy katonai segédnépi státusz esetén szokatlan ez a gesztus.³⁸ Valószínűleg a kagán egy kazár eredetű dinasztiát szeretett volna létesíteni, de nem járt sikerrel. Párhuzamként említhető, hogy az orkhoni türk feliratok szerint Elteris türk kagán a legyőzött az nép uralkodójának, Barsz bégnek adta feleségül hűgát, a hercegnőt és kagáni címet is adott neki.³⁹ Utóbbi történetben egymáshoz kapcsolódik az előkelő feleség és a magas méltóság, míg Levedi történetében különválnak a kettő.⁴⁰ Úgy vélem, hogy a sok feleséggel rendelkező kagán családjából kapott feleséget Levedi. Mivel a kagán és a vezetőréteg egy része ekkor már – legkésőbb 860–861 táján (Konstantin-Cyrrill követsége) – zsidó vallású lehetett, a házasság azt is célozhatta, hogy Levedi kazár felesége, „a kazár menyasszony” révén a magyar vezéri dinasztia is zsidó vallású legyen. E passzus szerint a házassági kapcsolat kezdeményezője a kagán volt, a magyar törzsek első számú vezetőjét igyekezett e házasság révén Kazáriához fűzni szövetségesként vagy vazallusként.

Az általam első kazár történetnek nevezett résznek az utolsó kazár vonatkozású epizódja a kangar–kazár és az ebből levezetett kangar (besenyő)–szavárd (magyar) háború. Eszerint „a besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek ... ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökre letelepedni”.⁴¹ A tudósítás szerint besenyő–magyar háború következett, amelyben a magyarok vereséget szenvedtek, kettészakadtak; egyik részük Perzsia vidékére ment, a másik pedig Levedi vezetésével Etelközbe. A híradás, a magyarok ún. első besenyő háborújának keltézése és értelmezése vitatott, itt nincs mód ennek részletes tárgyalására.⁴² Kazár szempontból összevethető a 37. fejezet híradásával, ahol az úzok és kazárok együttes akcióval győzték le a besenyőket. Bizonyos az, hogy Kazária egy vagy több háborúban is legyőzte a besenyőket, ez szűrhető le ebből a híradásból.

A DAI 38. fejezete második felében, az általam második kazár történetnek elnevezett részben intenzív kazár–magyar érintkezés, követváltások (legalább három) szerepelnek. A kezdeményező itt is a kagán, aki „üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit”.⁴³ A kagán tehát követei útján személyesen a magyar törzsek vezetőjét, Levedi első vajdát hívta magához a kagáni székhelyre, *Itilbe*.⁴⁴ A csúcstalálkozó tárgyalását, a kagán és Levedi beszélgetését párbeszédes formában olvashatjuk, ami a kagáni udvarban és/vagy a magyar vezetői rétegben (Levedi, illetve Álmos és Árpád) élő, orális tradícióra utalhat. A történet szerint „Levedi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta magához”.⁴⁵ Ezután következik a kagán ajánlata és Levedi vála-

³⁷ ZIMONYI I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest, 2005. 256.

³⁸ SÁNDOR K.: *Nyelvrokonság és hunhagyomány.* Budapest, 2011. 237.

³⁹ Vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GY. Budapest, 1975.² 63.; BERTA A.: „Szavaimat jól halljátok...” *A türk és az ujjur szövegelemlek kritikái kiadása.* Szeged, 2004. 195.

⁴⁰ TÓTH, *Levediától* 115–116. Más nézet szerint Levedi kündü címet és előkelő kazár feleséget kapott a kagántól, tehát összekapcsolódik e kettő, vö. MAKK F.: A korai magyar történelemről. In: UÖ: *A turulmadártól a kettőskeresztig.* Szeged, 1998. 9–44., 31–32.

⁴¹ DAI 170–171. (38/19–23); ÁMTBF 43.

⁴² Vö. TÓTH, *Levediától* 150–151.

⁴³ DAI 172–173. (38/31–34); ÁMTBF 44.

⁴⁴ TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 149.

⁴⁵ DAI 172–173. (38/34–35); ÁMTBF 44.

sza párbeszédes formában. Eszerint a kagán azt mondta: „Azért hívtunk, hogy mivel nem származású, értelmes és vitéz vagy, és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé (*arkhón*) emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.”⁴⁶ A kazár uralkodó fejedelmi címet kínált Levedinek mint a magyarok vezérének, cserébe pedig vazallusi engedelmességet várt el tőle. A kagán a Kazár Birodalomba akarta integrálni a magyar törzsszövetséget az általa kinevezett fejedelmen keresztül.⁴⁷ Ahogyan a kazár uralkodó udvariasan fogalmazta meg ajánlatát, amikor Levedi kiváló tulajdonságairól is megemlékezett, Levedi hasonlóképpen diplomatikus választ adott.⁴⁸ Eszerint „nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád, ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll.”⁴⁹ Levedi tehát saját nevében ugyan elutasította a kagáni ajánlatot, de megnevezte a másik vajda, Álmos és annak fia, Árpád személyében azt a magyar vezetőt, aki eleget tesz a kagán elvárásainak és fejedelmként engedelmeskedni fog neki. Mivel a kagán vazallus fejedelmet akart kinevezni, így elfogadta Levedi udvarias válaszát. Újabb követésre került sor: „Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket.”⁵⁰ Így a magyar fejedelmválasztásra a kazár követek jelenlétében került sor, akik „megbeszélték ezt a türkökkel”.⁵¹ A türkök, vélhetően a magyar nemzetség- és törzsfők Álmos fia, Árpád mellett döntöttek, „és így a kazárok szokása és törvénye szerint (*kata ton Khazarón ethosz kai zakanon*) pajzsra emelvén (*székőszantesz auton eisz szkutarion*), fejedelemmé (*arkhónta*) tették”.⁵² Kazár nézőpontból nézve az eseményeket, ez azt jelentette, hogy Kazária kagánja kezdeményezésére, követei jelenlétében és közreműködésével, kazár szertartással (pajzsra emeléssel) beiktattak egy kazár vazallus fejedelmet, Álmos fia Árpádot.

A 39. fejezet szintén kötődik a kazár–magyar kapcsolatokhoz. E *caput* forrásértékét az adja meg, hogy egyedül tudósít a Kaganátus belső válságáról, egy polgárháborúról. A fejezet címe: „A kabarok népéről” (*Peri tou ethnou tón Kabarón*).⁵³ A híradás szerint „az úgynevezett kabarok (*Kabaroi*) a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami párttűzés (*apostaszián*) támadt közöttük a kormányzat ellen (*arkhén*) és belháború (*polémou emphüliou*) ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemeszároltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén és holmi kabaroknak (*Kabaroi*) nevezték el őket.”⁵⁴ A híradásból kitűnik, hogy a kabarok a kazárok népéből származván maguk is kazároknak tekinthetők, s egy fejedelem (*arkhón*) állt három törzsük (*triszi geneaisz*) élén. A kabar felkelés igen jelentős

⁴⁶ DAI 172–173. (38/35–39); ÁMTBF 44.

⁴⁷ Az ún. kagáni ajánlatra ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 149–153., 275., 277.

⁴⁸ „Levedi szavaiban, ha valóban hitelesek, a magyar nyelv görögre fordított legrégibb emlékét kell látnunk.” ÁMTBF 44/25. jegyzet.

⁴⁹ DAI 172–173. (38/40–46)

⁵⁰ DAI 172–173. (38/46–47); ÁMTBF 44.

⁵¹ DAI 172–173. (38/47–48); ÁMTBF 44.

⁵² DAI 172–173. (38/51–53); ÁMTBF 44–45.

⁵³ DAI 174–175. (39/1); ÁMTBF 46.

⁵⁴ DAI 174–175. (39/2–7); ÁMTBF 46.

lehetett. Okát (etnikai, vallási, politikai stb.) ugyan nem közli a tudósítás, de gyaníthatólag a három kazár-kabar törzs hatalomra tört, és alulmaradt a kagán és a bég által reprezentált vezetéssel szemben. A felkelők egy része elesett a harcokban, a többiek elmenekültek és csatlakoztak a hét magyar törzshöz.⁵⁵ A kazáriai polgárháború és a magyarokhoz való csatlakozás *terminus ante quem*je a Salzburgi Évkönyv alapján 881 lehet, amikor *ungrik* (magyarok) és kovárok (kabarok) ellen harcoltak az Ostmark területén *Wenianál* (Bécsnél?) és *Culmiténél*.⁵⁶ Újabb kutatások szerint az évkönyvben szereplő napfogyatkozás és más körülmények alapján 891-re tehető a kabarok magyarokkal együtt folytatott ausztriai hadjárata.⁵⁷ Így a kazáriai polgárháború és a magyarokhoz való kabar csatlakozás is későbbre tehető.

A 40. fejezet elején a türk (magyar) és kabar törzsnév-lista kapcsán is a kabar csatlakozás rövid történetét olvashatjuk. Eszerint „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse (*genea*)”.⁵⁸ Ez ugyanarra a kazár-kabar forrásra mehet vissza, illetőleg a bizánci szerkesztő a 39. fejezet rövid kivonatát adja a kabarok vonatkozásában.

Ha időrendi sorrendbe szedjük a fentebb fejezetenként számba vett kazár vonatkozású információkat, összeáll egy kazár történet. Paradox módon ez nagyjából fordított sorrend. Kezdődik a 42. fejezet híradásával Theophilosz császár korában, a 830-as években a kagán és a bég kérésére a Don melletti erősség, Sarkel felépítésével, amely biztosította Kazária létfontosságú kereskedelmi útvonalaival és szolgálta Kazária északnyugati határainak védelmét (véltetően elsősorban az újonnan megjelenő magyarokkal szemben), illetve a Kaganátus nyugati irányú terjeszkedését. Kapcsolódik ehhez a magyar és kazár kapcsolatokra fókuszáló 38. fejezet, amely először a magyarok Kazáriahoz közel való letelepedéséről tudósít a 830-as évek végén. Ezután olvashatunk a háromévesre tett kazár–magyar szövetségről, együtttharcolásról, amelyet leginkább a 850-es évek végére és a 860-as évek elejére tehetünk. A kagán dinasztikus házassági kapcsolattal és fejedelmi méltóság adományozásával igyekezett biztosítani fennhatóságát veszélyes magyar szomszédai felett. A 38. (magyar) fejezet két, „párhuzamos” történetre bontva beszámol Levedi kazár házasságáról és kazáriai látogatásáról, amelynek során a kagán fejedelmi méltóságot ajánlott fel neki, amelyet a magyar törzsek első vajdája áthárított Álmósra, vagy annak fiára, Árpádra. Ezért a kagán újból követeket küldött a magyarokhoz, akik Árpádot választották meg fejedelemnek (kagánnak?) kazár módon pajzsra emeléssel. A kazáriai csúcstalálkozó és az etelközi fejedelmválasztás története egyaránt származhat a kazár uralkodótól vagy a magyar fejedelmi család tradíciójából. Kronológiailag (881 vagy 891 előtt?) ide kapcsolható a 39. fejezet kazáriai polgárháborúról és a kazár kabarok három törzsének magyarokhoz való csatlakozásáról szóló híradása, amely kazár vagy kazár-kabar forrásból származhat. Ezután következik a 37. (besenyő) fejezet és a 38. fejezet információja egy háborúról, amelyben a besenyőket vagy kangar besenyőket legyőzik a kazárok vagy az úz–kazár szövetségesek. Legvégül a 10. század első feléből származó kazár történetek (10–12. *caput*) említhetők, amelyek felsorolják Kazária akkori szomszédait és potenciális ellenségeit (úzok, alánok és fekete bolgárok).

⁵⁵ A kabar felkelésre ld. TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 311–317.

⁵⁶ *Continuatio Annalium Iuvavensium Maximum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. XXX/2.* Hannoverae–Lipsiae, 1934. 742.

⁵⁷ A kérdéskörre és a 891-es módosításra ld. SZÁNTÓ R.: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére.* Főszerk. PAPP S., szerk. KORDÉ Z.–TÓTH S. L. (Fontes et Libri 1.) Szeged, 2018. 271–282.

⁵⁸ DAI 174–175. (40/3–4); ÁMTBF 46.

Summary

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH The Khazar Stories of the *De administrando imperio*

The study deals with the problem, that a great empire like Khazaria did not get a suitable treatment in the huge Byzantine compilation *De administrando imperio* (c. 950), attributed to Emperor Constantine Porphyrrogenite. In the first part of DAI three short chapters (10–12) were dedicated to the Khazars, how it can be attacked by its neighbours (Uzes, Alans and Black Bulgars). In the so-called northern section of DAI (37–42) in the Pecheneg chapter (37) and mainly in the Hungarian and Kabar chapters (38–39) Khazaria plays a dominant role. We can state that the Hungarian chapter consists of two Khazar stories focusing on the Khazar–Hungarian military and political connections. I analyse this story from Khazar aspects. Chapter 39 is dedicated to the Kabars (Kavars) seceding from Khazaria and joining the Hungarians. At last in chapter 42 we can read the story of the fortress Sarkel built by the Byzantines for the sake of the Khazar leaders, the Khagan and the Beg.

B. HALÁSZ ÉVA^{*}

A fantombánok nyomában – avagy kik voltak a bánok?

A tanulmány az Árpád- és Anjou-kori források alapján azt vizsgálja, hogy a pusztán *banus* tisztségnévvel, de működési terület megnevezése nélkül szereplő személyek milyen okból viselték ezt a címet. Az okok között megemlíthető a korábbi tisztségviselés, a vice-báni hivatal, a nem magyarországi banság korábbi betöltése stb.

Kulcsszavak: bán, banság, Szlavónia, Horvátország, Erdély, Bosznia

Keywords: ban, banate, Slavonia, Croatia, Transsylvania, Bosnia

A címben feltett kérdésre látszólag egyszerű a válasz: bán az volt, akinek a neve mellett az oklevelekben a *banus* szó szerepel. Azonban ha onnan közelítünk a kérdéshez, hogy minden ember, akit az oklevelekben így tituláltak, egy területi különkormányzati egység élén állt-e, már nem ilyen könnyű felelni. Ugyanis jó néhány olyan személyre bukkanunk a forrásokban, akik (bár nevük mellett megtalálható a *banus* kifejezés) egyetlen korszerű archontológiában sem szerepelnek bánként.¹ Elképzelhető-e, hogy ők is jogosan viselték a *banus* titulust nevük mellett, csak eddig még nem került elő hivatalviselésüket igazoló más adat? Viselték-e egyáltalán olyan személyek a *banus* címet, akik nem irányították egyik különkormányzati egységet sem? Ha igen, kik voltak és miért kapták e címet? Lehetséges-e, hogy az adott oklevél kiadója a *banust* egyfajta tiszteleti címként használta? Dolgozatomban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

1. A kutatásba bevont személyek meghatározása

Minden olyan személy alapját képezi a vizsgálatnak, aki az oklevelekben mint *banus* szerepel, álljon a neve akár az *intitulatió*ban, a méltóságsorban, vagy bárhol máshol a szövegben. Vítán felül állóan betöltötték valamely különkormányzati egység vezető tisztségét mindazok, akik az oklevelek méltóságsorában a terület megnevezésével együtt szerepelnek, ezért őket kívül kell rekesztenünk vizsgálódásaink körén. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a szörényi banság megszerzéséig egyedül Szlavónia (Horvátország és Dalmácia) élén álltak bánok, így egyértelmű volt, hogy a *banus* csak ennek a területnek a vezetője lehet. Ezért a 13. század elejét megelőző időszak bánjainak neve mellől gyakran elma-

^{*} A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ A dolgozat elkészítéséhez a következő archontológiákat használtam: ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011.; ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996.

rad a kormányzatuk alá rendelt tartomány megnevezése.² Azok a személyek is bizonyosan bánok voltak, akik saját nevükben kiállított okleveleik *intitulatió*jában a *banus* szó mellett feltüntették annak a területi egységnek a nevét is, aminek az élén álltak. Ugyancsak bánok voltak azok a személyek is, akik neve mellett az oklevelek szövegében (a 12. századi kivételektől eltekintve) megadták azt is, hogy mely bánságot irányították. Azonban egyesével kell vizsgálni azokat az eseteket, ahol az adott személy neve mellett csak a *banus* szó olvasható a bánság megnevezése nélkül.

2. A kutatás időhatárai

Bánokat csak attól az időponttól kezdve kereshetünk a forrásokban, amikortól kezdve a bánság mint területi különkormányzati forma egyáltalán fennállt Magyarországon. A legelső bánságként funkcionáló térség Szlavónia (Horvátország és Dalmácia) volt. Az 1140-es évek végén tűnik fel a királyi oklevelek méltóságsorában első ízben a bán, a tisztséget ekkor Belus viselte.³ A bánok általánosan a szörényi bánság 13. század elején történt megszervezéséig csak *banusként* jelennek meg az oklevelekben, minden bizonnyal a két terület egy-egy ugyanolyan nevű tisztségviselő hatalma alá rendelése tette szükségessé, hogy azután elkülönítsék őket egymástól és kiírják azt is, hogy melyik bánság élén álltak. Ezt jól jelzi a források szóhasználata is, hiszen az 1210-es évekből fellelhető csekély számú korai példa mellett⁴ az 1220-as években válik egyre gyakoribbá az, hogy megnevezik a bánok uralmi területét. IV. Béla korától kezdve pedig ez válik általános gyakorlattá. A forrásokban az Árpád-korhoz képest gazdagabb 14. században az archontológiai listákban nem szereplő bánok említése jócskán csökkent, ezért a vizsgálatot az 1350-es évekig terjesztettem ki.

3. Az okok

Körülbelül félszázra tehető azon személyek száma, akiknek neve mellett olvasható a *banus* cím, de jelenleg nem szerepelnek az archontológiákban, vagy bánként való említésük évében bizonyosan nem viseltek területi méltóságot. A következőkben ennek lehetséges okait vizsgálom.⁵

² Természetesen a későbbi időszakban is akadtak kivételek: az 1270-es évekből is maradt ránk olyan oklevél, ahol Gutkeled nembeli Joachim szlavón bán neve mellett a méltóságsorban mindössze a *banus* szó szerepel. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1923–1987. (továbbiakban: RA); *Árpád-kori új okmánytár. I–XII.* Köz-zéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest, 1860–1874. (továbbiakban: ÁÚO) XII. 10–11. A szörényi bánság megszervezésére ld. PESTY FRIGYES: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története. I.* Budapest, 1877. 243–258.

³ RA 72. szám; ZSOLDOS, i.m. 41.

⁴ 1212: RA 269. szám; méltóságsoron kívül Atyuz bánról: RA 357. szám.

⁵ Eddig két olyan forrás ismert, ahol az abban említett előkelők *banus* címére nem lehet egyértelmű magyarázatot adni. Az első egy 1290–1295 közé keltezhető diploma, aminek kiadója Básztyel nembeli Rénold volt nádor mellett egy bizonyos Dénes *banus* volt, aki egyúttal a *iudex ab ista parte Da[nu]bii per dominum regem constitutus* címet viselte. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. (továbbiakban: DL) 84 201. Ez a Dénes bizonyosan nem azonosítható Péc nembeli György fia Dénessel, hiszen ez utóbbi 1288. március 7. előtt elhunyt: ZSOLDOS, i.m. 296–297. A második pedig egy év nélküli, de bizonyosan 1300 elé keltezhető oklevél, amit Pál újbábi comes és a négy szolgabíró, valamint Aba Amadé adtak ki, utóbbi pedig *banus, iudex per regnum deputatus* címmel szerepelt az oklevélben: DL 75 166. *Regesta diplomatica nec non epistolaria*

3.1. Vicebáni tisztség (családi emlékezet)

Természetes emberi reakció, hogy az egyes személyek, illetve családok igyekeznek minél kedvezőbb színben feltűnni szűkebb és tágabb környezetük előtt egyaránt. Egy-egy családnak a közösségben élvezett tekintélyét emelte, ha neves ősre tudták visszavezetni származásukat. Ezért előfordult, hogy az egykori vicebánok családja „megfeledkezett” arról, hogy ősük nem különkormányzati egység élén állt, hanem csak a bán helyettese volt. Izsák fia Jaksa esetében például, aki Gutkeled nembeli Apaj bán mellett töltötte be a szlavón vicebáni tisztséget, és 1238–1244 között jelent meg élő személyként a forrásokban, már első feltűnésétől kezdve felváltva használták a *vicebanus* és a *banus* szavakat neve mellett.⁶ Egyenesági leszármazottai és testvérei örökösei magukat *de genere Jaxa bani* vallották az oklevelekben.⁷ Jó néhány további olyan, *banus*-nak címzett személlyel találkozunk a forrásokban, akik pusztán egy-két alkalommal bukkannak fel, más tisztségükről pedig nincs tudomásunk. Feltehetően ők is vicebánok lehettek, de idővel lekopott az erre utaló előtag és a puszta *banus* szót írták nevük mellé. A már említett Jaksa mellett példaként idézhető még többek között Zegue *banus*, akinek neve 1294-ben kerül elő, amikor Monoszló nembeli Egyed rendelkezett javairól, és Körös megyei birtokainak keleti szomszédjaként Zeuge és Iván *banus*-okat említették.⁸

3.2. Korábban viselt tisztség

A báni tisztség a viselőjének rangot és hatalmat adott, ami átsugárzott annak betöltőjére azután is, hogy megvált hivatalától. Ezért a volt bánok neve mellett az oklevelekben rendszerint kitették a *banus* szót, sok esetben még akkor is, ha más országos tisztségbe került az adott személy. 1267-ben például Ákos nembeli Ernye akkori országbíró neve mellett ott

---

Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit VINCENT SEDLÁK. Bratislavae, 1980–1987. I. 243–244. (1307–1311 közé datálva.) Felmerült az a vélemény, hogy ezekben az esetekben a *banus* titulust általánosan, előkelő értelemben használták, ami Dénes és Amadé kiküldött bírói tisztségéhez járt volna, ld. SZÖCS TIBOR: Kirendelt alországbírók. Adatok I. Károly kúriai bíraskodásához. Kézirat. (Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányába betekinthessem.) Megelőlegezve a későbbieket, elmondhatjuk, hogy a bánok hivatalviselésük után is használták a *banus* titulust, a 13. századi báni archontológiákban pedig van annyi „üres hely”, ami lehetőséget ad plusz személyek beillesztésére. Így az a kérdés, hogy Dénes és Aba Amadé ténylegesen viseltek-e báni tisztséget, vagy esetükben csak „előkelő” értelemben használták a *banus* titulust, további adatok előkerüléséig nem dönthető el maradéktalanul.

⁶ *banus*: 1238: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 230 118.; 1244. okt. 5.: B. HALÁSZ ÉVA–PITI FERENC: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387*. Budapest–Szeged, 2019. (továbbiakban: Erdődy) 11. szám.; *vicebanus*: 1238: DL 35 825.

⁷ Családjára és leszármazottaira ld. TAMÁS PÁLOSFALVI: *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*. Budapest, 2014. 143. skk.

⁸ ÁÚO XII. 557–559. Elképzelhető, hogy ezen Iván azonos azzal az Iván bánnal, akinek neve 1257-ben szerepel a fehérvári káptalan oklevelében a rokonaival együtt; testvére Zala megyében birtokolt: ÁÚO VII. 469–470. (Az, hogy a Zeugével együtt birtokló Iván *banus* azonos lenne az 1242-ben vicebáni és zágrábi ispáni feladatokat ellátó Ivánkával, további adatok előkerüléséig kevésbé valószínűsíthető.)

szerepelt a *banus* kifejezés új hivatala megnevezésével együtt,⁹ 1279-ben pedig IV. László király oklevelének méltóságsorában Gutkeled nembeli István fia István akkori országbíró nevéhez írták oda korábban viselt boszniai bánsága (1272–1273) okán a *banus* szót.¹⁰ Ha valaki bánsága után már csak ispáni hivatalokat viselt, akkor általában továbbra is *banus*-ként címezték, ahogyan 1267-ben olvashatjuk Hahót nembeli Buzád fia Csák akkori zalai ispán esetében,¹¹ akit két évvel később, nyitrai ispáni tisztsége ideje alatt is bánnak írtak.¹² 1277-ben Péc nembeli Márk fia Gergely somogyi ispán neve mellett is feltűnik az oklevelekben a *banus* szó, amit korábban viselt barancsi és kucsói bánságai (1272–1273) indokoltak,¹³ majd 1291-ben nyitrai ispánsága mellett is bánnak titulálták.¹⁴ Amikor 1296-ban Gergely és testvére birtokadományt kaptak III. Andrástól, az oklevélben ismételtelen *banus*-nak címezték.¹⁵ Gergely 1288-ban az országbíró tisztséget is betöltötte,¹⁶ 1296-os báni címe példa arra, hogy néhány esetben az egyszer báni méltóságot viselő illetőket „visszavonulásuk”, vagyis tisztségviselésük (végleges) megszűnése után, nemegyszer évtizedekkel később is *banusként* emlegették.¹⁷

A *banus* cím további használata megfigyelhető a volt bánok saját nevükben kiadott okleveleiben is, ahogyan azt a szörényi báni címet 1275–1276-ban viselő Kökényesradnót nembeli Mikod fia Mikod saját nevében kelt okleveleiben láthatjuk.¹⁸ A címnek a hivatal betöltését követő időben való használata esetében azonban általánosan elmondható, hogy zömében nem tették ki, mely terület bánságát viselte korábban az illető, csupán a tisztségnevet tüntették fel.¹⁹ Ugyancsak *banus* címmel tartották fenn az egykori bánok nevét a

⁹ Ernye valójában az erdélyi vajda tisztségét viselte, amit a 13. század 60-as éveiben rövid ideig bánként neveztek az oklevelekben (ld. alább): ÁÚO III. 156–157. Nyitrai ispánként is bánnak címzik: RA 1393. szám.

¹⁰ 1279: ÁÚO XII. 250–253.

¹¹ ÁÚO III. 156–157.

¹² ÁÚO III. 200–201.

¹³ ÁÚO IV. 94–95.

¹⁴ ÁÚO V. 24–25.

¹⁵ ÁÚO V. 150.

¹⁶ ZSOLDOS, i.m. 304.

¹⁷ Például a nádori, az udvarispáni és a vajdai méltóságot is viselő Kán nembeli Gyula IV. Béla király 1240-ben kelt oklevelében bánként szerepel (RA 691. szám), hasonlóan a nádorságot, valamint a királyné és a király udvarispáni tisztségét is betöltő Bárkalán nembeli Bánkhoz (RA 676. szám). De hasonló a helyzet Atyusz nembeli Atyusz esetében is (RA 779. szám).

¹⁸ 1288: ÁÚO IV. 332–334.; 1297: ÁÚO V. 179. 1298-ban kelt végrendeletében is bánnak írták: ÁÚO X. 312–313.

¹⁹ Az 1260-as évektől kezdve egyre több esetben tették ki a volt bánok neve mellé azt is, hogy mely terület élén álltak, főleg akkor, ha nem pusztán a személyről magáról, hanem valamely jogi aktussal összefüggésben beszéltek róla. 1266 novemberében kelt IV. Béla király azon oklevele, amiben a zágrábi Gréc-hegyi polgároknak különféle kiváltságokat adott, és egyben leírta a nekik adott földek határait, melyekbe Dénes volt szlavón bán vezette be őket: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XV. Collegit et digessit TADE SMIČIKLAS. Zagrabiae, 1904–1934.* (továbbiakban: CDCr.) V. 401–404. (RA 1504. szám.) IV. Béla egyik 1267-es oklevélben Rátót nembeli Roland bán neve mellé már odaírták, hogy volt szlavón bán, de Ákos nembeli Ernye és Hahót nembeli Buzád fia Csák csak bánokként szerepelnek: RA 1532. szám. – Esetlegesen a bán címnek a tisztség tényleges betöltése után való használatában rejlik annak magyarázata, hogy az 1226-ban Kálmán herceg nevében Spalatóban kiállított oklevélben miért két bánt tüntetnek fel: az egyébként ismeretlen

leszármazottaik (gyermekük, unokáik stb.) ügyeiben kelt oklevelek.²⁰ Ezért a pusztán *banus intitulasió*-val kiadott és magánjellegű intézkedéseket tartalmazó oklevelek megítélésakor óvatosan kell eljárunk, elképzelhető ugyanis, hogy az adott személy az oklevél kiállításának idején már nem volt ténylegesen hivatalban lévő bán, csak korábbi tisztsége okán kapta illetően való címzését.

3.3. Erdélyi bánok

A szakirodalomban régóta ismert, hogy az 1260-as évek elején rövid ideig az Erdély élén álló tisztségviselőt vajda helyett bánnak nevezték, azonban az addigra már meggyökeresedett méltóságnevet az új nem tudta felváltani.²¹ Összesen két olyan vajdát ismerünk, akiket az oklevelekben rendre bánnak neveznek: ezek Ákos nembeli Erdő fia Ernye, aki 1261 előtt viselte tisztségét,²² és Hahót nembeli Buzád fia Csák, aki pedig 1261-ben.²³ Kán nembeli László fia Lászlót már vajdának címezték a forrásokban 1263–1264-re datálható működése során.²⁴ Azonban amikor István ifjabb király, erdélyi herceg 1265-ben megerősítette és átírta Lőrinc volt erdélyi vajda alvinci hospesek részére kiadott oklevelét, a mindenkori bánoknak (!) hagyta meg, hogy rendelkezéseit tartsák be.²⁵

3.4. Nem magyar bánok

1136–1137 fordulóján II. Béla magyar király meghódította Boszniát (Ráma), majd az 1137-es esztergomi gyűlésen fiát, az akkor gyermekkorú Lászlót (a későbbi II. László királyt) nevezte ki Bosznia hercegévé. A területet azonban a király megbízásából a mindenkori boszniai bán kormányozta,²⁶ aki ekkor a magyar fennhatóságot elismerő Boric volt. A bizánci–magyar háborúban Boric a magyarok oldalán vett részt, melynek végén 1167-re III.

Valeginust és Atyusz nembeli Miska fia Salamont. Feltehetően egyikük (az archontológiai adatok által támogatva ez Valeginus lehetett, vö. ZSOLDOS, i.m. 44.) korábban viselte a tisztséget, az oklevél kiállítása idején helyet kapott a herceg kíséretében, nevét feltüntették a tanúnévsorban, de mivel nem viselt akkor éppen másik tisztséget, csak a korábban betöltött báni hivatala után megillető *banus* szót írták neve után: CDCr. III. 259. Természetesen további adatok előkerüléséig a két bán egyidejű jelenlétére a tisztség megosztásának (külön szlavón és külön horvát bán) korai példája is magyarázatul szolgálhat, lásd ZSOLDOS, i.m. 44/319. jegyzet.

²⁰ Ugyanerre egy 15. századi példa: a dalmát–horvát banságot 1366–1367-ben viselő Szécsényi Kónyának a fia, Simon és az unokája, Miklós az 1411-ben kezdett perükben Kónyát csak mint *banust* említették: *Zsigmondkori Oklevéltár. VI. (1417–1418)*. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA IVÁN. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 32.) Budapest, 1999. 1583. szám. (DL 506.)

²¹ A régebbi szakirodalom ismertetésével együtt ld. KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. 135.

²² ÁÚO III. 5–6.; ZSOLDOS, i.m. 38.

²³ Például RA 1266., 1270. és 1294. szám.

²⁴ ZSOLDOS, i.m. 38.

²⁵ *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi JAKÓ ZSIGMOND. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 26.) Budapest, 1997. (továbbiakban: Erdélyi Okmt.) 255. szám. (RA 1845. szám, DF 244 679.)

²⁶ MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.² 178.

István király elveszítette Boszniát,²⁷ ezért Borićnak is menekülnie kellett, helyét a bizánci vazallus Kulin vette át. Borić bán és családja Magyarországon, közelebről Pozsega megyében rendezkedett be, a későbbi nemzedékek magukat rendre Borić bán leszármazottainak vagy nemzetsége tagjainak nevezték az oklevelekben.²⁸ A másik magyar hűbéres bosnyák bán, Prijezda feltehetően IV. Béla segítségével került hatalomra 1253-ban, de valószínűleg már a tatárjárás előtt is, Kulin mellett báni tisztséget viselt. Prijezda neve 1240-től kezdve jelenik meg a magyarországi oklevelekben,²⁹ később szintén magyar területre települt családjával, leszármazottai a 13. század végén is a Délvidéken éltek.³⁰

3.5 Később viselt tisztség

Időnként előfordul, hogy említésben vagy tartalmi átiratban ránk maradt oklevélben írják *banus*-nak azt a személyt, akit az efféle oklevél a saját keltének idejére vonatkozóan jogosan címzett így, bár báni tisztségére sem az ilyen oklevél kiállításakor, sem azt megelőzően nincs adatunk. Ennek oka lehetett a jobb érthetőség, vagy egyszerűen a tiszteletadás is. IV. László király 1279-ben kelt oklevele említésben tartotta fenn V. István birtokadományát Kökényesradnót nembeli Mikod fia Mikod részére, aki 1275–1276-ban viselte a szörényi bán tisztségét (azaz V. István király halála után), a szöveg azonban folyamatosan *banus*-nak nevezi.³¹

3.6. Az előkelő báni tisztsége más pozitív adattal nem igazolható

Több olyan *banus*-nak nevezett személyt találunk az oklevelekben, akikben nagy valószínűséggel valódi hivatalviselőt sejtethünk (a régebbi archontológiai szakirodalom néhány esetben bizonyos is volt ebben), de tisztségviselésük nem támasztható alá minden kétséget kizáróan. Például a Debreceni Dózsa nádor családjával rokonságban álló Miklós fia Rafain bán³² IV. László okleveleinek tanúsága szerint 1285 nyarán³³ betöltötte valamely bánság (Pesty Frigyes véleménye szerint a szörényi)³⁴ báni tisztségét. Ez pozitív adatokkal nem támasztható alá, de a szörényi bánok legfrissebb archontológiája nem mond ellent ennek a feltételezésnek.³⁵

²⁷ MAKK, i.m. 203.

²⁸ Borić bánra ld. pl. WERTNER MÓR: *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*. Temesvár, 1891. 207–210.; NADA KLAIC: *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)* Zagreb, 1994. 50–69. (A Borić bánra vonatkozó korábbi horvát szakirodalom részletes ismertetésével.); RA 253., 893. és 1221. szám.

²⁹ ÁÚO VII. 111–112.

³⁰ Prijezda bánra és családjára részletesen ld. KLAIC, i.m. 119–146.

³¹ *Hazai Okmánytár. I–VIII.* Kiadják NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891. (továbbiakban: HO) VI. 240–243. (Erdélyi Okmt. I. 295. szám.)

³² Életére és birtokaira ld. KOMÁROMY ANDRÁS: Dózsa nádor és a Debreceni család. *Turul* 9 (1891) 1–9. és 67–78.

³³ *Comes*: 1285: RA 3348. szám; bán: 1285: RA 3365. szám.

³⁴ PESTY, i.m. I. 258.

³⁵ ZSOLDOS, i.m. 50. Lőrinc vajda fia Lőrinc hivatalviselésére csak 1279-ből és 1291-ből van adat, a köztes időszakból nincs.

De a 13. század elejéről idézhető Monoszló nembeli Macharias comes fia Tamás is. II. András királytól a részletesen felsorolt szolgálatait fejében nagy adományokat kapott.³⁶ A kiadási éve nélkül említett adománylevélben foglaltakat 1231-ben IV. Béla még ifjabb királyként megerősítette, Tamás ekkor már volt bánként megnevezve.³⁷ 1237-ben Tamás fiai megosztottnak atyjuk birtokain (ekkor a bán tehát már nem volt életben).³⁸ Az adatok alapján hivatalviselése feltehetően 1228–1231 közé valószínűsíthető, ugyanis a Dénes nádor által kiadott oklevélben (melynek kelte 1226–1228 közé datálható) még ispánként szerepel,³⁹ 1229-ben bánként említik,⁴⁰ de Béla ifjabb király oklevelében 1231-ben már volt bánként szerepel. Ebben az időszakban csak két olyan banság van, mely szóba jöhet Tamás esetében: Szlavónia és Szörény. A régebbi szakirodalom Tamást szlavón bánként tartotta számon,⁴¹ az újabb archontológiából azonban neve kimaradt.⁴² A vonatkozó időszakból fennmaradt királyi oklevelek némelyike tartalmaz ugyan méltóságsort, de ezekben a bánt egyáltalán nem tüntetik fel.⁴³ Zsoldos Attila Kán nembeli Gyula szlavón báni méltóságviselésével csak 1229 szeptemberétől számol, de mivel ekkor egy előtte folyó pereskedésről értesülünk, feltehető, hogy már valamivel korábban betöltötte ezt a tisztséget.⁴⁴ Elődjére, Atyusz nembeli Miska fia Salamonra az utolsó adatunk 1227-ből való,⁴⁵ így elképzelhető, hogy kettejük közé ékelődött be Tamás szlavón bansága is. Szlavóniai orientációjára utalhatnak birtokszerzésének egyes elemei is, ugyanis az Atyusz bánnal cserélt Hrasztovica a Drávától délre feküdt, ahogyan vélelmezhetően a zágrábi halászkok földje is itt keresendő. Bár a szörényi bánok archontológiájában is elhelyezhető lenne a neve, hiszen Hahót nembeli Buzád fia Buzád szörényi banságának időhatárait csak hozzávetőlegesen ismerjük,⁴⁶ azonban Tamást semmi nem köti Szörényhez, így indokoltabb szlavón banságát feltételezni. További adalék, hogy egy II. András nevére és 1219-re hamisított privilégium méltóságsorában Tamást bánként említik.⁴⁷ Ugyanakkor ha végignézzük a méltóságsor többi szereplőjét, azt találjuk, hogy az 1219-es évre pontosan ráillenek, vagyis Tamás esetében elvileg akár két szlavóniai bansággal is számolhatunk, amik 1219-re, illetve 1227–1229 közé estek.

4. Összefoglalás

Áttekintve a fentieket, hogyan felelhetünk a címben feltett kérdésre? Kik voltak a bánok? Egyértelmű, hogy a bán cím az egyik különkormányzati egység élén álló személyt

³⁶ RA 467. szám. A nádor oklevelére ld. *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. SZÖCS TIBOR. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok. 51.) Budapest, 2012. (továbbiakban: Nádorok) 25. és 31. szám.

³⁷ RA 596. szám.

³⁸ Erdődy 9. szám.

³⁹ RA 467. szám. A nádor oklevelére ld. Nádorok 25. és 31. szám.

⁴⁰ HO. VII. 15.

⁴¹ WERTNER MÓR: *Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán*. Temesvár, 1893. 234.

⁴² ZSOLDOS, i.m. 44.

⁴³ 1228: RA 440–443. és 448–449. szám. (hamis oklevelek); 1229: RA 451–452. és 456. szám; 1230: RA 461–462. szám.

⁴⁴ CDCr. III. 311–312.

⁴⁵ RA 439. szám; ZSOLDOS, i.m. 44.

⁴⁶ Buzád 1232-ben önmagát volt bánként nevezte meg, ugyanakkor tisztségviselésének pontos időhatárai nem ismertek, vö. ZSOLDOS, i.m. 49. és 291–292.

⁴⁷ RA 356. szám.

illette meg. A 13. század elejéig egyetlen banság volt Magyarországon: Szlavónia (Horvátország és Dalmácia), vagyis egyértelmű volt, hogy a bán ennek a területnek az első embere. A szörényi banság megszervezésével a bánok száma megduplázódott, így szükségképpen hozzá kellett tenni a *banus* szóhoz a terület nevét is, hogy a méltóságviselőket megkülönböztethessék egymástól. A későbbi banságok megszervezésével ez a helyzet fokozottan igaz lett. A *banus* címet a méltóságától megvált tisztségviselő továbbra is használta, a saját nevében kiadott oklevelei *intitulatio*jában is szerepeltette. Így a *banus* címmel élő, de egyébként az archontológiákban nem szereplő személyek egy részéről joggal tehető fel, hogy korábban betöltötték az egyik banság vezető tisztségét, de nem maradt ránk más adat erről. Bánoknak nevezték a későbbi oklevelekben a vicebánokat is, de mivel róluk még kevesebb adatunk van, mint a bánokra, szükségszerűen vannak olyan vicebánok, akiknek tevékenységére csak *banus* megnevezésükből következtethetünk. Annyi azonban bizonyos, hogy senkit nem neveztek bánnak csak azért, mert az oklevél megfogalmazója így akarta kifejezni iránta tanúsított tiszteletét.

Summary

ÉVA B. HALÁSZ Who were the bans?

Generally the ban was the leader of a *banatus*, what is to say he was the leader of a southern territory of Hungary. The first *banatus* was Slavonia (Croatia and Dalmatia). But there are several people called ban (*banus*) in the medieval charters, who are not listed in the modern archontological lists of the bans. The paper analyses the likely reasons of this phenomenon.

The first reason could be the modification of the memories of a family. Naturally, the social situation of each family could have been better, if they had a famous ancestor. The office of the ban was more prestigious, than the office of his deputy, the viceban. In some cases the descendants of a viceban forgot that their ancestor had “only” been a viceban and started to use the title ban after his name.

The second reason is the previously held position. The office of the ban gave authority and power to its holder, and it was even valid after he had left this office. In the charters the person, who had been a ban before, was called ban later on. The third example is the ban of Transsilvania. In the middle of the 13th century the head of Transsilvania was also called ban instead of voivoda. But the latter expression became accepted widely that time, so the phrase *banus* could not supersede it. The fourth reason is that two Bosnian bans resettled to Hungary in the 13th century and they kept their previous title.

The fifth reason is the later position. Sometimes when a charter is known only from mentions or only its content was rewritten, the one who had been a ban at the time of the whole-text charter, was also written ban in the mentioning or just contently rewriting charter. Maybe the context was more precise in this way or the notary, the writer of the charter gave him respect. The sixth reason is the missing data. In some cases the office holding of a ban can not be verified from other charters.

SZÖCS TIBOR*

Szabolcs megye archontológiájáról (1310-es évek)

A tanulmány Szabolcs megye 14. század eleji archontológiájának néhány kérdését járja körül. Az alispánok között eddig is számon tartották Balogsemjén nembeli Kállai Ivánt, 1318–1321 közé keltezve hivatalviselését. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy Iván valójában két alkalommal volt a megye alispánja, a jelzett időszakon kívül 1313–1315 körül is Borsa Beke szabolcsi ispán alárendeltjeként, és okleveleinek egy része ehhez az eddig számon nem tartott első periódusához kötődik.

Kulcsszavak: archontológia, Szabolcs megye, 1310-es évek, ispán, alispán

Keywords: archontology, county Szabolcs, 1310th, local lord, vicelord

Szabolcs megye archontológiájával kapcsolatban a 19. századi pozitívista előzmények,¹ de legfőképp Engel Pál választóvonalnak tekinthető archontológiája² után a közelmúltban két részlettanulmány látott napvilágot, amik a megye Anjou-kori tisztikarát (is) összegyűjtötték.³ (Ráadásul azóta megjelent a jelen írás hatókörének időhatárain kívül eső másik két modern archontológia is a megye Árpád-kori és késő középkori tisztségviselőiről, utóbbi egy Szabolcs megyét tárgyaló részlettanulmányt követően.)⁴ Jellemző a 14. század eleji

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ KANDRA KABOS: Szabolcs-vármegye főispánjai. *Történelmi Tár* 31 (1883) 714–716.; WERTNER MÓR: Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához. *Történelmi Tár*. Új folyam 8 (1907) 57–60.

² ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996.

³ C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1526). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 42 (2000) 93–111.; PITI FERENC: Szabolcs megye Anjou-kori archontológiájához. In: *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szerk. WEISZ BOGLÁRKA. Szeged, 2003. 113–124. – Az itt kifejeződött listákat egyébként a szerzők a Szabolcs megyei oklevéltáraik elején is közzétették: C. TÓTH NORBERT: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei. II. (1387–1526)* (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 53.) Nyíregyháza, 2002. 13–16.; PITI FERENC: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I. (1284–1386)* (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 55.) Szeged–Nyíregyháza, 2004. (továbbiakban: Szabolcs m.) 11–16.

⁴ ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. 200–201.; C. TÓTH NORBERT–HORVÁTH RICHÁRD–NEUMANN TIBOR–PÁLOSFALVI TAMÁS–W. KOVÁCS ANDRÁS: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* (Magyar történelmi emlékek. Adattárak) Budapest, 2017. 243–253.; C. TÓTH NORBERT:

forrásviszonyokra, hogy a listák sok ponton eltérnek egymástól az 1310-es évekre vonatkozólag is – de ez nem a szerzők figyelmetlenségéből fakad. Ha azt gondoljuk, hogy egy ilyen adattárhoz elég csak a források lehetőleg teljes fennmaradt hányadát összegyűjteni és azok különösebb értelmezése nélkül sorba rendezni őket, akkor nagyobbat nem is tévedhetünk. Sajnos az „értelmezés”, vagy mondjuk úgy: a „történészkedés” több okból sem kerülhető el.

Egyrészt ebben az időben a megyei tisztikarra alkalmazott szóhasználat nem volt konzekvens. A megyének volt egy ispánja és volt egy gyakorlati feladatot végző alispánja. Az ispánt *comes*nek szokták nevezni, de sokszor az alispánt is,⁵ noha a „hivatalos” nevükön *vicecomes* vagy *curialis comes* formában is felbukkanhatnak. Egy megye *comese* tehát lehetett ispán és alispán is, és hogy mikor melyik, azt nem egyszer csak külön történeti mérlegelés döntheti el. Ugyanakkor az „igazi” ispán nem mindig tüntette fel a titulációi között az adott megyét, sem ekkor, sem később, amikor a magasabb bárói címekhez *honor-*birtokként vármegyéket rendeltek.

A problémakör szemléltetésére álljon itt példaként egy környékbeli megye, Zemplén ispánjának a kérdése. Arra, hogy Druget Fülöp 1317 nyara és 1320 közt zempléni ispán lett volna, egyetlen konkrét utalás sincsen, sem saját titulációiban, sem más források szóhasználatában. Abból sejthetjük mégis címei között Zemplén megyét, hogy ispáni jogköröket gyakorolt ott.⁶ A dolog annál nehezebben szűrhat szemet, mert ezzel egy időben Baksa nembeli Tamás fia Lászlót nem egyszer zempléni *comes*nek nevezték, de ez inkább a Zemplén megyében található pataki erdőispánság hivatalát jelentette, ahogy ezt más alkalommal fel is tüntették.⁷ Az 1318-ban Tamás zempléni *comes* társaságában felbukkanó másik zempléni *comes*, Baksa nembeli Baksa fia Miklós⁸ ebből következőleg nem ispán volt, hanem alispán, és úgy tűnik, hogy nem Tamás fia László, hanem Druget Fülöp zempléni alispánja. Tehát (amennyiben a fenti rekonstrukció helyes) a két zempléni *comes* közül valójában egyik sem az ispán volt, aki pedig igen, azt nem is említették ilyen néven a ránk maradt források.

Szabolcs megye ismeretlen ispánjai Mátyás király uralkodása idején. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 42 (2007) 154–163.

⁵ Általánosabban: GÁBOR GYULA: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján.) Függelékül: kiadatlan oklevelek.* Budapest, 1908. 58–59. A 14. század elejére részletesen adatolva: ZSOLDOS ATTILA: Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. In: *Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok.* Szerk. BÁRÁNY ATTILA–PAPP KLÁRA–SZÁLKAI TAMÁS. Debrecen, 2011. (továbbiakban: Debrecen város) 49–66., 63/122. jegyzet.

⁶ ZSOLDOS ATTILA: *A Druget-tartomány története 1315–1342.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2017. 88–90.

⁷ 1314. január. 1.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) 57 241. *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXXVIII. (1335–1354), XL. (1356), XLII. (1358), XLVI–XLVIII. (1362–1364)* Szerk. ALMÁSI TIBOR–BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS–B. HALÁSZ ÉVA–KÖFALVI TAMÁS–KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–PAPP RÓBERT–PITI FERENC–RÁBAI KRISZTINA–SEBŐK FERENC–TEISZLER ÉVA–TÓTH ILDIKÓ. Budapest–Szeged, 1990–. (továbbiakban: AOKl) III. 667. szám. A pataki várnagyság együtt járt az erdőispáni cím viselésével.

⁸ 1318. február 25.: DL 57 248. (AOKl V. 44. szám); 1318. március 11.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 264 142. és 264 143. (AOKl V. 59. szám); 1318. július 31.: DL 57 251. (AOKl V. 222. szám)

Az ispáni cím megnevezésével kapcsolatos zavart tovább bonyolítja, hogy létezett olyan hivatal is, aminek a viselése akkor is ispáni jogkört adott az illetőnek, ha az nem volt *expressis verbis* más módon feltüntetve a címei között. Amikor valaki az 1310–1320-as években bizonyos megyékbe kirendelt bíró (*iudex deputatus*) volt, az azt jelentette, hogy az illető az adott megyék felett ispáni jogkörrel is rendelkezett, sőt azon felül még egyéb, ispánt meg sem illető jogosítványokkal is.⁹ Úgy is lehetett tehát valaki ispán ekkortájt, hogy egy adott területre (megyékre) vonatkozóan „király által kirendelt bírói” címmel bírt. Debreceni Dózsa például 1317. augusztus 1-jén Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna megyékbe kirendelt bíró volt,¹⁰ és emiatt úgy is ispánja lehetett e megyéknek, hogy például Szolnok és Kraszna esetén illetéktelen említő forrás nem maradt ránk.¹¹ És ha általában véve az adatok értelmezését mindezek nem bonyolították volna meg kellőképpen, a korszak forrásaiban található még egy „csavar”. A 14. század első harmada a keltezetlen oklevelek egyik fénykora – igen sok olyan kiadványt ismerünk, ami csak a napi keltezést tartalmazza, de a kiadás évét nem. Így sokszor nem csak azt kell boncolgatni, hogy a címek és tényleges jogkörök alapján ki lehetett ispán, ki alispán, de azt is, hogy mikor, egy-egy tisztség időhatárai meddig terjeszthetők ki és a keltezetlen oklevelek mennyiben módosítanak az alapképen. Látjuk tehát, hogy egy archontológia összeállítása korántsem egyenlő az adatok pusztá összegyűjtésével, összerendezésükhöz sokszor egészen mélyre kell ásni és többismeretlenes logikai egyenleteket megoldani. Mindez eltérő végeredményekhez vezethet, és előfordul, hogy egy-egy forrás is módosíthat némileg a rekonstrukciókon, ezáltal az összképen.

A jelen írás csak némi adalékkal kíván szolgálni Szabolcs megye archontológiájához, és korántsem ígéri, hogy sikerrel le tudja zárni valamennyi problémás kérdést – cserébe viszont nyithat olyan új problémákat, amik eddig fel sem merültek. Ezek a kérdések az Anjou-kori Oklevéltár sorozat éppen készülő, keltezetlen I. Károly-kori okleveleket tartalmazó kötete kapcsán bukkantak fel, amikor Szabolcs megyei okleveleket kellett datálni. Őszintén szólva a cikk megírásának tulajdonképpeni apropóját nem az adta, hogy én is belefolyjak az archontológia kérdésébe – annyira nagy volumenű pontosítások egyébként sem lesznek, amik egy önálló cikk írását indokolták volna. Inkább háttér tanulmánynak készült, ami megmagyarázza a kérdéses oklevelek keltezésének mértékét, ott ugyanis nem lett volna helye egy több oldalra rügő, adatokkal telezsúfolt indoklásnak. Mindenekelőtt lássuk, hogy milyen elképzelések uralkodtak eddig a szabolcsi tiszttalakkal kapcsolatban 1322-ig bezárólag!

Abban konszenzus uralkodott, hogy a megye a 14. század elején a Borsák territóriumához tartozott. Így a megyék ispáni címével is ők rendelkeztek, és Borsa Bekét (Kopasz Jakab fivérét) tekintették 1313 körül szabolcsi ispánnak.¹² Különvéleményt egyedül Piti Ferenc fogalmazott meg, aki szerint nem is Borsa Beke, hanem az apja, Tamás volt a szabolcsi ispán.¹³ Ha a mára már elveszett, csak a Bánffy család oklevéltárában fennmaradt

⁹ A jelenséget részletesen tárgyalja ZSOLDOS, Debrecen 56–66.

¹⁰ *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGH FEJÉR. Budae, 1829–1844. VIII/2. 98. (AOKI IV. 527. szám.)

¹¹ ZSOLDOS, Debrecen 58–59.

¹² ENGEL, *Archontológia* I. 183.; C. TÓTH, *Archontológia* 94.; ZSOLDOS, Debrecen 51/14. jegyzet; ZSOLDOS ATTILA: A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései. In: *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)* Szerk. HEGYI GÉZA–W. KOVÁCS ANDRÁS. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) Kolozsvár, 2012. 25–44., 41.

¹³ PITI, *Archontológia* 114.

1313. november 13-i oklevél szövegéből indulunk ki, akkor a forrás mindenképpen ez utóbbi vélekedést támasztja alá.¹⁴ A Beke ispánsága mellett érvelők tulajdonképpen tudatosan bírálták felül a szöveget, tévedésnek tartva a megfogalmazást. Olyan egyéb adat azonban, ami Beke ispánságát igazolná, náluk nem merült fel. Abban is egyetértés volt, hogy az 1308–1310 között felbukkanó Karászi Sándor alispán volt, ám hogy Debreceni Dózsa 1316-tól kezdve már ispán volt, vagy még alispán, ismét eltértek a vélemények, ahogy Kállói Egyed fia Iván (al)ispánságának a kérdésében is.¹⁵ Abban azonban egyetértés uralkodik, hogy ez a bizonyos Egyed fia Iván 1318 és 1321 között irányította a megyét, akár ispáni, akár alispáni minőségben. Mindezt datált oklevelei elég jól alátámasztják: az első ismert kiadványa 1318. július 1-jéről maradt ránk, de adott ki oklevelet 1319. március 31-én, május 12-én, június 23. és 25. folyamán, augusztus 27-én, majd 1320. október 18-án, november 29-én (kettőt is) és december 13-án. 1321-ben pedig március 21-én kettőt, majd május 2-án, augusztus 15-én és végül 1321. december 19-én.¹⁶ Ráadásul hivatali idejének határai is jól beszoríthatók erre az időszakra: elődje, Kállói Simon 1318. május 1-jén jegyzett egy megyei kiadványt, vagyis két hónappal korábban, utódja, Pál fia István pedig 1322. április 22-én.¹⁷ Iván tehát (okleveleinek dátuma alapján) mindenképpen 1318 májusa–júniusa és 1322 márciusa között viselte hivatalát, és ez a kronológia gyorsan pontot is tesz arra a kérdésre, hogy ispán volt-e, vagy alispán. Debreceni Dózsa ugyanis Iván *comesi* címe idején is viselte az öt megye (köztük Szabolcs) kirendelt bírāja címet (1320. május, 1321. március és október folyamán), ami, mint fentebb esett róla szó, együtt járt azzal, hogy az adott megye ispáni jogköreit is gyakorolta az illető. Ha ez nem lenne elég, 1320 májusában a váradi káptalan egyik oklevele egyenesen szabolcsi ispánnak nevezte Dózsát.¹⁸ Iván tehát bizonyosan Dózsa alispánja volt – írjuk le még egyszer az idejét: valamikor 1318 májusa–júniusa és 1321 decembere, 1322 eleje között.

Mindennek azért van jelentősége, mert e 15 keltezett kiadványa mellett ismerünk 14 olyan oklevelet, amiket szintén Iván mester szabolcsi (al)ispán és a négy szolgabíró adott ki, s a szereplők alapján a 14. század elejére datálhatók.¹⁹ Ezeket az okleveleket tehát a kiadó alapján első körben 1318 és 1321 közé datálhatjuk (megengedve, hogy a kelet egyik-másik esetében esetleg tovább szűkíthető),²⁰ hiszen Iván hivatali ideje igen jól adatolható. Először magam is így jártam el, amíg az egyik oklevélből elő nem bukkant egy olyan adat, ami egy picit belezavart ebbe a képbe, hogy aztán ez az apró hajszálrepedés végül Iván

¹⁴ *magistro Beke filio Thomae comitis Bihoriensis Zobolchiensis et de Bekes*. VARJÚ ELEMÉR–IVÁNYI BÉLA: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. I–II*. Budapest, 1908–1928. I. 40–41. (AOkl III. 629. szám) Az ispáni címek Tamás és nem Beke névvel ragozódnak össze. PITI, *Archontológia* 114/8. jegyzet is megjegyezte ugyanakkor, hogy „az adat ... nem feltétlenül 1313. évi állapotot tükröz”.

¹⁵ Utóbbi kettőt ispánnak tartotta ENGEL, *Archontológia* I. 183. és C. TÓTH, *Archontológia* 94. Csak alispánnak: PITI, *Archontológia* 114–115. és ZSOLDOS, *Debrecen* 50–51., 57. – Utóbbi kutatók azzal számoltak, hogy Dózsa csak 1317-től lett szabolcsi ispán, onnantól kezdve viszont egészen 1322-ig megszakitás nélkül az volt, Kállói Simon és Iván tehát az alispánjai voltak.

¹⁶ Helytakarékosság végett az alábbiakban csak Szabolcs m. regesztaszámait közöljük, részletesebb hivatkozást csak akkor teszünk, ha idézünk is az oklevélből: 34., 48–52., 55–58., 61–62., 64–66. szám.

¹⁷ Szabolcs m. 33., 67. szám.

¹⁸ A pontos adatokat ld. ZSOLDOS, *Debrecen* 54., 57.

¹⁹ Szabolcs m. 35–45., 47., 53., 63. szám.

²⁰ Szabolcs m. 35–45., 47., 53., 63. szám.

keltezetlen okleveleinek teljes újragondolásához (és az itteni háttér tanulmány megírásához) vezessen. Lássuk ezt az oklevelet!

Az Ibrony (*in Ibrun*) faluban *post Purificationem*, tehát valamikor február 2. után kelt oklevélben Iván mester és a négy szabolcsi szolgabíró tudatja, hogy egyik részről a billyei (*de Bille*) Lőrinc, másik részről *Berzetnek* mondott János közötti, február 2. utáni kedden zajló perben János bemutatta a királyi oklevelét (*litteras domini regis*). Az oklevéladók ezután úgy rendelkeztek, hogy a húsvét utáni kedden János köteles bemutatni egy bizonyos Beke mester levelét (*debet presentare litteras magistri Beke*). „Ha Beke mester elfogadja a privilégiumot, akkor legyen úgy, ha pedig nem, akkor ugyanezen a napon kötelesek [a felek] választ adni” (*si acceptaverit magister Beke privilegium, bene quidem, si autem non, tunc debent eodem die plenarie respondere*), vagyis folytatni a pert.²¹ A problémák rögtön a szöveg értelmezése körül kezdődnek, nem véletlenül jegyezte meg egyik regesztája, hogy „zavaros fogalmazású oklevél”.²² A *post Purificationem* keltezése még viszonylag könnyen pontosítható, a per határnapja alapján nyilván a Gyertyaszentelő Boldogasszony utáni keddre gondoltak. Az már furcsább, hogy miután bemutatták a királyi privilégiumot, a rendelkezés értelmében Beke mester oklevelét kell bemutatni, de nem írták, hogy kinek, utána pedig az a kérdés, hogy Beke elfogadja-e az oklevelet – de nem egyértelmű, hogy melyiket. Valószínű, hogy a szövegben jól olvasható *magistri*²³ valójában *magistro*, tehát nem egy Beke által kiadott levélről rendelkeztek, hanem arról, hogy Beke mester számára mutassák be a királyi oklevelet, és neki kell arról döntenie, hogy elfogadja-e, ezzel véget vetve a pernek, vagy nem, és akkor az tovább folytatódik. Az oklevél két regesztája egyaránt így értelmezte a szöveget kisebb-nagyobb bizonyossággal,²⁴ és tényleg ez a leginkább, tulajdonképpen az egyetlen logikus lehetőség. Ezek után pedig élhetünk a gyanúperrel, hogy ha itt a megye hatósága feljebb terjeszt egy ügyet valakihez, hogy ő döntsön egy megyei perben, de a fórum nem egy országos bíróság, akkor az az illető nem lehet más, mint a megye ispánja. „Beke mester” alatt pedig (már csak ritka neve miatt is) a 14. század eleji Szabolcs megyében nem érthetünk mást, mint a már említett Borsa Bekét. Ha az okfejtés helyes, akkor Beke tényleg volt szabolcsi ispán, jól gondolták azok, akik elírásra (vagy átírási hibára) gyanakodtak azon a bizonyos egyetlen, 1313. évi adat kapcsán.²⁵ Szerencsére Beke szabolcsi ispánságát még egy forrással alá tudjuk támasztani, így erre a kérdésre is pontot tehetünk. Ezt a harmadik okleveles forrást azért nem vették eddig figyelembe, mert a második világháborút követően elveszett, de ismerjük 19. század végi hiteles regesztáját.

A báró Vécsey család 1944-ig Sárközüjlakon őrzött levéltárát 1889-ben érték utol a nagy pozitívista forrásfeltárási munkálatok, amikor a Magyar Történelmi Társulat megbízásából Fejérpataky László és Kandra Kabos felkereste a kastélyt és átnézte a levéltár anya-

²¹ *Anjoukori Okmánytár. I–VII.* Szerk. NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920. (továbbiakban: AO) I. 502. Regesztái: *A nagykálloi Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai) I–II.* (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai 1–2.) Budapest, 1943. (továbbiakban: Kállay) I. 90. szám; Szabolcs m. 35. szám.

²² Kállay I. 90. szám.

²³ Vö. DL 56 522.

²⁴ Kállay I. 90. szám: „mutassa fel Beke mesternek (?) a levelet, s ha ez elfogadta a kiváltságlevelet, nincs észrevételük, de ha nem, e határnapon végleges választ kell adniok a perben.”; Szabolcs m. 35. szám: „mutassa be privilégiumát Beke mesternek, amit ha az nem fogad el, János adjon feleletet ua. napon.”

²⁵ Ld. fentebb a 12–14. lábjegyzeteket.

gát. Publikált jelentésük szerint a keltezetlen középkori oklevelek között volt „négy magán levél, bizonyos László mesterhez, Tamás fiához intézve... Az egyik levél írója Beke bihari, szabolcsi és békési comes, a másodikiké Mikch sárosi comes; a harmadikat Fülöp mester neje és udvarbírája, a negyediket pedig Arnold kassai bíró és a városi tanács írja. ... Mindezen okleveleknek a bizottság másolatát vette.”²⁶ Az említett négy levélből hármat azonosítani is tudunk, ezek mai napig a Vécsey család középkori anyagában találhatók,²⁷ sajnos azt az egyet, ami „Beke bihari, szabolcsi és békési comes” kiadványa lenne, pont nem. Ám mivel a másik három kiadvány egyértelműen létezik (és Fejérpatakyék hozzáértésében sincs okunk kételkedni), biztosra vehetjük, hogy e negyedik oklevél is létezett. Hogy mikor és hogyan veszett el, könnyen kitalálható: Sárközújlakon 1944. október végén haladt át a második világháború frontja, a szovjetek egy ideig a kastélyban rendezték be a főhadiszállásukat, majd amikor elhagyták, a fosztogatók prédájává vált.²⁸ A levéltárat teljesen feldúlták, megmentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület érdeme volt. A megmaradt, szétdobált anyagot Jakó Zsigmond gyűjtötte össze „nagyon nehéz körülmények között” a „dermesztő hidegben”, és szállította Kolozsvárra 1945 elején.²⁹ Nyilván a háborús viszonyok miatt tűnt el véglegesen a kérdéses oklevél is. Ez a forrás ugyanúgy bihari, békési és szabolcsi ispánnak nevezte Bekét, mint az a bizonyos 1313. évi kiadvány apját, Tamást, bizonyosak lehetünk hát abban, hogy e három megye ispáni címét tényleg Beke tartotta a kezén.

És rögtön itt jelentkezik a probléma. Borsák Beke a Borsák első lázadása előtt bizonyosan szabolcsi ispán volt, ennek egyetlen datálható lenyomata, mint láttuk, 1313-ból származik. Az első lázadás (amelynek idejét a szakirodalom tette 1314 decemberére, 1315 januárjára és 1315 tavaszára, kora nyarára is)³⁰ aztán elbukott, ám nem sokkal később Bekének és Kopasznak megkegyelmezett I. Károly király.³¹ Hogy a szabolcsi ispáni hatalom ezután kinek a kezén maradt, arról nincs adatunk, de Bekét sem zárhatjuk ki.³² Azonban a Borsák

²⁶ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A sárköz-újlaki bizottság jelentése. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1889. aug. 25–31-iki vidéki kirándulása Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába*. [A Századok 23. évf. (1889) melléklete] Budapest, 1889. 117–126., 120.

²⁷ Egyik oklevélnek sincs (általam fellelt) kiadása, hiába „vette másolatát” a kétfős bizottság. A levelek: Vécsey cs. lt. 6. (DF 254 219.; regesztája: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit VINCENT SEDLÁK*. Bratislavae, 1980–1987. II. 608. szám.); Uo. 9. (DF 254 222.); Uo. 10. (DF 254 223.)

²⁸ ZSOLDOS ILDIKÓ: *A szatmári Vécseyek a 19–20. században*. Nyíregyháza, 2011. 48.

²⁹ KISS ANDRÁS: A Kolozsvári Állami Levéltár Szatmár vármegyére vonatkozó iratai. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* 10 (1994) 7–21., 13.

³⁰ ZSOLDOS ATTILA: A Borsák és I. Károly első összecsapása. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 59 (2017) 57–72., 57–61.; ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122 (1988) 89–146., 110; KRISTÓ GYULA: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137 (2003) 297–347., 318–322. Beke Károllyal való szembefordulását 1315 őszére keltezte (elválasztva Kopasz tavaszi lázadását ettől a mozzanattól) BÁRÁNY ATTILA: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Debrecen város 67–113., 77–78., 80.

³¹ (1315. [vagy 1316.]) február 14.: DL 57 972. (AOkl IV. 28. szám.) – A keltezése körüli anomáliákra I. ENGEL, Ország újraegyesítése 110/102. jegyzet; KRISTÓ, i.m. 318–319., 326.; ZSOLDOS, Borsák és Károly összecsapása 59–60.

³² ENGEL, Ország újraegyesítése 110. szerint kegyelmet ugyan kapott Kopasz és Beke, de elvesztették váraik jó részét, illetve az ugocsa, szabolcsi és valószínűleg a szatmári ispánságot is, így az 1316

második lázadása, ami az 1317 késő telén, kora tavaszán megvívott debreceni csatába tor-
kollott, és amiben a lázadók seregei egyértelmű vereséget szenvedtek, bizonyosan átrendez-
te a viszonyokat. Kopasz és Beke hatalma összeomlott, tartományuk gyakorlatilag meg-
szűnt létezni.³³ És már bőven a debreceni csata utáni időkben, 1318 májusában bukkan fel
ispánként Kállói Egyed fia Simon, majd júliustól Iván. A jelen tudásunk szerint tehát Sza-
bolcs megyében Iván alispáni és Borsa Beke ispáni hivatalviselésének nem lehet közös
időmetszete, még a Beke szabolcsi ispánságát legmegengedőbben kezelő elméletek szerint
sem, hiszen a Borsa nagyról legfeljebb a debreceni csata idejéig bírhatott ispáni hatalommal
a megyében (nem számolva természetesen azzal a néhány héttel, amíg a csata utáni hatalmi
viszonyok politikailag is realizálódtak Szabolcs megye területén, de ennek a rövid időnek
itt nincs jelentősége). Az ellentmondás feloldására logikailag két lehetőség kínálkozik: vagy
feltételezzük, hogy Borsa Beke ispáni hatalommal bírt valamikor Iván szabolcsi alispánsága
alatt is, tehát 1318 júniusa és 1321 decembere között, legalább egy rövid ideig, vagy Iván
(pontosabban: *egy bizonyos* Iván, aki vagy azonos Kállói Egyed fia Ivánnal, vagy nem)
alispán volt már a debreceni csata előtt is, Beke szabolcsi ispánsága idején.

Az első lehetőséget nagyban gyengíti, hogy a történetírás lényegében axiómaként keze-
li, hogy Borsa Kopasz és Beke hatalma teljesen megszűnt 1317 tavasza után. Tudjuk, hogy
Károly egyszer már visszafogadta a kegyeibe a lázadó fivéreket, logikus tehát, hogy másod-
jára már nem követi el ugyanezt a hibát, főleg egy katonailag megalapozott győzelmet
követően. Ezenkívül egyéb forrás sem szól arról, hogy a Borsáknak bármiféle informális
befolyása maradt volna a hajdani tartományuk területén, arról viszont több forrást is ismer-
rünk, hogy a Borsa-tartomány megyéit a csatát követő időben Debreceni Dózsa vette át
király által kirendelt bírói hatáskörben, ami a megyék feletti ispáni hatalmat is magában
foglalta.³⁴ Igaz, arra utalnak források, hogy Beke nemcsak hogy életben maradt, de a király
talán meg is kegyelmezett neki.³⁵ Ám hogy a pusztta létén és talán néhány birtokán kívül
bármilyen mását átmenthetett volna, arról nincs tudomásunk. Így sokkal kézenfekvőbb a másik
lehetőséggel számolni, vagyis hogy Iván nevű alispán Beke alatt is szolgált. Ez azonban
semmiképpen nem jelentheti azt, hogy Kállói Egyed fia Iván 1318 júliusa helyett valamikor
1317 előtt foglalta volna el székét, és a kérdés megoldható azzal, hogy hivatali idejének
„buborékját” időben visszafelé nagyobbra húzzuk, mert 1318 májusában még biztosan nem
ő volt az alispán és 1316 augusztusában sem.³⁶ Tehát mindenképpen két külön, ám egymás-
tól nem túl messzire eső időszakkal kell számolnunk, amikor Iván nevű alispán irányította a
megyét: egyszer 1317 előtt és egyszer 1318–1321 között. Ez azt jelenti, hogy nem datálha-
tunk minden egyes olyan keltezetlen megyei oklevelet, amit Iván jegyez a szolgabírók
társaságában, automatikusan 1318 és 1321 közé.

Érdemes tehát egyenként átnézni Iván keltezetlen okleveleit, hogy találunk-e még
olyat, amit az első, Beke alatti periódusra lehet keltezni. A költői kérdésre sejthető az igenlő

augusztusában felbukkanó Debreceni Dózsát a király szabolcsi tisztségviselőjének tartotta. ZSOLDOS, Borsák és Károly összecsapása 66., valamint ZSOLDOS, Debrecen 50–51. ellenben úgy vélte, hogy Beke megtarthatta szabolcsi ispáni hatalmát a kegyelmet követően is, és Dózsa az ő alispánja volt.

³³ ENGEL, Ország újraegyesítése 117–118.; KRISTÓ, i.m. 328–332.; BÁRÁNY, i.m. 90–92.; ZSOLDOS, Debrecen 51–52.

³⁴ ZSOLDOS, Debrecen 53–57.

³⁵ BÁRÁNY, i.m. 106–107.

³⁶ ENGEL, *Archontológia* I. 183.; Szabolcs m. 11.

válasz. Egyértelműen ide tartozik az az év nélküli, május 3-i kiadvány, amiben Iván mester szabolcsi alispán (*curialis comes*) elmondja, hogy amikor május 3-án Beke mester Szentmihály melletti katonai táborában tartózkodott (*cum in descensu magistri Beke circa Sanctum Michaellem fuerimus in die inventionis Sancte Crucis*), akkor Ábrahám fia Miklós egy lovat tilalmazott előtte. Ő ezt a pert a Beke mester hada oszlásának 15. napja utáni keddre halasztotta Ibrony faluba, a saját színe elé (*in villa Ibrun feriam tertiam proximam post quindenis residentie exercitus eiusdem magistri Beke*).³⁷ Az itt alispánnak címzett Ivánt tehát szintén Beke mester társaságában találjuk, a katonai táborában, ami szintén mutatja a hozzá való kötődését.

Egyéb olyan keltezetlen oklevél nincsen, amiben Beke felbukkanna, de mégsem kell lemondani arról, hogy egyéb okleveleket is ehhez a periódushoz kössünk. Ebben segítségünkre van az a megfigyelés, hogy a korabeli megyegyűléseket a hét egy bizonyos napján és egy megszokott helyen tartották. Ezek a napok és helyek a 14. század közepétől kezdve megszilárdultak és csak ritkán helyeződtek át.³⁸ A 13–14. század fordulóján sem „ugráltak” össze-vissza, de kisebb változások akkor még elő-előfordulhattak, főleg az ispánok és alispánok személyének cserélődése miatt, akik szerették a megyegyűlést a saját birtokaik területén tudni. Ha Szabolcs megye gyűléseinek idejét és helyét nézzük a 14. század első két évtizedében (természetesen csak a datált és hellyel ellátott oklevelek alapján), akkor azt látjuk, hogy a helyszín látszólag gyakran változott: Ibrony, Ramocsa, Márk, Balogjánosi, Berkesz, Karász és Oros neve is felbukkan 1306 és 1316 között.³⁹ Ha azonban térképre vetítjük e településeket, kiderül, hogy többségükben igen közel esnek egymáshoz: Márk és Balogjánosi lényegében egybeépült Ramocsával (ma már be is olvadtak a mai Ramocsa-házába), Ibrony és Berkesz pedig Ramocsa közvetlen északi és déli szomszédja.⁴⁰ Az első öt helynév behelyezhető egy körülbelül 10–12 kilométer átmérőjű körbe.

A maradék két helynév, Karász és Oros sincs ezektől túl messze (az első Ramocsától mintegy 10, a másik szűk 20 kilométerre fekszik légvonalban). Felbukkanásukat talán az alispánok személyi kötődése magyarázza. Karászon három alkalommal keltezett Karászi Sándor, a megye alispánja,⁴¹ de ezenkívül bocsátottak ki megyei oklevelet itt 1306-ban és 1313-ban is – ekkorra ugyan nem igazolható Sándor hivatalviselése, de nem is zárható ki.⁴² Azonban nem hozzá kötődik az a *memorialis*, ami az 1310-es években kelt, és szintén egy Karászon tartott közgyűlésről (noha nem feltétlen megyegyűlésről) írt.⁴³ A településnek

³⁷ DL 97 733. (Szabolcs m. 37. szám.) A *descensus* szó 'szálláshely, katonai tábor' jelentésére ld. *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. I–VI., Supplementum I.* Budapest, 1987–2017. III. 95–97. Beke hadoszlásának említése miatt egyértelmű, hogy a szó itt az utóbbi jelentésben áll.

³⁸ CSUKOVITS ENIKŐ: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 363–386.

³⁹ Szabolcs m. 9–27. szám.

⁴⁰ A településekre ld. NÉMETH PÉTER: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. 32., 40., 96–97., 129., 161.

⁴¹ 1310. február 24. és március 24.: Szabolcs m. 21–23. szám.

⁴² 1306. október 22. és 1313. november 13.: Szabolcs m. 11., 26. szám. A településre ld. még NÉMETH, i.m. 103–104.

⁴³ *in congregatione nostra personaliter in Karaz habuimus*: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931. (továbbiakban: Zichy) I. 114.; A keltezési idejére és a kiadó körüli problémákra ld. SZÖCS TIBOR: *Damus pro memoria-oklevelek*. (A Ma-

tehát Sándor személyén túl is jutott némi szerep a megyei közéletben. A mai Nyíregyházába beolvadó Oroson pedig Debreceni Dózsa alispán keltezett 1316-ban, és neki is lehetett némi kötődése a településhez, mert a királybírói és ispáni címe elnyerése után, 1318 márciusában is itt tartott közgyűlést a megye számára.⁴⁴ Oros az 1320-as években a Balogsemjén nembeliek kezén tűnik fel nemzetségi birtokként, és a rokonságon belüli birtokosztály során Kállói Egyed fiai, Simon és Iván tulajdonába került,⁴⁵ akik, mint fentebb láttuk, a megye alispánjai voltak 1318–1321 folyamán. Kállói Simon pedig egyetlen ismert alispáni oklevélben szintén Oroson keltezett.⁴⁶ Aztán amikor 1318 júliusától a fivére, Iván lett a megye alispánja, akkor a szintén családi birtoknak számító Kálló lett a megyegyűlések helyszíne, és ez nem is változott Iván ispánsága alatt.⁴⁷ A helyszínek tehát kötődtek a mindenkori alispán személyéhez, ugyanakkor létezett ezektől függetlenül egy néhány egymáshoz közeli települést átfogó kisebb régió is, ahová összegyűlhetett a megyei ítélőszék. Hogy aztán ezen belül éppen melyik kis településen tartották meg azt (vagy éppen, ha a falvak közötti területen ülészetek: melyik települést tüntették fel kelethelyül), esetleges volt.

Az időpontok tekintetében jobban is kimutathatók tendenciák. A 14. század elejétől az összes datálható megyei közgyűlést szombati napon tartották, egészen 1309. november 29-ig.⁴⁸ Aztán történt egy váltás (anélkül, hogy az alispán személye változott volna), és 1309. december 2-től a megyei közgyűlések időpontja áttevődött kizárólagosan keddre 1316. augusztus 3-ig.⁴⁹ Mivel azonban a következő datálható megyei oklevél már a debreceni csata és az azzal járó rezsimváltás utáni időre esik, ezért talán nem tévedünk nagyot, ha a keddi közgyűlési napok szokását a Borsák politikai bukásának idejéig, vagyis 1317. februárig–márciusig kitoljuk. Dózsa idején kezdetben nem szilárdult meg egyik nap sem, aztán amikor Kállói Egyed fia Iván alispán lett, a héten belüli időpont ismét a szombat lett. Ivánnak az 1318 júliusa és 1321 decembere közötti időszakból 16 olyan oklevelét ismerjük, ahol a helyszín és a napi kelet feltüntetésre került, a hely mindegyike az említett Kálló, az okleveleket pedig 14 esetben szombaton, 2 esetben hétfőn adták ki.⁵⁰ A két hétfői keletből legalább az egyikre biztosan van egyszerű magyarázat: az 1319. június 25-i oklevélben azt nyugtázták, hogy amikor kiküldték a megyei embert egy bizonyos birtok határjeleinek megújítására, ő visszatérve elmondta, hogy elvégezte azt.⁵¹ Mivel 1319. június 23. szombatról, vagyis két nappal korábbról ismerünk egy megyei oklevelet egy teljesen más ügyben,⁵² tudjuk, hogy nem a gyűlések napját helyezték át ideiglenesen, hanem a szombati gyűlésen rendelhették el a határjelek megújítását, és a két nappal később visszatérő megyei

gyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai. II. Forráskiadványok 54.) Budapest, 2017. (továbbiakban: DPM) 328. szám, kommentár.

⁴⁴ Szabolcs m. 27., 30–32. szám.

⁴⁵ NÉMETH, i.m. 146–147.; Balogsemjén nembeli Kállói Egyed fia Simonra és Ivánra ld. ENGEL PÁL: *Középkori magyar genealógia*. In: Arcanum DVD könyvtár. IV. (családtörténet, heraldika, honismeret) DVD-ROM. H. n., 2003. Balogsemjén nem 1. Kállai 3. tábla: kállói Vitéz.

⁴⁶ 1318. május 1.: Szabolcs m. 33. szám.

⁴⁷ Kállóra ld. NÉMETH, i.m. 138.

⁴⁸ Szabolcs m. 9., 11–15., 17–18. szám.

⁴⁹ Szabolcs m. 19–24., 26–27. szám.

⁵⁰ Szabolcs m. 34., 48–52., 55–59., 61–62., 64–66. szám.

⁵¹ Szabolcs m. 51. szám.

⁵² Szabolcs m. 50. szám.

ember ügyében hétfőn adták ki a nyugtát. A másik esetben a megyei levél 1319. augusztus 27-én (Szent István nyolcadán), hétfőn kelt. Erre nem tudunk magyarázatot, talán a közismert törvényt nap nyolcada erősebb volt a szombati napok kényszerítő erejénél – mindenesetre a későbbiekben ismét visszaállt a szombati közgyűlések ideje.⁵³ Iván mester lecserélésével, amikor 1322-től Márki Pál fia István lett az alispán, a közgyűlések időpontja egy csapásra áttevődött a csütörtöki napokra.⁵⁴ A szabolcsi közgyűlések idejét tehát úgy korcsolhatjuk, hogy a 14. század elejétől 1309 novemberéig volt egy szombati, aztán 1309 decemberétől 1317 elejéig egy keddi, és a rövid összeviasság után 1318 nyarától 1322-ig ismét egy szombati szakasz – ez utóbbiak idején a helyszín mindig Kálló volt.

Iván azon két fentebbi oklevele, amikben Beke alárendeltjeként jelenik meg, egyaránt a keddi napokhoz és Ibrony településhez kötődnek,⁵⁵ vagyis azokat a „keddi szakasz” idején, 1309 decembere és 1317 februárja között adták ki, és ez Beke személyétől függetlenül is megerősíti a debreceni csata előtti datálást. Ha ezután végignézzük Iván mester és Szabolcs megye összes év nélküli oklevelét, akkor látható, hogy az általában feltüntetett kiadási nap és hely alapján két nagy csoportra oszthatók. A 14 keltezetlen oklevélből az említett kettőn kívül még hármat kedden és Ibrony településen adtak ki, egy negyediket pedig szintén kedden, bár ott a kiadás helye nem lett megjelölve.⁵⁶ Ez a négy (a Bekét is említőkkel együtt hat) oklevél kifogástalanul illik abba a csoportba, amit Iván 1317 előtti alispánságához köthetünk. További hét olyan oklevél van, amiket szombati napon és Kállóban jegyeztek,⁵⁷ ezek pedig kifogástalanul beleillenek Kállói Iván 1318–1321 közötti oklevéladási rendjébe. A megmaradt egy oklevél igazi „kakuktktojás”: Ramocsa faluban tartott törvényt napról beszél (*in loco iudiciali villa Ramacha*) és szeptember 21-én, pénteken adták ki (*in die Matei apostoli, feria sexta proxima*).⁵⁸ Említettük, eddig a szakirodalom úgy járt el, hogy minden olyan, nagyjából a 14. század első felére tehető oklevelet, amit Iván szabolcsi ispán jegyzett, automatikusan 1318 és 1321 közé datált. És mivel ebben az évkörben csak 1319-ben esett szeptember 21. péntekre, ezért ezt a keltezetlen oklevelet mindenki 1319-re tette.⁵⁹ Ha azonban számolunk egy 1317 előtti periódussal is, akkor az 1313-as évet sem vethetjük el, mert Máté evangélista napja ekkor is péntekre esett. Kállói Iván 1318 utáni kiadványai pedig kivétel nélkül Kállóban keltek, ám a Borsák regnálása idején Ramocsa többször is volt ítélkezési helyszín a megyében, annak az említett kisebb régióknak a részé-
ként, ahol az öt egymáshoz közel eső települést találjuk.⁶⁰ Az oklevél tartalma nem nyújt

⁵³ Szabolcs m. 52., ill. 55–58. szám.

⁵⁴ Szabolcs m. 67–71. szám stb.

⁵⁵ Emlékeztetőül: az elsőt Ibrony faluban (*in Ibrun*) egy február 2. utáni kedden (*feria tertia proxima post festum Purificationis Marie*) zajló perben adták ki (AO I. 502.), a másikat Iván alispán a színe elé Ibrony faluba, a hadoszlás 15. napja utáni keddre (*coram nobis ... in villa Ibrun, feriam tertiam proximam post quindenas residentie exercitus*) halasztotta (DL 97 733.).

⁵⁶ Szabolcs m. 36., 42. és 63., ill. 45. szám.

⁵⁷ Szabolcs m. 38–41., 43–44., 47. szám (utóbbinál vö. DL 97 736.).

⁵⁸ AO I. 533. (Szabolcs m. 53. szám.)

⁵⁹ AO I. 533.; Kállay 96. szám.; AOkl V. 589. szám; Szabolcs m. 53. szám.

⁶⁰ 1308. március 16., 1310. július 7. stb.: Szabolcs m. 13–14., 24. szám.

támpontot, de a kelethely sokkal inkább utal az 1317 előtti korszakra, ami azt jelenti, hogy Iván eddigi egyetlen datálható, 1317 előtti kiadványa 1313. szeptember 21-re esik.⁶¹

Iván mester 14 év nélküli megyei okleveléből tehát éppen a felét, hetet köthetünk az első, 1317 előtti korszakhoz, amikor Borsa Beke alispánja volt. Ebből eddig egyet lehet feltételesen keltezni, az vélhetően 1313. szeptember 21-én került kiadásra.⁶² A másik hét pedig egyértelműen Kállói Iván 1318–1321 közötti működése során keletkezett, akinek, mint fentebb említettük, 15 keltezett levele is fennmaradt. Ide sorolható még az a két *memorialis* (*Damus pro memoria*-oklevél) is, amikben egyrészt az ismeretlen oklevéladók (véltetően a szolgabírók) Kállón elhalasztottak egy pert Iván mester visszatértéig, másrészt egy másik pert is egy szombati napon, szintén Kállón. A váradi káptalan 1320. májusi kiadványában szintén említette Iván mester szabolcsi ispán levelét egy folyamatban lévő ügy kapcsán, így az is ehhez a korszakhoz köthető.⁶³ Ebből az időszakból tehát lényegesen több, 25 oklevélről tudunk. Minket azonban a továbbiakban csak az a 7 érdekel, amik a Beke alatti időszakban keletkeztek: a tartalmi elemzésük alapján le lehet-e szűkíteni keltezésüket, valamivel jobban behatárolva Iván működési idejét?

Kezdjük azzal az oklevéllel, amiben Iván mester meg sem jelenik, csak a szabolcsi négy szolgabíró (*quatuor iudices de Zobolch*), ám az a tény, hogy Ibronyban, az április 24. előtti kedden kelt (*in Ibrun, feria tertia proxima ante festum Beati Georgii martiris*), biztosan rokonítja ezzel a csoporttal. Azért is fontos kitérni erre az oklevélre, mert felmerült az 1321. április 21-i datálása,⁶⁴ aminek a helyes volta értelemszerűen dugába dönti azt az elvet, hogy a keddi ibronyi okleveleket pusztán helyük és napjuk miatt az 1317 előtti csoportba soroljuk, ahogyan mi az előbb eljártunk. A kiadvány egy egyezségről tudósít, eszerint megjelent a szolgabírók előtt egyik részről Ábrahám fia János és Csépán fia Kozma, másik részről egy bizonyos Komorszán (*Comorzan, Chomorzan*), és elmondták, hogy Illés bán feleségének hitbére és jegyajándéka ügyében olyan egyezsége jutottak, hogy Komorszán húsz márkát fizet Jánosnak és Kozmának, hozzátéve, hogy ő és fia a Jánosén és Kozmáén kívül mások javait és más embereket nem akar megszerezni.⁶⁵ Piti Ferenc ennek kapcsán az Anjou-kori Oklevéltár egy 1321. március 25-i oklevelére utalt, amiben az itt is említett Ábrahám fia János igazolta, hogy elégtételt kapott Illés bán özvegyének hitbére és jegyajándéka ügyében többektől, köztük az említett Komorszántól is.⁶⁶ Az összefüggés mindenképpen helyes, csak éppen az a bizonyos 1321-es év alatt közölt oklevél nem ebben az évben kelt, hanem korábban. A Vay család berkeszi levéltárából származó kiadványnak ma már csak a rossz minőségű fényképmásolata maradt ránk, és bár tartalmazott éves keletet, a mai fényképen ennek végét már lehetetlen kivenni (nekem legalábbis nem sikerült).⁶⁷

⁶¹ Mellesleg erre az évre esik az egyetlen olyan oklevél is, ami Beke szabolcsi ispánságát datálja: Bánffy I. 40–41. (AOkl III. 629. szám); ENGEL, *Archontológia* I. 183.

⁶² Ez a 7 tehát: Szabolcs m. 35–37., 42., 45., 53., 63. szám.

⁶³ Ezek közül a keltezetlenek: Szabolcs m. 38–41., 43–44., 47. szám; a keltezettek: Szabolcs m. 34., 48–52., 55–58., 61–62., 64–66. szám; a *damus pro memoria*-ok: Szabolcs m. 46., 59. szám. (DPM 339–340. szám); a tartalmi átírás: Szabolcs m. 54. szám.

⁶⁴ Szabolcs m. 63. szám

⁶⁵ DL 97 738. (Szabolcs m. 63. szám.)

⁶⁶ AOKl VI. 71. szám.

⁶⁷ DL 96 076.

Tény, hogy a levéltári nyilvántartás és korábbi regesztája is 1321-re tette,⁶⁸ nyilván ennek kapcsán datálta az AOkl is erre az évre.

Ez az év azonban történeti okokból nem lehetséges. Az oklevelet kiadó Péter szatmári főesperes az intulációjában az éppen hivatalban lévő Benedek erdélyi püspök Meszesen túli helynökének nevezte önmagát (*Petrus plebanus de Z[otmar], vicarius domini venerabilis patris B. miseratione divini episcopi Transsilvaniensis de ultra Mezes*).⁶⁹ Benedek 1309 júniusa és 1320 januárja között viselte hivatalát, 1320 júniusában már Szécsi András volt az erdélyi püspök.⁷⁰ Így a március 25-i (*in die Annuntiationis Virginis*) oklevél legkésőbb 1320-ban kelhetett. Nem mellesleg ismerünk olyan 1321. január 4-i kiadványt, amiben az itteni Péter már csak mint szatmári plébános szerepel, és (helyesen!) *András* erdélyi püspök Meszesen túli vikáriusi címét már Tamás ugocsai főesperes viseli⁷¹ – a kelet tehát bizonyosan nem 1321.

Hogy 1320 előtt mikor adták ki az oklevelet, ahhoz egyrészt az egyházi archontológia, másrészt ugyanezen per keltezett oklevelei nyújtanak fogódzót. Pétert 1312. február 16-án még csak szatmári plébánosnak említették, vikáriusi cím nélkül, 1315 áprilisában és 1316 júliusában az itt is olvasható titulusával, Benedek Meszesen túli helynökeként, 1317. március 18-án és 1321 januárjában már újra a helynöki címe nélkül.⁷² Ez alapján tehát az oklevelet 1312–1316 között adták ki. Az 1315. április 18-i oklevélben ez a Péter, Meszesen túli helynök azt tudatta, hogy Komorszán lezárta minden perét Ábrahám fia Jánossal és Kozmával, amit Illés özvegyének javai és szolgálonői ügyében folytatott.⁷³ A lezárás mégsem lehetett teljes, mert 1317. június 18-án ismét az elégtétel adását részletezik Debreceni Dózsa királybíró egyik debreceni közgyűlésén.⁷⁴ Tartalmilag és archontológiailag az eddig 1321-re datált oklevél inkább az első, 1315-ös megegyezés idejére esik (mert Péter 1317 márciusában már nem viselte a vikáriusi címét, legalábbis nem tüntette fel saját titulátúrájában), 1315–1316 körülre. De számunkra nem is ez a kérdés, hanem az, hogy a keddi, ibronyi oklevél mikorra datálható. Ennek a kiadási ideje (április 24. előtti kedd) és tartalma (a felek megegyezéssel lezárják a pert, hozzátéve, hogy Komorszán a per tárgyát képezőkön kívül mások javait és más embereket nem akar megszerezni), valamint Péter vikárius 1315. április 18-i levelének az ideje és tartalma (ugyanezen felek kölcsönösen lezárják a pert, amit Illés özvegyének javai és szolgálonői ügyében folytatattak) olyan mértékben egybevág, hogy élénk a gyanúperrel: majdnem egy időben adták ki őket. Péter 1315. április 18-i levele Szatmárban (a mai Szatmárnémetiben) kelt, valószínű, hogy a felek itt közölték

⁶⁸ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.

<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/96076>; BÓNIS GYÖRGY: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Szerk. BALOGH ELEMÉR. (Jogtörténeti tár I/1.) Szeged, 1997. 716. szám. Azóta újabb regesztája készült, szintén 1321-es kelettel: *Erdélyi Okmánytár. I–IV*. Szerk. JAKÓ ZSIGMOND–HEGYI GÉZA–W. KOVÁCS ANDRÁS. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53.) Budapest, 1997–2014. II. 392. szám.

⁶⁹ DL 96 076. – A regeszták az erdélyi püspök titulátúrájában lévő *B.* szíglát nem vették figyelembe, így nem is azonosították a püspököket senkivel.

⁷⁰ ENGEL, *Archontológia* I. 69–70.

⁷¹ DL 29 998. (AOkl VI. 3. szám.)

⁷² 1312. febr. 16.: AO I. 250.; 1315. ápr. 18.: DL 96 061.; 1316. júl. 6.: DL 96 063.; 1317. márc. 18.: AO I. 416.; 1321. jan. 4.: DL 29 998. (AOkl III. 233–234. szám, IV. 55., 301–302., 424. szám, VI. 3. szám)

⁷³ DL 96 061. (AOkl IV. 55. szám.)

⁷⁴ DL 96 064. (AOkl IV. 495. szám.)

először az egyezségük szándékát az eljáró egyházi bíróság előtt. Majd négy nappal később az esedékes megyei közgyűlésen is megerősítették mindezt a mintegy 70 kilométerrel távolabb lévő Ibronyban, 1315. április 22-én. Ez a bizonyos egyezséglevelé tehát leginkább 1315-re datálható, ami összevág azzal, hogy Ibronyban keddenként 1317 tavasza előtt tartották a megyegyűléseket.

Egy olyan kiadvány van még, aminek (bár szintén bizonytalanságokkal terhesen, de) kísérletet tehetünk a keltezésére. Ez pedig a kiindulópontként szolgáló oklevél. Emlékeztetőül: az Iván és a megyei hatóság előtt pereskedők egyike a február 2. utáni kedden bemutatta a király privilégiumát, ám a hatóság úgy döntött, hogy inkább mutassa meg az oklevelet Beke mesternek is. „Ha Beke mester elfogadja a privilégiumot, akkor legyen úgy, ha pedig nem, akkor ugyanezen a napon kötelesek [a felek] választ adni.”⁷⁵ Egy királyi privilégium a perbeli bizonyítékok során többnyire „jolly joker”-nek szokott volt számítani – érdekes, hogy a megye nem mert dönten az ügyben, hanem Bekére bízta a dolgot, hogy ő vagy elfogadja érvényesnek a privilégiumot, vagy nem. Mindez arra utal, hogy az oklevél kiadási idején Beke és a király nem feltétlenül voltak jó viszonyban, és a Borsák fennhatósága alatt álló megye maga sem tudta, hogy I. Károly egy korábbi rendelkezését elismerheti-e érvényesnek, vagy sem. Így adódik a lehetőség, hogy a kiadványt a Borsák első lázadásához kössük. Ennek időpontja, mint arra fentebb utaltunk, igen bizonytalan, tették 1314 decemberére, 1315 januárjára és 1315 tavaszára, kora nyarára, sőt, még 1315 őszére is. Az mindenesetre tény, hogy egy év nélküli, de 1315-re vagy 1316-ra keltezhető február 14-i oklevél már a békés viszony helyreállításáról szól.⁷⁶ Akik a levél 1315-re keltezése mellett érveltek, azok a lázadást értelemszerűen 1315 februárja elé keltezték, míg 1316 esetén 1315 tavaszára, vagy kicsit későbbre.⁷⁷ Ha ez a február 2. utáni keddi kiadvány ehhez a lázadáshoz kötődik, akkor azoknak van igazuk, akik a lázadást 1315 legelejére, tavasz elé tették. A kronológia leginkább Engel Pál rekonstrukciójával vág egybe, aki szerint a lázadás súlypontja 1315 januárjára esett.⁷⁸ A béke február elejére már majdnem (vagy talán teljesen) helyre is állt, a megyei hatósághoz viszont még nem jutottak el a friss hírek. Így a kiindulópontként szolgáló oklevél kelte a legvalószínűbben (bár szintén nem teljes bizonyossággal) 1315. február 4. (a február 2. utáni kedd ugyanis ebben az évben erre a napra esett).

A többi keltezetlen oklevél dátumának további szűkítéséhez nincs semmilyen támpont, így azokat csak Iván hivatalviselésének első periódusa datálja. Mivel az egyetlen keltezhető oklevele leginkább 1313-ra tehető, illetve a másik oklevele és a szolgabírák által kiadott (de őt nem említő) kiadvány egyaránt 1315-re, így nagyjából erre az időre tehetjük alispánságát. Azt is tudjuk, hogy 1310. július 7-ig még Karászi Sándor, 1316. augusztus 3-án viszont Debreceni Dózsa töltötte be e tiszttel,⁷⁹ így hozzávetőlegesen 1310 második fele és 1316 első fele az a kör, amiben gondolkodnunk kell – ezzel jól egybevág az említett 1313-as és 1315-ös év.

⁷⁵ AO I. 502. (Szabolcs m. 35. szám.)

⁷⁶ Ld. 31. jegyzet.

⁷⁷ 1315 februárja elé tette a Borsák lázadását ENGEL, Ország újraegyesítése 110. és ZSOLDOS, Borsák és Károly összecsapása 57–61. 1315 tavaszára, kora nyarára KRISTÓ, i.m. 318–322. 1315 őszére (elválasztva Kopasz lázadásától) BÁRÁNY, i.m. 77–78., 80.

⁷⁸ ENGEL, Ország újraegyesítése 110., 134.

⁷⁹ Szabolcs m. 11.

A többi oklevél kiadási idejét, mint említettük, nem tudjuk tovább szűkíteni. Figyelemre méltó mindenesetre, hogy kétfőben is esik szó arról, hogy Beke éppen hadban állt. Az egyik szerint Iván éppen Beke mester szentmihályi (*circa Sanctum Michaellem*) táborában tartózkodott május 3-án és a pert Beke hadának oszlása utánra halasztotta.⁸⁰ A másik, szeptember 15. utáni kedden (*feria tertia proxima post octavas Nativitatis Beate Virginis*) kelt oklevél szerint „a jelen had feloszlásának tizenötödnapja utáni kedden” (*feria tertia proxima post quindenas residentie presentis exercitus*) kell a feleknek Ibronyban megjelenni Iván mester és a szolgabírók előtt.⁸¹ Hogy ezek milyen eseményekkel kapcsolhatók össze az 1310–1316 közötti időszakból, nem világos. Mivel a Borsák első lázadása, mint láttuk, inkább 1315 januárjára tehető, a második pedig már kívül esik Iván alispánságának időhatárain, lehetséges, hogy ezek a hadban állások nem a király ellenében történtek. Alkothatta Beke I. Károly szövetségeseként is a királyi had egyik csapatát – azonban olyan hadi eseményt sem ismerünk az 1310-es évek első feléből, amiben a Borsák részvétele adatolható, vagy akár jó okkal feltételezhető lenne, és összhangba hozható a májusi és szeptemberi időpontokkal.⁸² Mindez arra figyelmeztet, hogy a korszak eseménytörténetén van még csiszolgatni való, ha ugyan a források elégtelen volta miatt lehet még érdemben biztos pontosításokat tenni.

Végezetül egy kérdést kell még tisztáznunk. A figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy idáig csak az 1318–1321 közötti alispánt azonosítottuk Balogsemjén nembeli Kállói Egyed fia Ivánnal. Az 1310–1316 közé tehető alispánt mindig csak Ivánnak hívtuk – és nem véletlenül. Kérdés ugyanis, hogy ő vajon ugyanaz a Kállói Iván volt-e, vagy sem. Az 1318 utáni Iván oklevelei rendszeresen Kállóban keltek, bizonyítva ezzel kapcsolatát a településsel és így a nemzetséggel is. A korábbi Iván személyének tisztázásához csak az a néhány oklevél áll rendelkezésre, amiket az előbb hozzá kötöttünk. Ezek Ibronyban keltek, illetve egy Ramocsán. Hogy a két település bármiféle módon kötődött volna a Balogsemjén nemzetséghez, arról nem tudunk,⁸³ és ezúttal nem csak a „hallgatásból fakadó érv” bizonytalan súlyára vagyunk utalva. A nemzetség tagjai ugyanis felosztották egymás közt a birtokaikat 1325-ben, és ott részletes felsorolással rendelkezünk minden megyei ingatlanukról – de a két település nincs köztük.⁸⁴ Az ibronyi kelet hely vélhetően nem is egy esetleges nemzetségi kötődés miatt volt népszerű, akárki is legyen ez az Iván, hanem amiatt, hogy a megye közgyűléseit akkor már egy ideje abban a szűkebb, öt települést lefedő régióban tartották (lásd fentebb). Egy halvány nyom talán mégis van, ami az 1310–1316 közötti Ivánt és Kállói Ivánt összeköti. Esett szó arról az oklevélről, ami szerint Iván éppen Beke mester Szentmihály körüli (*circa Sanctum Michaellem*) táborában tartózkodott május 3-án és a pert Beke hadának oszlása utánra halasztotta.⁸⁵ Hogy hol lehetett ez a Szentmihály, arra nincsen

⁸⁰ DL 97 733. (Szabolcs m. 37. szám.)

⁸¹ DL 97 737. (Szabolcs m. 42. szám.) Itt ugyan nem említik Bekét, de ha megyei pert halasztottak hadi események miatt, akkor a megyének és ispánjának értelemszerűen érintettnek kellett lennie.

⁸² Nyugat-magyarországi őszi összecsapásokról van tudomásunk, ahogy 1316 őszén is zajlott Megygyesi Miklós sikertelen harca Ákos nembeli Mojssal, de hogy ezekben a Borsák részt vettek volna, nem ismert. Ld. még ENGEL, Ország újraegyesítése 133–134.; KRISTÓ, i.m. 345.

⁸³ NÉMETH, i.m. 96–97., 161. Hogy a két falu kinek a birtoka volt ebben az időben, arról sincs tudomásunk.

⁸⁴ 1325. jan. 21.: AO II. 174–175. (AOKI IX. 21. szám.)

⁸⁵ DL 97 733. (Szabolcs m. 37. szám.)

biztos támpontunk. Igen sok ilyen nevű település volt található az országban,⁸⁶ a legvalószínűbb mégis az, hogy az egyéb lokalizáció nélkül megjelölt helynevet valahol Szabolcs megyében érdemes keresnünk. A középkorban két ilyen nevű települést is ismerünk, ám az egyik csak a 15. század legvégén tűnik fel, és nem is biztos, hogy szűk 200 évvel korábban már megvolt. A másik viszont biztosan létezett ekkortájt, és ezen, a mai Kállósemlőben olvadt helység a Balogsemlő nemzetség tulajdonában volt.⁸⁷ Iván tehát nem feltétlen azért volt Beke mellett a táborban, mert vele vonult hadba, hanem mert Beke serege éppen a nemzetségi központjuk (Semjén) határában állomásozott, és ő felkereste urát – ekkor a Bekével hadba vonulók rögtön írásba is foglaltatták vele egyik panaszukat, amit ő egy majdani ibronyi megyegyűlés színe elé halasztott. Mivel Szabolcs megyében nem sok olyan Iván nevű illetőt ismerünk Kállói Ivánon kívül, aki kellő súllyal rendelkezett ahhoz, hogy Beke alispánja legyen, továbbá Iván, illetve a Kállóiak között ki lehet mutatni egy esetleges (bár tény, hogy némileg hipotetikus) kapcsolatot is, ezért az első és a második Ivánt azonos személynek tekinthetjük. A Borsa-hatalom alatt természetesen a Balogsemlő nembeliek is a megyét uraló Beke szolgálatában álltak, akárcsak Debreceni Dózsa, aki Ivánt követte az alispáni székhelyre, 1316 augusztusában már viselve hivatalát. Aztán a második lázadás idején követték Dózsát, és ugyanúgy a Borsák ellen fordultak, ahogy ő tette – a debreceni csatában Kállói Simon és Iván már a király oldalán harcoltak.⁸⁸ Ennek meg is lett a jutalma: amikor Debreceni Dózsa szerezte meg a megye feletti főhatalmat, akkor ugyancsak a fivéreket tette meg szabolcsi alispánnak, így került Iván másodsorra is ebbe a pozícióba.

A megye 1310-es évekbeli archontológiáját magam tehát a következőképpen vázolnám fel (az ispánok alatt alispánjaik):⁸⁹

Borsa Beke ispán [1300-as évek–] 1313. november 13. [–1317. február]

Karászi Sándor 1308. március 16. – 1310. március 24.

Kállói Egyed fia Iván 1313. szeptember 21. – 1315. február 4.

Debreceni Dózsa 1316. augusztus 3.

Debreceni Dózsa, megyébe kirendelt bíró, ezáltal ispán 1317. aug. 1. – 1322. nov. 27.

Kállói Egyed fia Simon 1318. május 1.

Kállói Egyed fia Iván 1318. július 1. – 1321. december 19.

⁸⁶ MEZŐ ANDRÁS: *Templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. (METEM Könyvek 15.) Budapest, 1996. 161–166. (Az ott felsoroltak közül természetesen nem mindegyik létezett a 14. század elején.)

⁸⁷ NÉMETH, i.m. 177–178.

⁸⁸ 1317. május 31.: AO I. 429–430. (AOKI IV. 479. szám); 1317. december 13.: Zichy I. 250–251. (AOKI IV. 657. szám.)

⁸⁹ Az adatok egyrészt a jelzett archontológiákból, illetve jelen tanulmány okfejtéseiből származnak.

Summary

TIBOR SZŐCS

On the Archontology of County Szabolcs in the 1310s

The previous researches reconstructed the archontology of county Szabolcs in different ways, therefore several versions about the persons and official times of the local lords (in Latin *comes*, in Hungarian *ispán*) and their deputies (*vicecomes*, *alispán*) were published. This paper aims to provide a new reconstruction, involving some new sources (undated charters). It is likely that the local vicelord named Iván from the Balogsemjén kindred held his office twice. Earlier researches knew only one period, between 1318 and 1321, so all the undated charters of Iván were automatically dated to this period. But he was a local vicelord between about 1313–1315, too. At the first time Ivan was a subordinate of Beke of the Borsa kindred, but after the second rebellion of the Borsas against King Charles I in February 1317, Iván turned against his local lord Beke and changed to the king's side.

PITI FERENC*

Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXVIII. kötetéhez (1344)

A tanulmány az Anjou-kori Oklevéltár-sorozat XXVIII. kötetéhez (1344) nyújt további oklevélregesztákat, így kiegészítve e 9 éve megjelent könyvet.

Kulcsszavak: középkori magyar történelem, oklevelek, forráskiadás

Keywords: mediaeval Hungarian history, charters, source publishing

2010-ben, tehát 9 éve jelent meg a címben jelzett könyvem, ami, hasonlóan a többi Anjou-oklt.-kötet¹hez, igyekezett a minél nagyobb teljességre törekedve összegyűjteni az adott év magyarországi (vonatkozású) oklevéltermését. Természetesen az ilyen, nagyobb volumenű gyűjtőmunkákat igénylő forráskiadások esetén a legjobb szándék ellenére is adódhatnak hiányok egy adott kötetben: ezek egy része nyilván a szerző mulasztásaiból fakad, más részük pl. a kézirat lezárásakor még meg nem jelent, avagy el nem érhető forráskiadványok hiányából, netán a kutató által használt adatbázis² későbbi bővüléseiből.

Az alább olvasható regeszták, mennyiségük ellenére is, a kötetben szereplő anyagnak mindenesetre csak kisebb részét teszik ki, döntően pápai okleveleket érintenek, így az akkori gyűjtés és feldolgozás reményeim szerint mostani szemmel nézve is alaposnak nevezhe-

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Fundavit Julius Kristó. Adiuvit Franciscus Makk. Praeside Tiburtio Almási, adiuvantibus Ladislao Blazovich, Geisa Érszegi, Francisco Piti, Francisco Sebők. Szerk. ALMÁSI TIBOR (XI–XIV.), BLAZOVICH LÁSZLÓ (VII–VIII., X., XXI.), GÉCZI LAJOS (VII., IX–X., XXI.), B. HALÁSZ ÉVA (XXXVII–XXXVIII.), KÓFALVI TAMÁS (XIV.), KRISTÓ GYULA (I–VI., XVII., XIX.), MAKK FERENC (XIX.), PITI FERENC (XX., XXII–XXIV., XXVI–XXX., XLVI–XLVIII.), RÁBAI KRISZTINA (XL.), SEBŐK FERENC (XXV., XXXI–XXXIII., XXXVI.), TEISZLER ÉVA (XXXIV–XXV.), TÓTH ILDIKÓ (XV.). Budapest–Szeged, 1990–. A továbbiakban a szövegben szereplő rövidítéseket külön itteni feloldás nélkül e sorozat szokása szerint tüntetem fel. A regesztaszámok (egyéb jelölés híján) az 1344-es kötet megfelelő kivonatait jelentik.

² A kötet kéziratának készítése idején még a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti anyagának adatbázisát – *Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára (DL-Df. 4.3).* DVD-ROM. Szerk. RÁCZ GYÖRGY. Budapest, 2008. – használtam. A kutatás minőségében hatalmas előrelépést hozott a közelmúltban megvalósított, némely kivétellel a teljes DL/Df.-állományt fényképekben is tartalmazó, internetről elérhető OL-adatbázis (<https://archives.hungaricana.hu/hu/hu/charters>). A tanulmány végi táblázat és lista adatait tehát immár az internetes, azóta folyamatosan bővülő adatbázis adataihoz viszonyítva adom meg.

tő. Természetesen előbb-utóbb a többi Anjou-oklt.-kötetnél is érdemes lenne az efféle pótlásokat elvégezni, az ittenihez hasonló okok miatt, akár az ehhez hasonló önálló tanulmányokban is.

Az oklevélkivonatok közlése előtt azonban szükséges még jelezni az alábbiakat is.

Az 1344. évi kötet számos, sokszor csak kiadások alapján készített pápai (VI. Kelemen) regesztájához az ASV. Reg. Vat./Aven. regiszterkötetei (Reg.) alapján azóta új (vagy újabb) Df.-jelzetek, és ezekhez kapcsolódóan további kiadások (K.), ill. javítások (Corr.) és pótlások (Add.) adhatók meg:

- 53. szám: jan. 28. Vat. Vol. 162. fol. 128r. (Df. 292 378.)
- 77. szám: febr. 12. Vat. Vol. 162. fol. 326v. (Df. 292 387.)
- 78. szám: febr. 12. Vat. Vol. 162. fol. 326v. (Df. 292 387.)
- 79. szám: febr. 12. Vat. Vol. 162. fol. 326v. (Df. 292 387.)
- 80. szám: febr. 12. Vat. Vol. 162. fol. 327r. (Df. 292 387.)
- 81. szám: febr. 12. Vat. Vol. 162. fol. 327r. (Df. 292 387.)
- 83. szám: febr. 12. Vat. Vol. 161. fol. 365r-v. (Df. 292 366.)
- 87. szám: febr. 12. Vat. Vol. 161. fol. 359r-v. (Df. 292 365.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2.³ 76–77.
- 88. szám: febr. 12. Vat. Vol. 161. fol. 359v-360r. (Df. 292 365.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 77–78.
- 100. szám: febr. 13. Vat. Vol. 161. fol. 418r. (Df. 292 368.)
- 101. szám: febr. 13. Vat. Vol. 161. fol. 418r. (Df. 292 368.)
- 104. szám: febr. 13. Vat. Vol. 161. fol. 420v–421r. (Df. 292 369.)
- 105. szám: febr. 13. Vat. Vol. 161. fol. 421r. (Df. 292 369.)
- 107. szám:⁴ febr. 13. Vat. Vol. 158. fol. 167v-168r. (Df. 292 320.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 79–80.
- 114. szám: febr. 14. Vat. Vol. 162. fol. 332r. (Df. 292 388.)
- 115. szám: febr. 14. Vat. Vol. 162. fol. 332r. (Df. 292 388.)
- 130. szám:⁵ febr. 15. Vat. Vol. 158. fol. 230r-v. (Df. 292 328.)
- 132. szám: febr. 15. Vat. Vol. 160. fol. 380v-381r. (Df. 292 355.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 84–85. (febr. 14-i dátummal)
- 133. szám: febr. 15. Vat. Vol. 160. fol. 381r. (Df. 292 355.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 85. (febr. 14-i dátummal)
- 134. szám: febr. 15. Vat. Vol. 161. fol. 372r. (Df. 292 367.)
- 134. szám: febr. 15. Vat. Vol. 161. fol. 372r-v. (Df. 292 367.)
- 140. szám: febr. 15. Vat. Vol. 158. fol. 153r-v. (Df. 292 319.)
- 142. szám: febr. 15. Vat. Vol. 158. fol. 145r-v. (Df. 292 316.)
- 151. szám: febr. 16. Vat. Vol. 159. fol. 344r. (Df. 292 343.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 87. (febr. 15-i dátummal)
- 155. szám: febr. 16. Vat. Vol. 159. fol. 344r-v. (Df. 292 343.)

³ Ezen (utóbb, 2010-ben megjelent) forráskiadás további, az 1344-es kötetben már szereplő oklevél-regesztákhoz is ad kiadásokat, ld. ezeket külön mostani felsorolás nélkül ott, passim. Hasonlóan ld. a 2009 után közzétett regesztapublikációkat (pl. Vay berkeszi, Szatmár m.) is.

⁴ Add.: A bevezetéssel az egri és pécsi püspököt bízta meg. D. ut supra.

⁵ Add.: A bevezetéssel az erdélyi egyházmegyei Kulusmonustura-i bencés monostor apátját és az erdélyi egyházbéli Tylegd-i főesperest bízta meg. D. ut supra.

156. szám: febr. 16. Vat. Vol. 159. fol. 344v. (Df. 292 343.)
 158. szám:⁶ febr. 16. Vat. Vol. 157. fol. 356v–357v. (Df. 292 305.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 88–90. (febr. 15-i dátummal)
 160. szám:⁷ febr. 17. Vat. Vol. 161. fol. 455r. (Df. 292 370.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 92. (febr. 16-i dátummal)
 161. szám: febr. 17. Vat. Vol. 161. fol. 455r. (Df. 292 370.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 92–93. (febr. 16-i dátummal)
 214. szám:⁸ márc. 7. Vat. Vol. 158. fol. 198r-v. (Df. 292 326.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 94–96.
 219. szám: márc. 9. Vat. Vol. 159. fol. 421r-422r. (Df. 292 344.)⁹
 224. szám: márc. 9. Vat. Vol. 162. fol. 193v-194r. (Df. 292 383.)
 225. szám: márc. 9. Vat. Vol. 162. fol. 194r. (Df. 292 383.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 98–99.
 226. szám:¹⁰ márc. 9. Vat. Vol. 162. fol. 194v. (Df. 292 383.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 100–101.
 227. szám: márc. 9. Vat. Vol. 162. fol. 194r. (Df. 292 383.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 99.
 228. szám: márc. 9. Vat. Vol. 162. fol. 194v. (Df. 292 383.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 102.
 229. szám:¹¹ márc. 9. Vat. Vol. 162. fol. 193r. (Df. 292 383.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 100.
 230. szám: márc. 9. Vat. Vol. 162. fol. 194r-v. (Df. 292 383.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 101.
 253. szám:¹² márc. 18. Vat. Vol. 162. fol. 241r. (Df. 292 385.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 106–107.
 254. szám: márc. 18. Vat. Vol. 162. fol. 241r-v. (Df. 292 385.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 107.
 257. szám: márc. 18. Vat. Vol. 162. fol. 242v-243r. (Df. 292 385.)
 299. szám: ápr. 12. Vat. Vol. 161. fol. 257v-258r. (Df. 292 359.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 108–109.
 300. szám: ápr. 12. Vat. Vol. 161. fol. 258r. (Df. 292 359.) K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 109.
 530. szám: júl. 27. Vat. Vol. 163. fol. 241v-242r. (Df. 292 395.)
 531. szám: júl. 27. Vat. Vol. 163. fol. 242r. (Df. 292 395.)
 551. szám: aug. 9. Vat. Vol. 163. fol. 39r-40r. (Df. 292 390.)
 612. szám: szept. 11. Vat. Vol. 163. fol. 295v-296r. (Df. 292 398.)
 613. szám: szept. 11. Vat. Vol. 163. fol. 296r. (Df. 292 398.)
 652. szám: szept. 29. Vat. Vol. 163. fol. 250v-251r. (Df. 292 396.)
 653. szám: szept. 29. Vat. Vol. 163. fol. 251r. (Df. 292 396.)
 683. szám:¹³ okt. 9. Vat. Vol. 163. fol. 172v-173r. (Df. 292 394.)

---

⁶ Ezzel azonos: 153. szám.

⁷ Corr.: Mártonnak helyett: Péternek. Supplicatio: 169. szám. (febr. 18-i dátummal) – A jegyzetekben a kérelmek kötetbeli regesztszámainak csak akkor tüntetem fel most, ha azok napi dátuma ott valamilyen okból a jóváhagyó pápai oklevél itteni dátumától eltér, illetve ha valamilyen Corr. szükséges.

⁸ Add.: A bevezetéssel a váci és egri püspököt bízta meg. D. ut supra.

⁹ Az ebben átírt I. Károly-oklevél dátumaként itt nem 1313. nov. 1. (in [!] Kal. Nov.; Id. Anjou-oklt. III. 622. szám), hanem (valószínűleg pontosabban) okt. 30. (III. Kal. Nov.) szerepel.

¹⁰ Corr.: Suray helyett: Suran.

¹¹ Corr.: Ezen apostolok helyett: Szt. Péter és Szt. Pál apostolok.

¹² Corr.: A monostor utolsó apátja: Frecus helyett: A monostor utolsó görög (Grecus) apátja.

¹³ Add.: A bevezetéssel a kalocsai érseket és az erdélyi püspököt bízta meg. D. ut supra.

Kiegészítések, megjegyzések egyéb, nem pápai oklevelekhez:

19. szám: János borsodi főesperes, jan. 13. Corr.: Kilenced és tized helyett: 9. és 10. rész.

489. szám: egri káptalan, júl. 6. Má.: Df. 283 086. (újkori)¹⁴

521. szám: júl. 24., Szabolcs megye. Tá.: Pál országbíró, 1346. nov. 19. Dl. 69 966.

696. szám: okt. 16., budai káptalan. Tá.: Pál országbíró, 1346. ápr. 10. Dl. 68 858.

819. szám: 1344., Péter körösi comes terrestris, Df. 230 388. Azonos a 261. számú, márc. 20-i oklevéllel.¹⁵

[1344.] febr. 6. Avignon

[VI.] Kelemen pápa Mihály [fia:] Mártonnak a veszprémi egyházmegyei hántai (Hantensis) Szt. Mihály-egyház prépostságát (prepositura) biztosítja, ami a korábbi prépost: Bench (még XXII. János pápa idején bekövetkezett halála óta) üresedésben van, és amiről pápai elődei: ezen János és XII. Benedek nem rendelkeztek. Inti ennek elfogadására a veszprémi püspököt és káptalant, mivel az erről való rendelkezést Kelemen is magának tartotta meg. Mindez érvényes annak ellenére is, hogy a prépostságot egy bizonyos Domokos [fia:] Péter klerikus, mint állítják, auctoritate ordinaria bírja (v. inkább elfoglalva tartja), és hogy Mártonnak a zágrábi (Sagrab) egyházban kanonoksága és prebendája van. D. Avinione, VIII. Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az egri és a váci püspököt bízta meg, azzal, hogy Mártont védjék meg Péterrel szemben. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 157. fol. 418r-v. (Df. 292 306.)

[1344.] febr. 12. Avignon

[VI.] Kelemen pápa Gekenes-i Pouch (dict.) Jánosnak az egri egyház kanonokságát biztosítja és neki ott prebendát rezervál, intve az egri püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. Avinione, II. Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az egri, az esztergomi és az esztergomi egyházmegyei pozsonyi prépostot bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 151r-v. (Df. 292 318.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 75–76.

[1344.] febr. 12. Avignon

[VI.] Kelemen pápa Pál Marthon-i comes kérésére megengedi, hogy ha Pál interdictum alá került területekre vetődne, az ő és az általa kiválasztott 3 személy jelenlétében misét és más istentiszteletet lehessen tartani (az ajtókat becsukva, a kiközösítetteket kizárva, a harangok meghúzása nélkül, halkán), amíg ők maguk nem adnak okot az interdictum-ra, v. az istentiszteletek elmaradására. D. Avinione, II. Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 139v. (Df. 292 379.)

[1344.] febr. 12. Avignon

[VI.] Kelemen pápa azonos tartalmú oklevele Erzsébet Marthon-i comitissa-nak. D. Avinione, II. Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 140r. (Df. 292 379.)

¹⁴ OL-adatbázis 1349. júl. 6-ra keltezi.

¹⁵ Az észrevételt B. Halász Évának köszönöm.

[1344.] febr. 12. Avignon

[VI.] Kelemen pápa a győri püspöknek: Pál Marthon-i comes és felesége, Lihtenberg-i Erzsébet kérése szerint ők (nem tudva semmiféle akadályról) törvényesen házasságot kötöttek, s azt elhálták, utóbb azonban tudomásukra jutott, hogy Pál korábbi, már elhunyt feleségének Erzsébet a negyedfokú vérrokona volt. Ezért kérték, hogy ennek ellenére házások maradhassanak és utódokat nemzhessenek. A pápa utasítja a püspököt, hogy a felmentést Páléknak mindehhez adja meg, a házasságukból születendő utódaikat törvényesnek tekintve. D. Avinione, II. Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 140r-v. (Df. 292 379.)

[1344.] febr. 13. Avignon

[VI.] Kelemen pápa Mihály [fia:] Mártonnak a váci egyház kanonokságát biztosítja és neki ott prebendát rezervál, intve a váci püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. Ez érvényes annak ellenére is, hogy Mártonnak a zágrábi egyházban kanonoksága és prebendája van. D. Avinione, Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az egri és a pécsi püspököt bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 148v-149r. (Df. 292 317.)

[1344.] febr. 13. Avignon

[VI.] Kelemen pápa István [fia:] Jánosnak a győri egyház kanonokságát biztosítja és neki ott prebendát rezervál, intve a győri püspököt, hogy erről ne rendelkezzen. D. Avinione, Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az egri és a nyitrai püspököt bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 176r-v. (Df. 292 318.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 82.

[1344.] febr. 13. Avignon¹⁶

[VI.] Kelemen pápa István [fia:] Péternek, az egri egyházmegyei Pothoca-i plébánia rectorának: egykor XXII. János pápa, majd utóbb Kelemen is minden megüresedett plébániát és más egyházi javadalmat a saját rendelkezése alá vont, érvénytelennek nyilvánítva, ha bárki bármilyen hatáskörrel ezekről rendelkezett. Mivel a Pothoca-i plébánia az utolsó rector-a v. plébánosa: István (ezen János pápa idején bekövetkezett) halála óta üresedésben levőnek számít, mivel erről sem János, sem XII. Benedek pápa nem rendelkezett (bár azt egy bizonyos Conversinus nevű medicus birtokolja), ezért Kelemen e plébániát Péternek adja, intve ennek elfogadására az egri püspököt. D. Avinione, Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az egri és a pécsi püspököt bízta meg, meghagyva, hogy Pétert védjék meg Conversinus ellenében. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 160. fol. 117v-118r. (Df. 292 347.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 80.

[1344.] febr. 13. Avignon

[VI.] Kelemen pápa a nyitrai püspöknek: miként megtudta, Vörös (Ruffus) Miklós az esztergomi egyházmegyei honti (Chont) és István [fia:] Péter a nyitrai egyházmegyei trencsényi

¹⁶ Supplicatio: 98. szám. Corr.: Conversinus személynév, nem jelző.

(Trenczin) főesperességet bizonyos okokból el akarják egymással cserélni. Ezért meghagyja a püspöknek, hogy e főesperességekről a lemondást nevezettekől fogadja el, majd Miklósnak a trencsényi, Péternek pedig a honti főesperességet adja át, bevezetve őket ezekbe. D. Avinione, Id. Febr., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 213r-v. (Df. 292 384.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 80–82.

[1344.] febr. 15. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa néhai Péter [fia:] Lászlónak a pécsi egyházban kanonokságot biztosít és neki ott prebendát rezervál, intve a pécsi püspököt, hogy erről ne rendelkezzen. Ez érvényes annak ellenére is, hogy Lászlónak a váci [! recte: bácsi] egyházban kanonoksága és prebendája van. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XVI. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel a pécsi egyházmegyei Pechvarad-i monostor apátját és a kalocsai egyházmegyei bácsi prépostot bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 125r-v. (Df. 292 314.)

[1344.] febr. 15. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergom-előhegyi Szt. Tamás-egyház prépostjának: a kalocsai egyházmegyei Bere Miklóst, ha alkalmasnak találja, vezesse be a kalocsai egyházmegyei bácsi egyház kanonokságába és prebendájába, intve a kalocsai érseket és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XVI. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 145v-146r. (Df. 292 316.)

[1344.] febr. 15. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergom-előhegyi Szt. Tamás-egyház prépostjának: Suran-i Domokos [fia:] János esztergomi egyházmegyei klerikust, ha alkalmasnak találja, vezesse be a váci egyház kanonokságába és prebendájába, intve a váci püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XVI. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 180r-v. (Df. 292 323.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 83–84. (febr. 14-i dátummal)

[1344.] febr. 15. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergom-előhegyi Szt. Tamás-egyház prépostjának: János [fia:] Pétert, ha alkalmasnak találja, vezesse be a veszprémi egyház kanonokságába és prebendájába, intve a veszprémi püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. Mindez érvényes annak ellenére is, hogy Péternek a veszprémi egyházmegyei fehérvári (Albaregalis) Szt. Mária-egyházban kanonoksága és prebendája van. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XVI. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 189r-v. (Df. 292 325.)

[1344.] febr. 15. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Tamás Liptou-i comes és felesége: Margit kérésére jóváhagyja, hogy meggyónt vétkeikre halálukkor a gyóntatójuk teljes bűnbocsánatot adhasson. D. Avinione [! recte: apud Villamnovam], XVI. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 333r. (Df. 292 389.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 78–79. (febr. 12-i dátummal)

[1344.] febr. 16. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergomi érseknek: Jakab [fia:] János esztergomi egyházmegyei scolaris-t, ha alkalmasnak találja, vezesse be (egyéb rendelkezés nélkül) az ue. egyházmegyei pozsonyi egyház kanonokságába és prebendájába. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XV. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 97v-98r. (Df. 292 313.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 90–92. (febr. 15-i dátummal)

[1344.] febr. 16. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergomi prépostnak: Miklós [fia:] Gergely győri egyházmegyei klerikust, ha alkalmasnak találja, vezesse be a győri egyház kanonokságába és prebendájába, intve a győri püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XV. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 144v-145r. (Df. 292 316.)

[1344.] febr. 16. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Lukács [fia:] Istvánnak a váradi egyház kanonokságát biztosítja és neki ott prebendát rezervál, intve a váradi püspököt és a káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XV. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az esztergomi érseket, az egri prépostot és az esztergomi egyházmegyei pozsonyi Szt. Márton-egyház prépostját bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 181r. (Df. 292 323.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 88. (febr. 15-i dátummal)

[1344.] febr. 16. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergomi egyházmegyei Aladár [fia:] Miklós lovagnak és feleségének: Ilonának jóváhagyja, hogy meggyónt vétkeikre halálukkor a gyóntatójuk teljes bűnbocsánatot adhasson. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XV. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 159. 94r-v. (Df. 292 334.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 86. (febr. 15-i dátummal)

[1344.] febr. 16. Villeneuve-lès-Avignon¹⁷

[VI.] Kelemen pápa az esztergomi egyházmegyei Aladár [fia:] Tamás Vyuar-i comes-nek [! recte: várnagynak] és feleségének: Klárának jóváhagyja, hogy meggyónt vétkeikre haláluk-

¹⁷ Supplicatio: 118. szám. (febr. 15-i dátummal)

kor a gyóntatójuk teljes bűnbocsánatot adhasson. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XV. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 159. 94v. (Df. 292 334.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 86. (febr. 15-i dátummal)

[1344.] febr. 16. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergomi egyházmegyei Lochk [fia:] István vasvári comes-nek és feleségének: Klárának jóváhagyja, hogy meggyónt vétkeikre halálukkor a gyóntatójuk teljes bűnbocsánatot adhasson. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XV. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 159. 94v. (Df. 292 334.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 87. (febr. 15-i dátummal)

[1344.] febr. 17. Villeneuve-lès-Avignon¹⁸

[VI.] Kelemen pápa Wolko-i Pál [fia:] János jogtudónak (iurisperitus), pécsi kanonoknak a kérésére engedélyezi, hogy míg tanulmányait végzi (insistendo studiorum litterarum), egyházi javadalmi bevételeit 2 évig teljesen megkaphassa, akkor is, ha nincs jelen azon egyházakban, ahol e javadalmak vannak. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XIV. Kal. Mart., pápasága 2. évében. [1344.] Utasítja a boszniai püspököt, hogy e jövedelmeket Jánosnak szolgáltassa ki. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 159. fol. 133v-134r. (Df. 292 335.)

[1344.] márc. 6. Villeneuve-lès-Avignon¹⁹

[VI.] Kelemen pápa Miklós nádor (H) fia: László pécsi kanonoknak az esztergomi érsek collatio-ja alá tartozó, lélegkondozás nélküli tisztséget (dignitas v. personatus) biztosít Esztergom városban, v. az esztergomi egyházban v. egyházmegyében, intve az érseket, hogy erről ne rendelkezzen. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, II. Non. Mart., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az egri püspököt, a veszprémi egyházmegyei fehérvári és a zágrábi egyházmegyei csázmái (Casmensis) prépostot bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 157. fol. 443r-444r. (Df. 292 307.)

[1344.] márc. 6. Villeneuve-lès-Avignon²⁰

[VI.] Kelemen pápa Pál [fia:] János pécsi kanonoknak a pécsi püspök collatio-jához tartozó, lélegkondozással járó v. anélküli tisztséget (dignitas v. personatus) biztosít Pécs városban, v. a pécsi egyházban v. egyházmegyében, intve a püspököt, hogy erről ne rendelkezzen. Ez érvényes annak ellenére is, hogy János a pécsi egyházban kanonokságot, prebendát és Oziua-i főesperességet bír (mely utóbbiról viszont e tisztségbe történő bevezetése esetén le kell mondania), és hogy a pápa neki nemrég (nuper) az erdélyi egyházban kanonokságot és prebendát rezervált. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, II. Non. Mart., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel a kalocsai érseket és a zágrábi egyházmegyei csázmái (Scazmensis) prépostot bízta meg. D. ut supra.

¹⁸ Supplicatio: 167. szám. (febr. 18-i dátummal)

¹⁹ Supplicatio: 209. szám. (márc. 7-i dátummal)

²⁰ Supplicatio: 210. szám. (márc. 7-i dátummal)

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 26r-v. (Df. 292 309.)

[1344.] márc. 6. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Kaproncha-i Wellin [fia:] Márton presbiteri rendű zágrábi kanonoknak a zágrábi egyházban a zágrábi püspök collatio-jához tartozó, lélekgondozással járó v. anélküli tisztséget (dignitas v. personatus) biztosít, intve a püspököt, hogy erről ne rendelkezzen. Ez érvényes annak ellenére is, hogy Mártonnak a zágrábi egyházban kanonoksága és prebendája, az esztergomi egyházban pedig kanonoksága van prebenda reményével. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, II. Non. Mart., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel a kalocsai érseket és a győri egyházmegyei pannonhalmi (Sacermons Panonie) Szt. Márton-monostor apátját bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 39v-40v. (Df. 292 310.)

[1344.] márc. 6. Villeneuve-lès-Avignon²¹

[VI.] Kelemen pápa a pécsi püspöknek: Panit-i István [fia:] Miklós pécsi egyházmegyei klerikust, ha alkalmasnak találja, vezesse be a boszniai egyházmegyei Dyako-i Szt. Péter-egyház kanonokságába és prebendájába, intve a boszniai püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, II. Non. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 158. fol. 211r-v. (Df. 292 327.)

[1344.] márc. 9. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Tamás [fia:] Márton esztergomi kanonoknak az esztergomi egyházban tisztséget (dignitas v. personatus v. officium) rezervál, intve az esztergomi érseket és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. Ez érvényes annak ellenére is, hogy Mártonnak a váci egyházban kanonoksága és prebendája van, és hogy a pápa nemrég (nuper) neki az esztergomi egyházban kanonokságot biztosított prebenda reményével. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, VII. Id. Mart., pápasága 2. évében. [1344.] A bevezetéssel az egri püspököt és a győri egyházmegyei pannonhalmi (Sacermons Panonie) Szt. Márton-monostor apátját bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 161. fol. 145v-146r. (Df. 292 358.)

[1344.] márc. 9. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa, mivel megtudta, hogy a váci egyházmegyei Bagion-i Szt. Primus és Felicián vértanú-egyház (amit Tamás Liptou-i comes alapított és épített saját vagyonából) papjához, aki onnan Krisztus testét a betegeknek elviszi, sokan alázattal csatlakoznak, ezért minden meggyőntnek, akik e papot ájtatosan ily módon elkísérik, alkalmanként 10 nap bűnbocsánatot ad. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, VII. Id. Mart., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 188v. (Df. 292 382.)

---

²¹ Supplicatio: 211. szám. (márc. 7-i dátummal)

[1344.] márc. 18. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápának a 255. számú, hosszabb kérelemmel azonos tartalmú jóváhagyó oklevele, amiben az esztergomi és a kalocsai érseket jogvédőknek nevezi ki a Siffrid garamszentbenedeki (monasterium S. Benedicti de Goron) apát, a bencés rend magyarországi provincialis káptalanja presidens-e mondott kérésében foglaltak ügyekben. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, XV. Kal. Apr., pápasága 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 243r-v. (Df. 292 385.)

[1344.] ápr. 20. Avignon

[VI.] Kelemen pápa a gnieznoi (Gneznensis) érseket, a krakkói (Cracou) egyházmegyei mogilai (Claratumba) és az esztergomi egyházmegyei szepesi (Cyps) savniki (Chapsdorf) apátot jogvédőknek és bírónak nevezi ki a krakkói egyházmegyei tynieci (Thinciensis) apát és a bencés konvent kérésére, elfoglalt birtokaik visszaszerzésének érdekében. D. Avinione, XII. Kal. Maii, pápaságának 2. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 162. fol. 45r. (Df. 292 373.)

1344. máj. 30.²²

A pécsi káptalan előtt Suklous-i Péter fia: Pál mester a Zyredahel nevű birtoka keleti felét (aminek másik felét Ders fia: Miklós mester a káptalan korábbi oklevele szerint zálog címen bírja) minden tartozékkal (szántóföldek, erdők, rétek, berkek) 10 budai márkáért szavatosság vállalásával (főként a feleségével szemben) elzálogosította a szintén jelenlévő ezen Miklós mesternek, a bármikori visszaváltás lehetőségével az összegért. D. in fe. S. Trinit., a. d. 1344.

E.: Dl. 5315. (NRA. 520. 28.) Hátlapján újkori kéztől tárgymegjelölés, valamint mandorla alakú pecsét töredékes nyoma.

[1344.] júl. 27. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa a spalatói érseknek, a traui (Tragur) Szt. János-monostor apátjának és Reate-i János zágrábi kanonoknak: tudatta vele traui néhai Donatus fia: Miklós tolnai főesperes (pécsi egyház), hogy egykor a traui egyház primiceriatus-át bírván (aminek éves bevétele nem haladja meg az 1 torinói ezüstgarast) azt hitte, hogy az egyszerű officium, és ex collacione canonica megszerezte a lélegkondozással járó tolnai főesperességet is, annak jövedelmeit beszedve, de egyesek elmondásából nemrég megtudta, hogy e primiceriatus lélegkondozás nélküli personatus. A pápa Miklóst minderről nyugtatja, e primiceriatus-t ismét neki adja, de azzal, hogy előbb Miklós arról mondjon le. Utasítja a címzeteket, hogy a lemondás miatt megüresedett primiceriatus-t újra adják át Miklósnak, vezessék be őt annak jövedelmeibe, annak ellenére is, hogy Miklósnak a mondott főesperessége, a pécsi egyházakban kanonokságai és prebendái, valamint Trauban és a traui egyházmegyében 3 kápolnája és egy egyháznegyede van (amik egyszerű javadalmak), de mindezeket megtarthatja. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, VI. Kal. Aug., pápasága 3. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 163. fol. 86v-87r. (Df. 292 392.)

²² OL-adatbázis 1364. máj. 19-re keltezi.

[1344.] aug. 2. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Miklós [fia:] Jánosnak a pécsi egyház kanonokságát adja és neki ott prebendát és lélekgondozással járó v. anélküli tisztséget (dignitas v. personatus v. officium) rezervál, intve a pécsi püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. Ez érvényes annak ellenére is, hogy Jánosnak az esztergomi egyházmegyei Scepus-i Szt. Márton-egyházban éneklőkanonoksága, a boszniai egyházban pedig kanonoksága és prebendája van, ha azonban e tisztség tulajdonába lép majd, az éneklőkanonokságról le kell mondjon. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, IV. Non. Aug., pápasága 3. évében. [1344.] A bevezetéssel a kalocsai érseket és a boszniai püspököt bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 163. fol. 119r-v. (Df. 292 393.)

[1344.] szept. 2. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa az esztergomi egyházmegyei Vesszős (Vessos dict.) György kérésére jóváhagyja, hogy meggyónt vétkeire halálakor a gyóntatója teljes bűnbocsánatot adhasson. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, IV. Non. Sept., pápasága 3. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 164. fol. 253r-v. (Df. 292 404.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 112.

[1344.] szept. 2. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Töttös (Teutes dict.) István Bors-i comes kérésére jóváhagyja, hogy meggyónt vétkeire halálakor a gyóntatója teljes bűnbocsánatot adhasson. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, IV. Non. Sept., pápasága 3. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 164. fol. 253v. (Df. 292 404.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 112.

1344.] szept. 2. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Töttös (Teutos dict.) István Bors-i comes és az esztergomi egyházmegyei Vesszős (Wesses dict.) György kérésére jóváhagyja, hogy az Úr sírját és a Szentföld más oratorium-ait négy-négy személlyel meglátogathassák. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, IV. Non. Sept., pápasága 3. évében. [1344.]

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 113. (ASV. Reg. Vat. Vol. 165. fol. 99r-v. alapján.)

[1344.] szept. 2. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa Syffrid, az esztergomi egyházmegyei bencés rendi Gron-i [!] Szt. Benedek-monostor apátja kérését – az ezen szent ünnepnapjain (tam in festivitatis quam translationis eiusdem sancti ... magnis diebus) és a monostor felszentelése ünnepén a monostort ájtatosság okán meglátogatók hétszer 1 év és 40 nap bűnbocsánatot szoktak volt kapni régtől fogva, de mivel a tatárok egykor Magyaró-t (U) feldúlván a monostorokat felégetve azokat teljesen lerombolták, e monostorok számos privilégiuma elveszett – jóváhagyva minden meggyóntnak, akik ezen monostort a mondott ünnepnapokon meglátogadják, alkalmanként 1 év és 40 nap bűnbocsánatot ad. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, IV. Non. Sept., pápasága 3. évében. [1344.]

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 113–114. (ASV. Reg. Vat. Vol. 165. fol. 99v. alapján.)

[1344.] szept. 11. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa a kalocsai egyházmegyei bácsi prépostnak: Pál [fia:] Lőrinc győri egyházmegyei klerikust, ha alkalmasnak találja, vezesse be a pécsi egyházmegyei Posaga-i Szt. Péter-egyház kanonokságába és neki ott prebendát rezerváljon, intve a pécsi püspököt és a Posaga-i káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, III. Id. Sept., pápasága 3. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 164. fol. 43v-44r. (Df. 292 402.)

[1344.] szept. 11. Villeneuve-lès-Avignon

[VI.] Kelemen pápa a pécsi egyházmegyei Posaga-i Szt. Péter-egyház prépostjának: Demeter [fia:] Jánost, ha alkalmasnak találja, vezesse be az esztergomi egyházmegyei Scepus-i Szt. Márton-egyház kanonokságába és neki ott prebendát rezerváljon, intve az esztergomi érseket és a Scepus-i káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. Mindez érvényes annak ellenére is, hogy Jánosnak kanonoksága és prebendája van a boszniai egyházban. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, III. Id. Sept., pápasága 3. évében. [1344.]

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 164. fol. 44r-v. (Df. 292 402.)

K.: Mon. Vat. Slov. III/2. 114–115.

[1344.] szept. 29. Villeneuve-lès-Avignon²³

[VI.] Kelemen pápa Elek [fia:] Lukácsnak: kérése szerint bár neki a pápa oklevelével a zágrábi egyház olvasókanonokságát biztosította és ezáltal annak békés birtokában van, de a zágrábi káptalan őt nem fogadja be (ad secreta capituli non admittunt), mondván, nincs szava a káptalanban, mivel nem kanonoka a zágrábi egyháznak. Ezért a pápa Lukácsnak a zágrábi egyház kanonokságát biztosítja és neki ott prebendát rezervál, intve a zágrábi püspököt és káptalant, hogy erről ne rendelkezzenek. D. apud Villamnovam, avignoni egyházmegye, III. Kal. Oct, pápasága 3. évében. [1344.] A bevezetéssel a veszprémi püspököt, a pécsi egyházmegyei Szt. János-egyház és a kalocsai egyházmegyei Hay-i Szt. Lőrinc-egyház prépostját bízta meg. D. ut supra.

Reg.: ASV. Reg. Vat. Vol. 164. fol. 24v-25r. (Df. 292 401.)

OL-adatbázis szerinti dátum, kiadó, jelzet	Korrigálás, pontosítás, megjegyzés²⁴
1344. jan. 3., vasvári káptalan, Dl. 103 265.	jan. 5.
1344. jan. 13., csornai konvent, Df. 264 796.	1444. jan. 13. (másolati évtévesztés a forrásban)
1344. jan. 13., István nyitrai püspök, Df. 230 111.	1364. jan. 16., l. Anjou-oklt. XLVIII. 22. szám
1344. jan. 19., nyitrai káptalan, Df. 283 265.	1345. jan. 24., l. Anjou-oklt. XXIX. 66. szám
1344. jan. 20., pécsváradi konvent, Dl. 3671.	váradelőhegyi konvent
1344. febr. 2., I. Lajos, Dl. 31 172.	a jelzet alatt nincs oklevél

²³ Supplicatio: 681. szám. (okt. 9-i dátummal)

²⁴ Ha az oklevél pontos(abb) napi dátuma egyéb forrás alapján volt megállapítható, azt szögletes zárójelek között tüntettem fel, a más évbe tartozó okleveleket pedig vastagítottam.

1344. febr. 14., VI. Kelemen pápa, Df. 291 157. és 291 222. (2-2 db)	mind a négy febr. 15.
1344. febr. 15., VI. Kelemen pápa, Df. 292 388. (2 darab)	mindkettő febr. 14.
1344. febr. 16., VI. Kelemen pápa, Df. 291 225. (2 db)	mindkettő febr. 17.
1344. febr. 22. VI. Kelemen pápa, Df. 292 334.	febr. 17.
1344. márc. 13., jászói konvent, Dl. 83 239.	márc. 6.
1344. márc. 13., kalocsai káptalan, Dl. 76 735. (2 db)	a jelzet alatt csak 1 ilyen oklevél van
1344. márc. 18., László erdélyi alvajda, Dl. 30 376.	márc. 17.
1344. márc. 18., VI. Kelemen pápa, Df. 292 305.	febr. 16.
1344. márc. 21., I. Lajos, Df. 264 621.	jászói konvent
1344. márc. 21., ? káptalan, Df. 259 506.	szenternyei káptalan
1344. márc. 24., váradi káptalan, Df. 209 638.	márc. 21.
1344. márc. 30., váci káptalan, Dl. 87 551.	kői káptalan
1344. márc. 30., VI. Kelemen pápa, Df. 292 381.	ápr. 11.
1344. márc., pannonhalmi konvent, Df. 207 184.	nov. 24.
1344. ápr. 9., I. Lajos, Dl. 837.	1364. ápr. 9., I. Anjou-oklt. XLVIII. Apx. 46. szám
1344. ápr. 20., Pál országbíró, Df. 233 636.	máj. 17.
1344. ápr. 26., veszprémi káptalan, Df. 287 833.	1351–1366 között, fehérvári káptalan (?) (hiányos oklevél)
1344. ápr. 26., Miklós honti főesperes és Miklós esztergomi érsek, Dl. 50 573.	mindkettő 1364. ápr. 29., I. Anjou-oklt. XLVIII. 268. és 269. szám (évtévesztés a forrásban)
1344. ápr. 29., VI. Kelemen pápa, Df. 289 604. (2 db)	mindkettő 1343. ápr. 29.
1344. máj. 3., XII. Benedek pápa, Df. 291 813.	VI. Kelemen pápa
1344. máj. 6., zalai konvent, Df. 207 378.	máj. 13.
1344. máj. 9., kolozsmonostori konvent, Df. 255 198.	1354. máj. 15., I. Anjou-oklt. XXXVIII. 286. szám
1344. máj. 10. után, Miklós nádor, Dl. 40 944.	[máj. 15.]
1344. máj. 21., Pál országbíró, Df. 264 182.	jún. 11.

1344. máj. 22., váradi káptalan, Dl. 96 698.	1364. máj. 11., l. Anjou-oklt. XLVIII. 345. szám
1344. máj. 24., I. Lajos, Df. 265 358. és 265 359.	1364. máj. 13., l. Anjou-oklt. XLVIII. 356. szám
1344. máj. 28., Pál országbíró, Dl. 3693.	jún. 11.
1344. máj. 28., Pál országbíró, Df. 285 813.	jún. 11.
1344. máj. 28., váradhegyfoki konvent, Dl. 37 219.	I. Lajos
1344. jún. 3., VI. Kelemen pápa, Df. 292 399.	Df. 292 400.
1344. jún. 13., Miklós nádor, Dl. 3701.	jan. 27.
1344. jún. 17., csanádi káptalan, Df. 267 426.	1345. jún. 9., l. Anjou-oklt. XXIX. 382. szám
1344. júl. 2., váradi káptalan, Dl. 51 298.	júl. 8.
1344. júl. 14., Heves megye, Df. 280 080. és 288 458.	júl. 15. (utóbbi jelzet esetén másolati napté- vesztés a forrásban)
1344. júl. 22., váci káptalan, Dl. 62 496.	1343. júl. 22., l. Anjou-oklt. XXVIII. 264. szám
1344. júl. 26., I. Lajos, Df. 286 591.	júl. 27.
1344. júl. 27., I. Lajos, Dl. 32 197.	1357. júl. 26., l. Erdélyi Okm. III. 938. szám
1344. júl. 27., I. Lajos, Df. 286 635. (2 db)	a jelzet alatt csak 1 ilyen oklevél van
1344. júl. 31., Domokos csornai rector, Dl. 3708.	tarpai
1344. júl., szepesi káptalan, Dl. 3126. és 3138.	mindkettő júl. 1. után
1344. aug. 1., kolozsmonostori konvent, Df. 252 709.	1364. aug. 1., l. Anjou-oklt. XLVIII. 602. szám
1344. aug. 14., soproni konvent, Dl. 3711.	márc. 24.
1344. aug. 15., Miklós nádor, Dl. 107 376.	aug. 22.
1344. aug. 19., Pál országbíró, Dl. 3637.	máj. 12.
1344. aug. 19., Pál országbíró, Dl. 3715.	nov. 29.
1344. aug. 19., erdélyi káptalan, Df. 257 711.	aug. 18.
1344. szept. 6., fehérvári káptalan, Dl. 40 956.	szept. 15.
1344. szept. 19., erdélyi káptalan, Df. 257 711.	szept. 18.
1344. szept. 22., Pál országbíró, Dl. 3719.	szept. 12.
1344. szept. 22., Turóc megye, Df. 283 070.	márc. 3.
1344. szept. 26., Pál országbíró, Df. 272 443.	1345. szept. 26., l. Anjou-oklt. XXIX. 606. szám

1344. okt. 8., budai káptalan, Dl. 3723.	okt. 26.
1344. okt. 13., Pál országbíró, Dl. 3727.	okt. 20.
1344. okt. 16., Ung megye, Dl. 51 315.	Szabolcs megye
1344. okt. 19., Miklós nádor, Df. 283 488.	okt. 20.
1344–1345. okt. 24., István erdélyi vajda, Df. 277 300.	1344. okt. 24., l. Anjou-oklt. XXVIII. 714. szám
1344. okt. 27., kolozsmonostori konvent, Dl. 28 352.	1364. okt. 27., l. Anjou-oklt. XLVIII. 871. szám
1344. okt. 28., I. Lajos, Dl. 3732.	okt. 28. körül
1344. okt. 29., István erdélyi vajda, Df. 238 228.	okt. 22.
1344. okt. 30., László alnádor, Df. 200 900.	okt. 29.
1344. nov. 5., fehérvári konvent, Dl. 3733.	fehérvári káptalan
1344. nov. 10., pécsi káptalan, Dl. 7347.	nov. 8.
1344. nov. 11., Szentgyörgyi Sebes mester, Df. 261 308.	1345. nov. 11., l. Anjou-oklt. XXIX. 805. szám
1344. nov. 14., Pál országbíró, Df. 207 183.	nov. 29.
1344. nov. 29., I. Lajos, Dl. 10 002.	1364. nov. 29., l. Anjou-oklt. XLVIII. Apx. 159. szám
1344. dec. 5., veszprémi káptalan, Df. 257 273.	13[9?]4 (az oklevélfotó hiányos)
1344. dec. 21., titeli káptalan, Dl. 3609.	1354. dec. 21.
1344. dec. 27., I. Lajos, Df. 257 961.	1364. dec. 27., l. Anjou-oklt. XLVIII. 812–813. számok között (másolati évtévesztés a forrásban)
1344., I. Lajos, Df. 242 866.	[jan. 20.]
1344., L. Lajos, Dl. 36 403.	[febr. 2.]
1344., I. Lajos, Df. 243 751.	[nov. 19.]
1344., I. Lajos, Df. 267 845.	1348 (?)
1344., Miklós nádor, Dl. 64 767.	okt. 6. után
1344., Pál országbíró, Df. 282 896.	jún. 15.
1344–1345., Pál országbíró, Dl. 24 467.	1344. márc. 12., l. Anjou-oklt. XXVIII. 239. szám
1344., alországbírói bírságszedő, Dl. 87 173.	jún. 3. körül, országbírói bírságszedő
1344., Miklós fia Péter körösi ispán, Df. 230 388.	[márc. 20.], körösi comes terrestris
1344., pannonhalmi konvent, Df. 207 184.	nov. 24.
1344., pécsi káptalan, Df. 259 864.	jún. 30.
1344., pozsonyi káptalan, Df. 226 642.	1244
1344., szepesi kápt., Df. 243 751.	nov. 19. után
1344., Péter széplaki apát, Df. 269 460.	márc. 21.
1340–1344., erdélyi káptalan, Df. 277 335.	1344. márc. 18., l. Anjou-oklt. XXVIII. 251. szám

Végül (mivel a fenti táblázat másképp túlzottan hosszúra nyúlt volna), az OL-adatbázisban levő, de magyar vonatkozással nem bíró, így a kötetben és jelen munkában sem szereplő oklevelek listája, jelzetenként haladó, folyamatos felsorolásban:

Dl. 1309.: közjegyző, márc. 15.; Dl. 108 157.: Off von Orberch, máj. 27.; Df. 230 390.: Forlioni Jakab közjegyző, aug. 22.; Df. 230 391.: Uő., okt. 18. A továbbiakban valamennyi oklevél kiadója VI. Kelemen pápa: Df. 291 155.: márc. 2.; Df. 291 808.: jan. 4. (2 db), jan. 12.; Df. 291 809.: febr. 1., febr. 4. (2 darab); Df. 291 810.: febr. 17.; Df. 292 812.: febr. 26. (2 db); Df. 291 813.: máj. 2. (2 db), máj. 3. (2 db), máj. 4., máj. 5. (2 db); Df. 291 814.: júl. 7. (2 db), júl. 15.; Df. 291 815.: nov. 8.; Df. 291 816.: nov. 17.; Df. 291 817.: dec. 19., dec. 20. (2 db); Df. 291 818.: dec. 23. (4 db); Df. 292 304.: febr. 10.; Df. 292 305.: márc. 18.; Df. 292 308.: jan. 13.; Df. 292 316.: jan. 8.; Df. 292 317.: jan. 4.; Df. 292 320.: jan. 12.; Df. 292 321.: márc. 7.; Df. 292 330.: jan. 13.; Df. 292 334.: febr. 17., márc. 7. (2 db), márc. 13., márc. 18., márc. 31.; Df. 292 335.: jan. 12., febr. 5.; Df. 292 336.: jan. 20., jan. 25.; Df. 292 338.: jan. 6.; Df. 292 340.: febr. 15.; Df. 292 341.: febr. 10.; Df. 292 344.: márc. 20., márc. 23.; Df. 292 346.: febr. 15., ápr. 23. (2 db); Df. 292 347.: márc. 21.; Df. 292 353.: febr. 29.; Df. 292 354.: jan. 31.; Df. 292 355.: febr. 15.; Df. 292 358.: márc. 7.; Df. 292 369.: máj. 4.; Df. 292 377.: jan. 10.; Df. 292 379.: jan. 13., jan. 21., jan. 22., jan. 29. (2 db), febr. 5., febr. 17.; Df. 292 380.: jan. 22., márc. 1.; Df. 292 381.: márc. 6., márc. 15., ápr. 11. (3 db), ápr. 22. (2 db); Df. 292 382.: ápr. 10., ápr. 17., ápr. 20 (2 db); Df. 292 383.: jan. 22., márc. 2., ápr. 28.; Df. 292 384.: ápr. 13.; Df. 292 385.: jan. 22., márc. 20., máj. 11., júl. 28.; Df. 292 387.: jan. 2., jan. 7., jan. 13., jan. 17. (2 db), jan. 18. (3 db), jan. 24. (4 db), jan. 25., jan. 27. (2 db), jan. 28., jan. 29. (2 db), jan. 31. (3 db), febr. 4., febr. 5. (13 db), febr. 6. (5 db), febr. 11., febr. 12. (2 db), febr. 16., febr. 18. (2 db), febr. 22., febr. 25. (2 db), febr. 29. (2 db), márc. 1. (2x), márc. 2., márc. 4., márc. 7. (4 db), márc. 8., márc. 10., márc. 12., márc. 13. (3 db), márc. 16., márc. 17., márc. 20., márc. 23. (2 db), máj. 13., jún. 29.; Df. 292 388.: márc. 18., márc. 21., ápr. 20., máj. 4., máj. 8., máj. 10.; Df. 292 389.: febr. 7. (2 db), febr. 12. (7 db), márc. 18., ápr. 20., ápr. 27., máj. 2., máj. 3., máj. 18.; Df. 292 392.: aug. 13.; Df. 292 394.: aug. 31.; Df. 292 395.: aug. 10.; Df. 292 396.: aug. 6.; Df. 292 400.: jún. 3., okt. 9.; Df. 292 401.: aug. 16.; Df. 292 402.: jún. 18.; Df. 292 404.: jún. 8., aug. 14., aug. 25. (3 db), szept. 2., szept. 13., szept. 19., szept. 20. (2 db), okt. 1.; Df. 292 405.: aug. 29., okt. 1., okt. 26., nov. 19.; Df. 292 406.: jún. 18., szept. 29., okt. 13. (2 db), nov. 21. (2 db); Df. 292 407.: júl. 21. (2 db), szept. 29., nov. 6. (2 db), nov. 21.; Df. 292 718.: márc. 1.

Summary

FERENC PITI

Additions to the Volume XXVIII of Series „Charters of the Angevin Era” (1344)

The author of this article published his book 9 years ago in which more than 800 excerpts of charters illustrating the Hungarian Angevin era (1301–1387) can be found from the year 1344.

This study contains some excerpts of charters from that year which were unpublished in the above titled book, completing this way that one.

MIKÓ GÁBOR*

**A formuláskönyv és a leveleskönyv határán
Az Országos Széchényi Könyvtár
Fol. Lat. 1656. számú kézirata**

A tanulmány a hazai medievisztikában hosszú időn át elhanyagolt formuláskönyvek kutatásához járul hozzá új adatokkal. Rövid historiográfiai bevezetést követően egy az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető formulárium-kéziratot mutat be, amely nagyszámú kiadatlan Jagelló-kori oklevelet tartalmaz. A műfajt képviselő kódexekben rejlő feltáratlan oklevelek fontossága mellett a formulás- és leveleskönyvek terminológiájának problémáira is felhívja a figyelmet.

Kulcsszavak: formuláskönyv, leveleskönyv, Jagelló-kori oklevelek, oklevélkiadás

Keywords: formulary book, correspondence book, Jagellonian charters, publication of charters

A Magyar Királyság területén a középkor folyamán összeállított formuláskönyvekről terminológiai problémákat is felvető tanulmányt írni merészségnek, vagy épp feleslegesnek is tűnhet. Jóllehet a műfajba sorolható kéziratos kötetek közül mindeddig csupán néhány lett teljes szövegében kiadva, analízisük modern terminológiáját Bónis György az 1970-es években már kidolgozta.¹ Esetében a vonatkozó hazai forrásanyag mindmáig egyik legavatottabb ismerőjéről volt szó, a tárgyban végzett kutatásainak jelentősége talán csak a formuláriumokat a történeti kutatás számára felfedező Kovachich Márton Györgyéhez mérhető.² Bónis mind az egyházi, mind pedig a világi jellegű köteteket jól ismerte, jó néhányról önálló tanulmányt is készített. A középkori, illetőleg középkori vonatkozású kéziratok nála fellelhető listája tudomásom szerint műveinek megjelenése óta nem bővült. Jelentős előrelépés történt azonban a szövegek kiadása terén. Témám szempontjából a legfontosabb a Beneéthy- és a Nyási-formuláskönyvek 2018-ban megjelent modern kritikai edíciója.³ Előkészületben van egy másik jelentős középkori gyűjtemény, a Magyi-formulárium modern

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának (BO 00020/18/2) támogatásával készült.

¹ BÓNIS GYÖRGY: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest, 1972. 143–161.

² MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque Regni Hungariae olim usitati*. Pesthini, 1799.

³ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. Ed. PETRUS ERDŐ–CORNELIUS SZOVÁK–PETRUS TUSOR. (Collectanea studiorum et textuum I/4.) Budapest, 2018. (továbbiakban: FES) – A kötetről SOLYMOSSI LÁSZLÓ írt recenziót: *Magyar Sion*. Új folyam 13 [55] (2019) 133–139.

kiadása is.⁴ Magam az Oláh Miklós nevéhez kapcsolt, ám Jagelló-kori formuláskönyv kiadását készítem elő.

A formuláriumok hazai kutatástörténetének ismertetése alól most felment, hogy ezt alig egy évvel ezelőtt tette meg Szovák Kornél.⁵ Itt csupán a tanulmányom szempontjából fontos, 15. és 16. századi, mindenekelőtt világi jellegű okleveleket tartalmazó köteteket sorolom elő röviden. Ide tartozik a 15. század utolsó negyedéből való, már említett Magyi-formulárium, a pécsi Klimó-könyvtárban őrzött, Mátyás-kori okleveleket fenntartó, mai formájában csonka formuláskönyv, valamint a világi jellegű anyagát tekintve szintén Mátyás uralkodásának idejéhez köthető Somogyvári Formuláskönyv. Már a 16. század első évtizedeihez köthető egy jelenleg az OSZK-ban őrzött, szintén csonka kézirat, amely legnagyobb részben II. Ulászló-kori okleveleket tartalmaz, hasonlóképp a már említett Oláh Miklós-féle formuláskönyv, amelynek törzsanyagát az 1500-as évek első két évtizedének oklevelei teszik ki (részleges másolata megtalálható Stockholmban a Svéd Nemzeti Levéltárban), továbbá az 1514 körül összeállított Werbőczy-formuláskönyv.⁶ A kutatás figyelembe vett még olyan, már 1526 után készült gyűjteményeket is, amik tartalmaztak középkori anyagot, így elsőként az Istvánffy-formuláskönyvet, valamint a 16. század második feléből való, Listhius Sebestyén, illetve Szörcsöky Benedek nevéhez fűződő kéziratokat. Ehhez az idézett szakirodalomban fellelhető listához csupán két apróbb adatot tennék hozzá: egyrészt a 16. század végéről való Illésházy-formuláskönyv is tartalmaz (bár nem nagy számban) középkori okleveleket,⁷ másrészt egy az Istvánffy-formuláriummal szoros kapcsolatban álló kéziratot őriz az Ottoboni Könyvtár részeként a Vatikáni Könyvtár is.⁸

Elég csak a Kovachich által közzétett *manuscriptum*-tartalomjegyzékeket szemügyre venni, hogy láthatóvá váljék, a szerkesztők mennyire sokféle irattípust vettek be a gyűjteményeikbe, ezeket pedig sokszor (legalábbis látszólag) rendszer nélkül másolták össze. Látható ez az OSZK Cod. Lat. 322. jelzetű kéziratában, hasonlótl tapasztaltam az Oláh-féle formulárium átírása közben, ahol nem egy oklevél esetében az is előfordult, hogy kétszer is bemásolták a kötetbe. Dreska Gábor is utalt a rendezetlenségre a Magyi-formuláskönyv esetében, ahol ráadásul az „összevisszaságot” a kézirat lapjainak bekötésekor történt keveredés is súlyosbítja.⁹ Az Oláh-féle kötet esetében ugyanakkor feltűnt, hogy egyes, hasonló tárgyban született iratok egy csoportban maradtak.¹⁰ Hogy ez vajon arra utalhat-e, hogy az

⁴ FES LXVI.; Vö. DRESKA GÁBOR: Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL. Budapest, 2014. I. 43–51.

⁵ SZOVÁK KORNÉL: Formuláskönyvek a középkori Magyarországon. In: FES LV–LXXVII. (angolul: XVII–XL.)

⁶ A fenti kéziratokra vonatkozó szakirodalomra ld. uo.

⁷ FAZEKAS ISTVÁN: Egy 16. század közepi kancelláriai formuláriusos könyv tanulságai. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY ISTVÁN–VARGA JÚLIA–ZSIDI VILMOS. Budapest, 2018. 553. A szintén általa említett Szecsődy Gergely-féle formuláskönyvet (OSZK Fol. Lat. 3701.) is átnéztem, de nem találtam benne középkori oklevélszöveget. – Ld. még alább a 11. jegyzetet.

⁸ BESSENYEI JÓZSEF: A Vatikáni Könyvtár Ottoboni-gyűjteményének Ottob. Lat. 2746. jelzetű kódexe. *Lymbus* 2006. 317–328.

⁹ DRESKA, i.m. 44–47.

¹⁰ Legszembetűnőbb példa erre a II. Ulászló király által kiadott regálisok azon csoportja, amik a 33–41. lapokon olvashatók a kötetben.

okleveleket együttesen vették át más forrásból, egyelőre nem tudtam eldönteni. Az viszont biztos, hogy a kéziratok szerkezete még nagyon messze áll attól az egységességtől, amit például az egy évszázaddal később készült Illésházy-formuláskönyv esetében tapasztaltam.¹¹

Éppen a kötetekben foglalt oklevéltípusok sokfélesége adta az ötletet, hogy nem lehetne-e a középkori okleveleket is fenntartó formuláriumok sorát bővíteni, ami adott esetben akár magának a 'formuláskönyv' fogalomnak a bővítéséhez vagy pontosításához is hozzájárulhat. Először is feltűnt, hogy a már említett Istvánffy-formuláskönyvet a legújabb szakirodalom is Báchy Ferenc leveleskönyveként említi, átvévén a régebbi szakirodalom ama megállapítását, hogy maga Báchy lehetett a kézirat összeállítója.¹² Egy másik leveleskönyv, nevezetesen a Váradi Péterhez kötött, azonban tudomásom szerint mindeddig nem került fel a formuláriumok listájára. Annak ellenére sem, hogy Véber János kimutatta: a kötet több kézirat kolligátuma, és jelentős számban tartalmazza I. Mátyás király, illetve két Jagelló utóda okleveleit.¹³ Ezek sok esetben a formuláskönyvek műfajának megfelelően datálhatatlanok. Mátyás leveleinek kiadásakor a kéziratot (bár csak másolatból) felhasználó Fraknói Vilmos ezt ki is emelte, mégpedig az alábbi módon: „Azonban ezek a gyűjtemények [ti. a Váradi-féle leveleskönyv, illetve az általa felhasznált további gyűjtemények – M. G.] ... több fogyatkozást tüntetnek föl. Azok, a kik összeállították, sem arra nem gondoltak, hogy hivatalos regesta-könyveket alkossanak, sem arra, hogy a jövődő számára történeti forrásokat nyissanak meg. Csak az lebegett a szemük előtt, az irodáknak mintákat, a közönségnek olvasmányt nyújtsanak. ... És a levelek dátuma rendszerint, a szövegben előforduló tulajdonnevek gyakran – a szerkesztők szemében jelentéktelen részletek – elhagyattak.”¹⁴ Akár egy formuláskönyv jellemzése. Azt, hogy egy „leveleskönyv” és egy „formuláskönyv” között mennyire elmosódott a határ, mi sem bizonyítja jobban, hogy az Oláh-féle formuláskönyvet a benne foglalt több tucat Mátyás-levél miatt leveleskönyv funkciójában használta fel Fraknói. Ugyanígy járt el és a két forrástípust együtt kezelte Schönherr Gyula is, aki Mátyás és a pápák levelezését rendezte sajtó alá.¹⁵ Később Bónisnál is olvashatunk arra

¹¹ A kézirat (OSZK Fol. Lat. 2238) átforgatása során lettem arra figyelmes, hogy a kötet szerkesztője a középkori okleveleket jellemzően az egyes, tematikailag rendezett oklevél-csoportok élén helyezte el, azokhoz mintegy történeti bevezetőt is adva. Ld. pl. az evokációs (fol. 37r), az exempciós (fol. 67r), a donációs (77r), vagy a kreációs okleveleket (fol. 86r, 88v).

¹² SZOVÁK, i.m. LXVIII.; Vö. KUBINYI ANDRÁS: Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. ALMÁSI TIBOR–DRASKÓCZY ISTVÁN–JANCÓ ÉVA. Budapest, 2005. 176., ahol a szerző BÓNIS GYÖRGY: *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon* című művének (Budapest, 1971.) 354. oldalára hivatkozik. A kézirat itt olvasható megnevezése: „Báchy Ferenc formuláskönyve”.

¹³ VÉBER JÁNOS: Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói életműve. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2009. 126–127.; Ld. még Uő: *Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe*. Pécs–Budapest, 2016. 116–120. – A disszertáció szövege részletesebb.

¹⁴ *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I. 1458–1479*. Szerk. FRANKÓI VILMOS. Budapest, 1893. (továbbiakban: MKL) Bevezető. 7. – Ennek a MAYER GYULA által felülvizsgált és kiegészített reprint kiadását (Budapest, 2008.) használtam, ami megtartotta az eredeti munka lapszámozását is.

¹⁵ *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae. Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490*. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. I/6.) Budapest, 1891. LXIX–LXX. (SCHÖNHERR GYULA előszava.)

néznést utalást, hogy mennyire nehéz a két műfajt elkülöníteni.¹⁶ Hasonlóképp vélekedett a két forrástípusról Rácz György is, amikor Mátyás király leveleiről írván úgy fogalmazott, hogy „a legjobban sikerült darabokat vagy azokat, amelyek tartalmuk miatt érdeklődésre tarthattak igényt, leveleskönyvbe másolták. Tették ezt ... azért, hogy hasonló ügyekben később is mintául szolgáljon a kancelláriában, azaz formuláskönyv szerepét töltsse be...”¹⁷ A kútfők már említett sokfélesége okán magam úgy gondolom, hogy a ’formuláskönyv’ fogalmat érdemes lehet azokra a kéziratokra is kiterjeszteni, amik adott esetben több formulázott „levelet” tartalmaznak, mint oklevélformulát – ezzel kapcsolatban elegendő csak a Báchy- és a Váradi-leveleskönyvekről mondottakra utalnom.

Ha már az alapötletet Fraknoi és Schönherr írásai adták, értelemszerűen az ő kutatási eredményeik nyomán indultam el. A Fraknoi által a Mátyás-levelek kiadásához felhasznált kéziratok közül a legrégebbi Héderváry-kódex¹⁸ mellett a Váradi-leveleskönyv *manuscriptum*-ára vetült a legtöbb figyelem. Miként Véber János feltárta, ennek számos másolata készült a 18. század folyamán, amik közül jó néhány ma is fellelhető.¹⁹ Közülük néhány már Fraknoi előtt is ismert volt.²⁰ Azonban nem ennek és nem is a Héderváry-kódexnek aknáztta ki legbővebben a tartalmát, hanem egy olyan kéziraatra építette forrásközlése szám szerint legbővebb részét, ami az ő korában Fol. Lat. 1656. szám alatt volt fellelhető a Nemzeti Múzeum könyvtárban – és ami ma is ezt a jelzetet viseli. A kézirat rövid leírását két adattal egészítette ki. Egyrészt kiemelte, hogy a korábbi kutatók a gyűjteményt nem használták fel, másfelől megemlítette, hogy a kötet II. Ulászló, II. Lajos és I. Ferdinánd korából is tartalmaz okleveleket. Fraknoi ezen megjegyzése vezetett arra, hogy a kötetet, főként annak Jagelló-kori anyagát alaposabban szemügyre vegyem. Ennek során két dologra figyeltem fel. Egyfelől pontosítandó Fraknoi azon állítása, hogy a kötetet még nem használta fel a régebbi kutatás, ugyanis Pray György már jó néhány okirat szövegét közölte belőle, bár valóban nem Mátyás-koriakat, és nem egyszer csak kivonatokat.²¹ Másfelől megállapítottam, hogy e Jagelló-kori oklevelek jó része kiadatlan, aminek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a kéziraatról nem készültek fotófelvételek az Országos Levéltár fényképgyűjteménye számára. E helyütt említem meg azt is, hogy az 1490 és 1526 közé keltezhető diplomák egy részéből hiányoznak a konkrét adatok (dátumok, hely- és tulajdonnevek,

¹⁶ BÓNIS, *Középkori jogunk* 146.: „Az egri főegyházmegyei könyvtárban őrzött Istvánffy-kódex ... valójában Báchy Ferencnek, János király titkárának formulás- és leveleskönyve.”

¹⁷ RÁCS GYÖRGY: A Héderváry-kódex hasonmás kiadása. (Bevezető) In: *Héderváry-kódex. Mátyás király leveleskönyve a Héderváry család egykori könyvtárából*. Budapest, 2008. – A bevezető a kézirattal foglalkozó legfontosabb szakirodalmat is hivatkozza.

¹⁸ Ld. *Héderváry-kódex*.

¹⁹ VÉBER, Kézirat 128–135.; VÉBER, *Két korszak* 119.

²⁰ FRANKÓI VILMOS: Mátyás király leveleinek új kiadásáról. *Magyar Könyvszemle* 15 (1890) 4.

²¹ PRAY GYÖRGY a kéziraatra az *Annales regum Hungariae*... IV. kötetében hivatkozott (Vindobonae, 1767.), ami 1458-tól 1526-ig öleli fel a Magyar Királyság történetét. A kéziratot minden esetben, amikor idézte, az alábbi rövidítéssel látta el: „Cod. MS rerum sub Wladislao gestarum”, ám részletesebb leírást nem adott róla; műve előszavában is csak annyit közölt, hogy a kódex Mátyás és II. Ulászló királyoktól tartalmaz leveleket. Mindennek alapján magam sem tudtam volna a kéziratot azonosítani, ehhez maga a kódex adott támpontot, mégpedig az első oldal rektóján olvasható alábbi bejegyzéssel: *Codice isto usus est Pray, qui illum in Annalibus T. IV. p. 258. appellat Cod. MS. rerum sub Wladislao II. gestarum, ubi plura ex illo produxit, hic autem et pagina et monumenta numeri propria manu notavit et quasdam inviationes apposuit.*

maguknak az iratoknak a kiadói), így gond nélkül formulás okleveleknek nevezhetők. Ugyanez igaz a Ferdinánd-kori oklevelekre is. Ennélfogva nem látok rá okot, hogy a kéziratot ne emeljük be a középkori vonatkozású formulás- vagy leveleskönyveink közé.

A következőkben először a kéziratot írom le bővebben, értelemszerűen nem csupán a Mátyás-levelekre koncentrálva. Hangsúlyozom, egyelőre csak vázlatos ismertetést tudok adni. Azonban lehetőség szerint rekonstruáltam mindazt, amit a kötet múltjáról tudni lehet, majd a tartalma alapján összeállításának folyamatát igyekeztem felderíteni.

***

A folió méretű kötet 162 lapból áll és összesen 319 oklevél szövegét tartalmazza. Egykorú címe nincsen, ám a gerincén az alábbi titulus olvasható: *Epistolae principum*. Provenienciájáról annyit lehetett megállapítani, hogy 1784-ben Szentkatolnai Demjén Antal (ekkoriban egyetemi tanár Pesten)²² birtokában volt,²³ aki a kéziratot később, immár királyi tanácsosként a Nemzeti Múzeum könyvtárának ajándékozta.²⁴ A kódex történetéhez kapcsolódik még, hogy (Fraknói Vilmos tudósítása szerint) Batthyány Ignác erdélyi püspök másolatot készíttetett róla, ami a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárba került.²⁵ Ezt az adatot azonban nem tudtam teljes biztonsággal ellenőrizni.²⁶ Kötése 16. századi bőrkötés, ennél pontosabb datálást a lapok vízjele tesz lehetővé: ennek alapján még 1550 előtt bekötötték a lapokat.²⁷ Néhány folió összekeveredése alapján az is megállapítható, hogy vagy a bekötést követően szedték még szét a kéziratot (új lapok beillesztése, egyes lapok eltávolítása, esetleg restaurálása céljából), vagy eredetileg a lapok nem is voltak bekötve, és a jelenlegi kötés készítője cserélte fel néhány folió sorrendjét. Ez azonban részletkérdés. Érdekesebb az okiratok kötetben belüli elhelyezkedése, illetve az őket másoló kezek száma. E tekintet-

²² SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. II. Budapest, 1893. 774.

²³ A *possessor*-bejegyzést a hátsó bekötőtábla belső oldalán találtam: *Antonii Demiéni de Sz. Katolna. 784.*

²⁴ Ld. a bejegyzést az első oldal rektóján: *Donavit consiliarius Antonius Demien*. Királyi tanácsossá 1806-ban nevezték ki, az ajándékozás értelemszerűen leghamarabb ebben az évben történhetett.

²⁵ FRANKÓI, i.m. 3. – Az adat a Mátyás-levelek kiadásának bevezetőjéből egyébként hiányzik, ld. MKL Bevezető. 5.

²⁶ A Batthyány-könyvtár kéziratai katalógusának legbővebb, negyedik kiadásában találtam egy kéziratleírást, ami egy, többek közt Mátyás király pápákhoz és külföldi uralkodókhoz intézett leveleinek másolatát tartalmazó, 18. századi kötetet mutat be: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Ed. ROBERTUS SZENTIVÁNYI. Editio quarta. Szeged, 1958. 259. (534. szám). Ez a kötet azonban legfeljebb részben lehetne azonos az általam bemutatott kézírral, hiszen (a leírás szerint) nem tartalmazza a Mátyás-utódok okleveleit. Ezenkívül bizonyosan nem Batthyány Ignác készítette, ugyanis a leírás szerint 1732 előtt kellett készülnie. A katalógus alapján tehát a Fraknói által említett kötetet nem tudtam azonosítani.

²⁷ A lapokon egyetlen vízjel van, egy körben foglalt kétkarú mérleget mutat fel, ami egy szárról függ. A szár tetején egy hatágú csillag van. Az azonosításhoz a Piccard-katalógus vonatkozó kötetét használtam fel: *Wasserzeichen. Waage*. Bearb. GERHARD PICCARD. (Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe. Das Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart V.) Stuttgart, 1978. A kézirat vízjele a katalógusban a VI. szekció, 41-től az 58. ábráig ábrázolt formáihoz (206–208.) hasonlít. Ezek a katalógus szerint egytől egyig kimutathatók már a 16. század első három évtizedében. A vízjel alapján történő datálást az oklevelek kora is megerősíti: a legkésőbbi oklevelek I. Ferdinánd, illetve I. János korából valók, mindegyik esetben 1541 előttről. Ennél későbbi oklevél-szöveg nincs a kéziratban. Végezetül megemlítendő, hogy a kézirat kötése sem mond ellent annak, hogy a gyűjteményt 16. sz. első felében készítették.

ben külön kell választani a Mátyás-korhoz köthető iratokat, amik a kézirat első hetven lapján, továbbá (a lapok összekevert sorrendje miatt) a 72–73., valamint a 101. folián helyezkednek el. A szövegek legnagyobb részét egyetlen írnok másolta, ennél fogva a gyűjtemény imponálóan egységes. Meg kell említenem azonban azt is, hogy nem hiánytalan. A 38. és a 68. foliót követően legalább egy-egy, de az is lehet, hogy jóval több lap hiányzik. Ezek (a margókra írt glosszákból következtetve) már a 18. században sem voltak meg. Ezenkívül az sem lehetetlen, hogy eredetileg a Mátyás-levelek sora sem a jelenleg első levelekkel kezdődött, mivel a kéziratban semmilyen címlap nincs, és az első levél élén sem áll semmilyen cím.

A kézirat második, a 73-tól a 162. lapig terjedő részének felépítése a Mátyás-levelektől élesen elkülönül. Az itt található iratok kronológiája II. Ulászló, II. Lajos, I. Miksa német-római császár, továbbá I. Ferdinánd és I. (Szapolyai) János királyok korát fogja át, 1490-től 1540-ig terjedve. A Mátyás-utódok okleveleinek kötetén belüli elhelyezkedésében első pillantásra semmiféle rendszer nincs, a kronológia sorrendje számtalanszor felborul, az egyes uralkodók okiratai sokszor rendszertelenül következnek egymás után. Az összevisszaságot tovább bonyolítja, hogy (a Mátyás-levelek csoportjához hasonlóan) egyes félbemaradó szövegekből következtetve ismeretlen számú folió hiányzik az eredeti tartalomból.²⁸ Még a gyűjtemény korától eltérő, régi oklevéllel is találkozunk: Zsigmond királynak a tizenhárom szepesi várost elzálogosító diplomájáról van szó.²⁹ A szövegek másolásán közel egy tucatnyian dolgoztak, igaz, sok esetben csak néhány iratot köthetünk egy-egy *scriptor*hoz. Ennél fogva eleinte azt tartottam legvalószínűbbnek, hogy a Mátyás-levelek egyetlen régebbi, mára eltűnt kéziratból lettek átvéve, a későbbi uralkodók okleveleit pedig számos különböző alkalommal írták a kéziratba.

Ezen oklevelek műfaji jellemzői is élesen különböznek a Mátyás-kori iratoktól. Míg azok esetében szinte kizárólag külpolitikai ügyekben született levelekről van szó, az 1490 utáni szövegek között sok a klasszikus értelemben vett formula: találhatók itt például adománylevél-minták, arengák, címereslevelek, menlevél, eskümintá, országgyűlési meghívólevél, *transsumptum*-formula. Ezek a kötetben szétszórtan helyezkednek el, nem lehet őket egyetlen uralkodóhoz kapcsolni. Jelentőségben azonban felülmúlják ezeket azok az uralkodói oklevelek, amik jellemzően *in extenso* alakban kerültek bemásolásra és az esetek többségében a személy- és helyneveket is tartalmazzák.³⁰ Ezek a diplomák II. Ulászlóhoz és fiához köthetők, és (a Mátyás-levelek már ki lévén adva) ezek adják a kézirat legnagyobb jelentőségét.

Az előbbieken esett már szó az oklevelek kronológiai és műfaji összevisszaságáról. Amikor azonban a kézirat tartalomjegyzékét elkészítettem, rá kellett jönnöm, hogy ez csak részben van így. A látszólag teljesen esetleges időrendi sorrend magyarázatául kínálkozott ugyanis, hogy egyes másolók azonos tartalmú iratok bemásolására törekedtek. Mivel azonban az egyes „csoportokba” csupán néhány oklevelet tudtam besorolni, továbbá ezeket a csoportokat rendszertelenül szakították meg különálló, sehová nem sorolható diplomák,

²⁸ Így például a 102., 123. vagy a 125. lapot követően.

²⁹ Fol. 135v–136r. A szövegből legalább egy lap hiányzik, csak az eleje és a vége van meg. – Címe szerint *transsumptum*, ám nem világos, ki írta át. Ez az oklevél egyéb 16. századi kéziratokban is fennmaradt, ld. *Zsigmondkori Oklevéltár. III.* Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 22.) Budapest, 1993. 2897. szám. Az ott felsorolt adatok alapján a jelenleg ismert legkorábbi átirat az 1592. évből való.

³⁰ Az Oláh-féle formuláskönyv már említett regálisai esetében szintén ez a helyzet.

nem voltam biztos benne, hogy van értelme a forrásanyag efféle szétszabdolásának. Mindegyesetre, a kézirat felépítését követve, az alábbi tartalmi egységeket tudtam elkülöníteni.

I. Mátyás király levelei.	fol. 1r–70v, 72r–73v, 101r–v ³¹
I. Miksa császár és I. Ferdinánd király formulázott oklevelei.	fol. 71r–v, 76r–100v, 102r ³²
Az 1515. évi bécsi királytalálkozóval kapcsolatos iratok. ³³	fol. 107r–115v; 118r–119r
A csornai konventet illető iratok. ³⁴	fol. 116v–118r
II. Lajos király 1518 és 1521 között kiadott regálisai. ³⁵	fol. 119v–123r
A leleszi konventtel kapcsolatos iratok. ³⁶	fol. 141v–148r
II. Ulászló király levelei [XII.] Lajos francia királyhoz, feleségéhez: [Monforti] Annához és II. Gyula pápához.	fol. 149r–152r
Batthyány Benedek kincstartó 1509. évi leváltásával kapcsolatos iratok. ³⁷	fol. 153v–155r

Amikor a fenti listát a kéziratban dolgozó *scriptorok* írásával összevettem, kiderült, hogy egyes csoportok okleveleit többen másolták le, ugyanakkor arra is találtam példát, hogy egy írnok több csoport másolásában is közreműködött, emellett pedig további, egyéb iratokkal össze nem függő aktákat is a kötetbe másolt. Korábban (mint fentebb már jeleztem), a kézirat első vizsgálata után úgy vélekedtem, hogy a Mátyás-utódok okiratait számos különböző alkalommal, rendszer nélkül másolták a lapokra. Azonban a fenti csoportok elkülönítése, illetve a folytatólagosan kimutatható *scriptorok* arra engedtek következtetni, hogy az összeállítás nem évtizedek alatt, időnként egy-két új oklevél másolásával zajlott, hanem valamiféle koncepciót követve, viszonylag rövid időn belül lezárult. Ennek pontos

³¹ Legnagyobb részben egy kéz által írva.

³² Egyazon kéz által írva. Mind itt, mind az előző egységnél a lapok talán a kézirat első bekötésekor, vagy egy későbbi újrakötéskor keveredhettek össze.

³³ A királytalálkozóról legújabban ld. *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung.* Hrsg. BOGUSLAV DYBAŠ–ISTVÁN TRINGLI. (21st Century Studies in Humanities.) Budapest, 2019.

³⁴ Három oklevél: I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos kiadványai.

³⁵ Főként országgyűlési vonatkozású iratok.

³⁶ Az oklevelek az 1530-as évekből valók.

³⁷ II. Ulászló király által Perényi nádor, maga Batthyány Benedek, továbbá Homonnai János, a jajcai bánok és Gyulai János, valamint Bakócz Tamás részére kiállított, *sine dato* oklevelek. Bár a negyedik oklevél címében többes számot olvasunk, 1509-ben egyedül Alapi Boldizsár töltötte be a jajcai báni tisztséget, ld. *Magyarország világi archontológiája. 1458–1490. I. Főpapok és bárók.* Szerk. C. TÓTH NORBERT–HORVÁTH RICHÁRD–NEUMANN TIBOR–PÁLOSFALVI TAMÁS. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.) Budapest, 2016. (továbbiakban: Archontológia I.) 142. – Batthyány 1509-ben valóban elvesztette kincstartói tisztségét: Archontológia I. 132.; SOÓS FERENC: *Magyarország kincstartói. 1340–1540.* Budapest, 1999. 54–55. – Amennyire az említett irodalom alapján látom, a tisztség elvesztéséről szóló tudósítás FÖGEL JÓZSEF-re megy vissza (II. Ulászló udvartartása. [1490–1516] Budapest, 1913. 56.), aki az adatot innen vette át: PRAY, i.m. 338. Pray e helyütt kétségkívül a Fol. Lat. 1656-ot idézi, ám csak a nádorhoz szóló oklevelet. A másik négy diploma, úgy látom, kiadatlan.

sabb időtartamáról az összekeveredett, nemkülönben az elveszett lapok miatt nem lehet biztosat mondani.

Érdekesebb kérdést vet fel magának a koncepciónak a problémája, másként szólva, hogy miért éppen ezek az oklevelek kerültek egymás mellé. Ez már átvezet a formuláskönyvek összeállítási processzusához, amiről egyelőre meglehetősen keveset tudunk. Elméletileg természetesen lehetséges lenne, hogy a kézirat egy olyan helyen (leginkább I. Ferdinánd udvarában) készült, ahol feltehetően hozzáférhetők *voltak* mind a saját, mind I. Miksa oklevelei, és hozzáférhetők *lehettek* a két Jagelló-uralkodó kancelláriájának bizonyos állagai. Ám túl azon, hogy semmilyen adatom nincsen arról, hogy a formuláskönyv Jagelló-kori oklevelei közül bármelyik is fennmaradt volna bécsi levéltárakban, még egy ugyanott fellelhető Mátyás-levélgyűjteménnyel is számolni kellene. Egy másik, valószínűbb lehetőség, hogy az összeállítók nem eredeti példányokból, hanem másolatokból dolgoztak. A Nyási- és a Beneéthy-formuláskönyvek a példák arra, hogy a korban egész kötetek lemásolására is sor kerülhetett,³⁸ talán „kézről kézreadták” a bevált gyűjteményeket.³⁹ Magam ezt a vizsgált kézirat esetében azonban csak a Mátyás-levelekről feltételezem. Egy másik, még nem kellőképp kutatott és ennek megfelelően kevésbé ismert probléma az egyes kötetek között „vándorló” szövegek esete. Ennek egy jellemző példája a „Bonfini-másoló” János *scriptor* címereslevele. Fennmaradt a szöveg az Oláh-formuláskönyvben,⁴⁰ valamint a Cocavianus-⁴¹ és a Listhius-formuláriumban⁴² is. Szapolyai Imre szepesi grófi címadománya megvan a Werbőczy-féle, a Cocavianus-, a Listhius- és az Illésházy-formuláskönyvben.⁴³ A Perényi Imrénék szóló Abaúj megyei örökös ispáni címadomány szövege az Oláh-formulárium mellett az Illésházy-könyvtár kéziratában is olvasható.⁴⁴

Magam a Fol. Lat. 1656. kapcsán az első párhuzamot a Váradi-leveleskönyvben találtam, annak is a Véber János által „2. kolligátum” névvel illetett részében. A Széchényi Könyvtár kéziratában a 149. és 150. lapokon II. Ulászló király egy hosszabb levele olvasható, amit [XII.] Lajos francia királyhoz intézett. A levélben többek között az oszmánokkal kötött hétéves fegyverszünetre is kitért, ami alapján magam az iratot az 1503. évre datál-

³⁸ FES LXXX. – Hasonló példa az Oláh-formuláskönyv és az azzal nagyfokú egyezést felmutató, jelenleg Stockholmban őrzött formulárium. Vö. 6. jegyzet.

³⁹ BÓNIS, *Középkori jogunk* 144.

⁴⁰ DÉCSÉNYI (SCHÖNHERR) GYULA: II. Ulászló-korabeli címeres levelek. *Turul* 9 (1891/2) 62.

⁴¹ Lőcse város levéltára (Štátny archív v Levoči). Cocavianus Matthias formuláriuma (Lőcsei formulárium). fol. 15r-v. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Fénykép-gyűjtemény. (továbbiakban: DF) 286 487. – Wagner Károly közlése alapján TÓTH LÁSZLÓ feltételezte, hogy a címereslevél szövege Lőcse város levéltárában egy másik kéziratban is megvan: Bonfini másolójának címeres levele. *Turul* 47 (1929/1-2) 57.

⁴² KOVACHICH, i.m. XLV.

⁴³ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár. Werbőczy-formuláskönyv. fol. 87v–88v. (DF 281 415.); Cocavianus Matthias formuláriuma: fol. 19v–21r. (DF 286 487.); Illésházy-formuláskönyv: OSZK Fol. Lat. 2238. fol. 88v–90r.; Liszthy-formulárium: KOVACHICH, i.m. XLV. – Az utolsó két adatot PÁLFFY GÉZA is idézte: A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: „...éltünk mi sokáig két hazában...”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. DÁNÉ VERONKA–OBORNI TERÉZ–SIPOS GÁBOR. Debrecen, 2012. 180.

⁴⁴ Oláh Miklós-formulárium: *A Perényi család levéltára. 1222–1526*. Közzéteszi TRINGLI ISTVÁN. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 44.) Budapest, 2008. 342–343.; Illésházy-formuláskönyv: OSZK Fol. Lat. 2238. 77r–78r.

tam, és összefüggésbe hoztam a kéziratban olvasható következő négy oklevéllel (lásd fentebb a táblázatot). A leveleskönyvben azonban csak a francia királynak címzett *missilis* találtam meg, igaz, abban az általam megsejtett 1503. évi dátum is benne foglaltatott.⁴⁵ Hogy azonban mégsem zsákutca a kéziratokon belül oklevélcsoportok elkülönítése, arra nézvést a Váradi-leveleskönyv továbblapozása szolgáltatott szerencsés módon adatot. A Véber János beosztása szerinti „3. kolligátum” 177–179. oldalain ugyanis pontosan ugyanazt az öt oklevelet találtam meg Batthyány Benedek kincstartó 1509. évi leváltásáról,⁴⁶ mint amiket a Fol. Lat. 1656. 153–155. lapjairól kijegyeztem.

Mindebből több következtetést is levonhatunk. Egyfelől érdekes probléma a gyűjtemények összeállítási processzusa, amivel kapcsolatban még hiányosak az ismereteink. A kötetek között „vándorló” oklevelek, oklevélcsoportok azonban arra engednek következtetni, hogy egy-egy új kollekció összeállítása hamar elszakadhatott az abban foglalt oklevelek eredeti példányaitól, és a másolatok kötetről kötetre vándoroltak. Az elmúlt években sokat foglalkoztam olyan kéziratok dekrétumgyűjteményekkel, amelyek jó része a 16. században készült. A „forgatókönyv” azok esetében is hasonló volt: alig találtam olyan, máig fennmaradt példányt, amelyiknél bizonyítható volt eredeti oklevelek használata, általában csak a másolatokat lehetett egymással kapcsolatba hozni.⁴⁷

Problematisztikus a formuláskönyvek és a leveleskönyvek műfajának elkülönítése is. A témával foglalkozó kutatók egy része már többször kiemelte a két csoport közötti bizonytalan határvonalat, amit a Fol. Lat. 1656. alapján magam is megerősíthetek, hiszen a kötetben keverednek a formulázott levelek és az oklevélformulák. Jogos lehet a distinkció, amennyiben a kéziratokban található források tipizálásával próbáljuk elhatárolni a két kategóriát. Véleményem szerint azonban nem érdemes különbséget tennünk akkor, ha érdeklődésünk inkább a kéziratok tartalmára és az abban található adatokra irányul, ugyanis mind a formulás-, mind a leveleskönyvek a kancelláriák kimenő forgalmából adnak pillanatfelvételeket.

Végezetül, ám nem utolsósorban, a *manuscriptum* önmagában újabb bizonyítéka annak, hogy a kora újkori kéziratok sok olyan középkori forrást tartottak fenn, amelyek eredeti példányai más formában nem ismertek. Az Istvánffy-, a Listhius- és a Szöröcsöky-formuláskönyvek vizsgálata igazolja, hogy ezt már a régebbi szakirodalom is felismerte, ám a kötetek sora tovább bővíthető, és ez bizonyára így lesz a jövőben is.⁴⁸ A kódexben olvasható Jagelló-kori oklevelek kiadása pedig a mohácsi csatát megelőző évtizedek politikatörténetéhez szolgáltatna számos, más forrásból egyelőre nem ismert adatot.

⁴⁵ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. MSS. II. 393. 137–139. (DF 290 345.) – A kolligátumokról ld. VÉBER, Kézirat 126–127.; VÉBER, *Két korszak* 118–119.

⁴⁶ Ld. a 37. jegyzetet.

⁴⁷ MIKÓ GÁBOR: A Corpus Juris Hungarici és 16. századi törvényhozásunk okleveles emlékei. In: *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. KÁDÁR ZSÓFIA et alii. Budapest, 2011. 63–81.

⁴⁸ A tanulmány írása során átvizsgáltam az Országos Széchényi Könyvtár kézirtattárának kötetes kéziratokat regisztráló katalógusait. A címleírások alapján is nyilvánvalóvá vált, hogy a gyűjtemény további, középkori vonatkozású (ok)levélkollekciókat őriz. Ezek részletesebb bemutatása a jövőbeni kutatás feladata lesz.

Zusammenfassung

GÁBOR MIKÓ

Zwischen einem Formular- und einem Briefbuch Die Handschrift Fol. Lat. 1656. der Ungarischen Nationalbibliothek

Der Beginn der Forschungsgeschichte ungarischer Formularbücher liegt über zweihundert Jahre zurück. Es war der berühmte Historiker, Martin Georg Kovachich, der im Jahr 1799, in einem bis heute grundlegenden Beitrag (*Formulae solennes styli in cancellaria ... Regni Hungariae olim usitati*) die Aufmerksamkeit der Historiker auf dieses Quellenmaterial gelenkt hatte. In dem Buch gab er zum einen den Text mehrerer mittelalterlicher Formularien *in extenso* heraus, zum anderen publizierte er die Inhaltsverzeichnisse jener Bände, deren Texte er im Rahmen seiner Arbeit nicht abdrucken konnte. Die moderne Terminologie zur Klassifizierung und Untersuchung des Quellentyps in der ungarischen Historiographie wurde vom Rechtshistoriker György Bónis in den 1970-er Jahren elaboriert. An seiner Methodik ist bis heute nichts geändert worden; in der Einleitung der Textausgabe des sog. Nyási-Formularbuchs, die 2018 erschien, wurde die Einteilung von Bónis rekapituliert und wiederholt.

Eine andere Quellengruppe, die der sogenannten Briefbücher, hat auch eine lange Forschungsgeschichte hinter sich. Die Herausgeber derartiger Handschriften unterstrichen mehr als einmal die Ähnlichkeit, die zwischen den Brief- und Formularbüchern bestanden haben soll. Das Hauptargument hierfür war die Tatsache, dass die Mehrzahl der Briefe in den Briefbüchern nicht in Originalform, sondern als standardisiertes Textmuster erscheint. Als 2008 eine der wichtigsten Briefsammlungen des Königs Matthias Corvinus, der sogenannte Kodex von Hédervár, in Faksimile-Form veröffentlicht wurde, hob der Verleger mit Nachdruck hervor, dass die Handschrift ursprünglich die Funktion eines Formulariums besessen haben dürfte. Trotz alledem hat die ungarische Formularbuch-Forschung, die nach wie vor auf der angesprochenen Klassifizierung von Bónis fußt, die Briefsammlungen nie einer gründlichen Analyse unterzogen.

Aufmerksam auf die Problematik wurde ich während des Studierens der Handschrift Fol. Lat. 1656. der Ungarischen Nationalbibliothek. Der Kodex ist in der Briefbuch-Forschung seit langem bekannt, wurde er jedoch als Formularbuch noch nie registriert. Fest steht es, dass die Handschrift eine Menge standardisierte Brieftexte beinhaltet, aber daneben auch Urkundenvorlagen. Die Schriftstücke stammen größtenteils aus der zweiten Hälfte des 15. und aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Die unbekannten Editoren, die die Texte zusammengetragen und in die Handschrift kopiert hatten, hielten die Brief- und die Urkundenformeln sichtbar nicht auseinander. Das Ziel muß nämlich das gleiche gewesen sein: den Mitarbeitern verschiedener Kanzleien Textmuster zur Verfügung zu stellen.

Aufgrund all dessen stellt sich die folgende Frage: Ist die Formularbuch-Klassifizierung von Bónis auch in der Zukunft eine Anwendung wert, oder ist es möglich, durch das Einbeziehen der Briefbücher die Grenzen des Formularbuch-Begriffs – bezogen auf das Mittelalter – auszudehnen oder zu präzisieren? Ich bin der zweiten Auffassung. Ein Teil jener Handschriften, die bei einer entsprechenden Untersuchung in Betracht zu ziehen sind, enthält Urkunden- sowie Briefvorlagen, die belegen, dass die beiden Quellentypen von den Formularbuch-Editoren nicht als unterschiedliche Gattungen aufgefasst wurden. Es muss

auch angesprochen werden, dass selbst die Einteilung von Bónis zum Teil unfolgerichtig ist. Schlussendlich darf nicht außer Acht gelassen werden, dass sowohl die in den erwähnten Handschriften auffindbaren Briefe und als auch die Urkunden die von verschiedenen Kanzleien ausgesandten Aktenmaterialien aufbewahren und widerspiegeln. Die Originalexemplare der Brief- und Urkundenvorlagen sind zum größten Teil verloren gegangen.

Summary

GÁBOR MIKÓ

Between Formularies and Letter Books

The Manuscript Fol. Lat. 1656. of the National Széchényi Library

The study contributes new data to formularies that were long-neglected in Hungarian medieval studies, advancing research on them. The short historiographic introduction is followed by the presentation of a formulary-manuscript, available in the National Széchényi Library, which comprises a large number of unpublished charters from the Jagiellonian Era. In addition to the importance of the undiscovered charters hidden in the codices representing the genre, the paper draws attention to the terminology issues in the formularies and letter books.

RÁBAI KRISZTINA

„...quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cuius aedificii aut molendini est charta”¹

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a vízjelek vizsgálatának fontosságát a történeti források keltezése, keletkezése és komplex megértése szempontjából. Egy rövid kutatástörténeti áttekintést követően egy konkrét eset elemzése révén ad bepillantást a vízjellel történető datálás nehézségeibe.

Kulcsszavak: vízjelek, első papírmalmok, Szilézia, 15–16. századi számadáskönyvek, a papírgyártás története

Keywords: watermarks, first paper mills, Silesia, 15–16th century ledgers, history of papermaking

A papír megjelenése és elterjedése Európában

Jóllehet a papírgyártás arab közvetítéssel érkezett Európába, ahol az első papírmalmok Szicília és Dél-Spanyolország területén már a 11. században elkezdtek működésüket, mégis az európai papírgyártás bölcsőjének az itáliai Fabrianót tekintjük, amelynek papírmalmai már a 13. században olyan finomszerkezetű, megfelelő tintaszívó képességű papírt állítottak elő, és olyan mennyiségben, hogy a helyi szükségleten túl a tágabb itáliai piac igényeit is képesek voltak kielégíteni. Innen indult hódító útjára a papír és a papírgyártás művészete Európa északi részei felé.² Az európai papírgyártás egyedi jellemzője a vízjelek használata, mely jelek az előállító papírmalmot és a papír minőségét voltak hivatottak jelezni. A vízjel

¹ *Et ut videamus, hic quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cuius aedificii aut molendini est charta. Dico ergo quod isto casu apud illum remanebit signum, apud quem remanebit aedificum ipsum.* (BARTOLUS DE SAXOFERRATO: *Tractatus de insigniis et armis.*) A vízjel első leírása. A 14. századi itáliai jogász munkájában a különféle védjegyek között megemlíti a vízjeleket is, azt állítva, hogy minden papírnak megvan a maga jele és ez a jel az előállító malomhoz kötődik. N. HARRIS: *Paper and Watermarks as Bibliographical Evidence.* Lyon, 2017. – A jelen tanulmány megírásához szükséges anyaggyűjtést és elemzést a PIASt ösztöndíjprogram (PIASt junior fellowship 2019) tette lehetővé.

² M. CALEGARI: Making Paper Fabriano Style: Skilled Workers' Circulation and Spread of Manufacturing Experiences through Europe at the End of the Middle Ages. In: *L'impiego delle tecniche e dell'opera dei cartai fabrianesi in Italia e in Europa: atti delle giornate europee di studio: Fabriano 16–17 giugno 2006.* A cura di G. CASTAGNARI. Fabriano, 2007. 81–94.; P. RÜCKERT–S. HODEČEK–E. WENGER: *Bull's Head and Mermaid: The History of Paper and Watermarks from the Middle Ages to the Modern Period.* Stuttgart–Vienna, 2009.

olykor könnyűszerrel észrevehető a papíron, gyakran előfordul azonban (főleg az erősen igénybe vett, írott vagy nyomtatott felületen), hogy csak megfelelő háttérfényben rajzolódik ki az az egyedi lenyomat, amelyet a rongypapír előállításához használt merítőszita kereszt és hosszanti irányba futó huzalaira rögzített fémből formált figura idéz elő azáltal, hogy a merítés során rákerült rostokba nyomódva kissé elvékonyítja a papírt.³

Az írásbeli adminisztráció és a bürokrácia növekedése egyre nagyobb mennyiségű íróanyagot kívánt meg, és ezt a szükségletet Itáliában a pergamen mellett papírral pótolták. Az állatbőrből készült hártya használatának százalékos aránya a 14. századtól fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan vette át szerepét a papír egyre növekvő arányban. Kelet-Közép-Európa területén a 14. század elején jelentek meg az első papíroklevelek,⁴ és ez az itáliai papírmalmokból érkező íráshordozó hamarosan túlsúlyra tett szert az adminisztrációban. Jóllehet a 14. századtól indult és rohamosan nőtt a térség papírhasználata, mégis csak a 15–16. század fordulóján létesültek itt az első papírmalmok.

A könyvnyomtatás katalizátorként hatott a papírgyártásra is, hiszen nemcsak újabb, a nyomtatás igényeit kiszolgáló termék előállítására ösztönözte a papírkészítőket, hanem a termelés mennyiségét illetően is komoly kihívás elé állította őket. A Jagelló-dinasztia uralta sziléziai régió – amelynek nemzetközi kereskedelmi kapcsolatai és fejlett textilgyártása kedvező feltételeket teremtett a papírgyártás számára⁵ –, valamint a Krakkóhoz közeli Prądnik Czerwony és Mogiła területén létesített papírmalmok működését igazoló adatok a 15. század végén, a 16. század első néhány évében bukkannak fel az írott forrásokban. A cseh és morva területeken az írott kútfőkben ugyancsak a századforduló tájékán tűntek fel az első papírkészítésre vonatkozó információk és (hasonlóan a lengyel területekhez) a 16. század folyamán a papírmalmok száma rohamosan nőtt. A kutatás jelenlegi állása szerint a cseh–morva malmok, jóllehet számuk meglehetősen nagy volt, csak a helyi szükséglet kielégítésére termeltek. A lengyel papírmalmok produktumai ezzel szemben fokozatosan meghódították az északi és keleti piacokat is a 16. század folyamán.⁶ A szűkös forrásadott-

³ BORSA G.: *Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme*. Budapest, 2003. 20–21.; BOGDÁN I.: Vízjelek és vízjelkutatás. *Levéltári Szemle* 6 (1956) 28.

⁴ BOGDÁN, i.m. 30.; RÁCZ GY.: Az első megyei papíroklevelek. In: *Erősségénél fogva várépítésre való*. Szerk. J. CABELLO–C. TÓTH N. Nyíregyháza, 2011. 307–313.; J. DĄBROWSKI: *Paper Manufacture in Central and Eastern Europe Before the Introduction of Paper-making Machines*. Łódź, 2008.

⁵ G. MYŚLIWSKI: *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy: (XIII–XV wiek): centrum czy peryferie?* Wrocław, 2009.; G. MYŚLIWSKI: Did Silesia Constitute an Economic Region between the 13th and the 15th Centuries? A Survey of Region-integrating and Region-disintegrating Economic Factors. In: *The Long Formation of the Region (c. 1000–1526)*. Ed. P. WISZEWSKI. Wrocław, 2013. 93–165.

⁶ J. PTASNIK: Frühe Papiermacherei in Polen. *Papiergeschichte* 3 (1953/5) 62–69.; J. DĄBROWSKI: The Beginnings of Papermaking in Poland. *IPH Congressbook Marburg* 9 (1992) 63–83.; J. DĄBROWSKI–J. SINIARSKA-CZAPLIKA: *Rękodzieło Papiernicze*. Warszawa, 1991. 77–80., 237–250.; G. EINEDER: *The Ancient Paper-mills of the Former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks*. (Monumenta Chartae Papyrecae Historiam Illustrantia VIII.) Hilversum, 1960.; V. THIEL: Papiererzeugung und Papierhandel vornehmlich in den deutschen Landen von den ältesten Zeiten bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. *Archivalische Zeitschrift* 41 (1932) 121.; DĄBROWSKI, *Paper Manufacture* passim; F. ZUMAN: České filigrány XVI. století. *Památky archeologické* 33 (1922) 277–286.; E. LAUCEVIČIUS: *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vilnius, 1967. 277.

ság miatt a malmok alapítására vonatkozó információkkal nem rendelkezünk, a fennmaradt források⁷ a már (bizonytalan ideje) fennálló malmok működéséről, újjáépítéséről tudósítanak.

Vízjelgyűjtemények

Jóval többet tudunk az itáliai és nyugat-európai papírmalmok kezdeti időszakára és tevékenységére vonatkozóan. Ez részben a fennmaradt forrásanyagnak köszönhető, azonban emellett a fennmaradt papír szerkezetének vizsgálata, vízjeleinek azonosítása is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy komplexebb képet lehessen rajzolni a rongypapír gyártásáról és kereskedeleméről. A két legjelentősebb gyűjtemény, amely azzal a céllal indult, hogy jórészt a nyugat-európai levéltárak és könyvtárak állományában található papírok vízjeleit szisztematikusan összegyűjtse, lemérje és regisztrálja, egy svájci és egy német kutató nevéhez fűződik. Charles-Moïse Briquet 4 kötetes munkájának⁸ kiadását az 1900-as évek elején több évtizedes gyűjtőmunka előzte meg, amely során a szerző bejárta Európa számos országát vízjelek után kutatva.⁹ Gerhard Piccard, akinek négy évtizednyi kutatómunkája számos tanulmányt is eredményezett, több kötetes vízjelkatalógust és világszinten egyedülálló vízjelgyűjteményt hagyott az utókorra. A Stuttgarti Főlevéltárban őrzött hagyatékával (85 dél-németországi levéltár és könyvtár állományából összegyűjtött anyag, 95 ezer kézzel készült kártya és további 25 ezer másolat vízjelekről) megalapozta napjaink leghatalmasabb és legjobban kereshető vízjel-adatbázisát.¹⁰

Ezek a 20. században nyomtatott, majd a 21. században már digitális formában is elérhető, kereshető, szisztematikusan felépített vízjelgyűjtemények nemcsak napjaink kutatási alapját és irányvonalát határozzák meg, hanem termékenyen hatottak a 20. században zajló kelet-közép-európai vízjelkutatásra is. Ennek az időszaknak a produktumai azok a több század vízjeleit feldolgozó katalógusok, amelyek lengyel közgyűjtemények állományában lévő íráshordozók feldolgozásán nyugszanak.¹¹ Jóllehet születtek munkák a „lengyel” papírgyártás kezdeteiről és néhány német nyelvű tanulmány után az 1950-es években a szilésiai papíripar is krónikásra lelt Kazimierza Maleczyńska személyében, ezek az írások mégis alapvetően áttekintő jellegűek, arra törekszenek, hogy teljes képet adjanak a papírgyártás

⁷ J. PTAŚNIK: *Cracovia Impressorum XV et XVI Saeculorum*. (Monumenta Poloniae Typographica 1.) Leopoli, 1922.

⁸ C.-M. BRIQUET: *Les Filigranes: Dictionnaire historique des marques de papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. Geneva, 1907.

⁹ N. HARRIS-I. PASTROLIN: *Briquet reloaded*. Lyon, 2018. 159–176. Briquet munkájának digitális feldolgozása: http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/BR.php. (Az adatbázis kereshető a *Bernstein, the memory of paper* keresőfelületén keresztül is.)

¹⁰ 1997-ig 25 kötet látott napvilágot, 17 csoportban közölve a vízjeleket (Ochsenkopf, Krone, Turm stb.). Piccard munkásságának és gyűjteményének feldolgozása, valamint a hozzá kapcsolódó irodalom: <https://www.piccard-online.de/> (Az adatbázis kereshető a *Bernstein, the memory of paper* keresőfelületén keresztül is.)

¹¹ J. PTAŚNIK: *Papiernie w Polsce XVI wieku*. Kraków, 1920.; K. BADECKI: *Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1382–1600 r.* Lwów, 1928.; S. ŻUROWSKI: *Znaki wodne papiernictwa wielkopolskiego XVI–XIX w.* Poznań, 1965.; J. SINIARSKA-CZAPLIKA: *Katalog filigranów czerpalni Rzeczypospolitej zebrany z papieru druków tłoczonych w latach 1500–1800*. Łódź, 1983.; Uő: *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*. Wrocław, 1969.

első néhány évszázadáról az ipari termelés koráig.¹² Az albumokban és a szakirodalomban ugyan fel-felbukkannak olyan vízjelekről készült rajzok, amelyek vélhetőleg az első papírmalmok vízjelei, de ezek pusztán szórványosan és kérdőjelesen jelennek meg. Gyakran szembesülünk azzal, hogy az adatok bizonytalanok, a hivatkozás pedig pusztán arra utal, hogy a vízjel egy kéziratos papírról származik.

A filigranológia mint történeti segédtudomány

Vajon a vízjel tényleg alkalmas időmeghatározásra? A kérdés nem új keletű, a probléma több kutatót is foglalkoztatott.¹³ A vízjelkutatás eredményeit már évtizedek óta használják a történettudomány művelői, és hogy ezt megtehetik, az főként az olyan szisztematikus és konzekvens gyűjtőknek köszönhető, mint Briquet és Piccard. A kutatók elsősorban olyan iratok papírra vetésének időpontját igyekeznek meghatározni a vízjelek segítségével, amelyek datálhatatlanok. Ehhez elsősorban arra van szükség, hogy a megfelelő mennyiségű papír feldolgozása révén rekonstruálni tudjuk az ezek előállításához használt merítőszita-párokat, és azokat papírmalomhoz és használatuk időintervallumához tudjuk kötni. Néhány esetben ezek a részletkutatások már megtörténtek,¹⁴ azonban Kelet-Közép-Európa vonatkozásában nem rendelkezünk ilyen eredményekkel. Amíg ilyen nem áll rendelkezésünkre, addig a meglévő adatokat komoly kritikával kell kezelnünk, és ha csak lehet, szélesebb kontextusba helyezve kell vizsgálnunk.

Az anyaggyűjtés sajátosságai miatt számolnunk kell azzal, hogy a vízjelkatalógusok adatai ugyan irányadók, de sokszor pontatlanok. Sok esetben nem ismerjük az anyaggyűjtés hátterét. Briquet munkássága a naplójának és a genfi könyvtárban őrzött hagyatékának köszönhetően jól dokumentált. Tudjuk, hogy közel 30 évet szentelt arra, hogy vízjeleket gyűjtsön európai levéltárakban és könyvtárakban. 1898-as udinei útja során egy hetet töltött a városi könyvtárban olyan évkönyvek és levelek átnézésével, amelyek 1347 és 1600 között keletkeztek. Többségük kötésben maradt fenn, és ez a fizikai állapot megnehezítheti a vízjelek vizsgálatát. Egy hét alatt mintegy 215 rajzolatot készített a hozzájuk tartozó szükséges apparátussal és hivatkozással, s közel 150 kéziratot nézett át. Mindezt úgy, hogy nem állt rendelkezésére semmiféle kutatáskönnnyítő technika.

Ilyen mennyiségű adatfeldolgozásánál nyilvánvaló, hogy nincs idő a szöveg olvasására, elemzésére, komplex vizsgálatra, ahogyan feltehetőleg a többi album készítésekor sem törekedtek ilyesmire a szerzők. A vízjelet hordozó dokumentumon szereplő dátum összekapcsolásra került a vízjellel. Egyértelmű, hogy milyen pontatlanságai és buktatói vannak egy ilyen rendszernek további részletkutatások nélkül, de talán nem érdemtelen a szemléltetés egy konkrét példán keresztül.

¹² K. MALECZYŃSKA: Technika wyrobu papieru na Śląsku od XVI do XVIII w. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia 4. Ser. A.* 29 (1960) 27–49.; Uő: *Dzieje starego piapiernictwa śląskiego*. Wrocław, 1961.; Uő: *Papiernictwo na Śląsku do końca XVI w.* Wrocław, 1957.

¹³ G. PICCARD: Die Wasserzeichenforschung als historische Hilfswissenschaft. *Archivalische Zeitschrift* 52 (1956) 62–115.; P. E. TSCHUDIN: Methodik der Papierdatierung. *International Paper History Congress Book* 11 (1996) 29–35.; R. G. BRACHVOGEL: Kritische Gedanken zur Wasserzeichenkunde als Datierungshilfe. *Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie* 38 (1972) 45–50.

¹⁴ J. LINDT: *The Paper-Mills of Berne and their Watermarks, 1465–1859*. Hilversum, 1964.; T. GERARDY: *Das Papier der Seckelmeisterrechnungen von Freiburg i. Ue. 1402–1465*. Schinznach-Bad, 1980.

A wrocławai és a świdnicai vízimalom legkorábbi (víz)jelei

A sziléziai papírmalmok vízjeleinek vizsgálata nem mondható sem alaposnak, sem szisztematikusnak. A legkorábbi vízjelek tekintetében olyan szórványadatokkal rendelkezünk, amelyek eredete és datálása megkérdőjelezhető, és meglehetősen szűkös anyagon, mindössze néhány papiroson alapszik. Ez nem meglepő, hiszen nem volt olyan vízjelvizsgálatra fókuszáló kutatás, aminek kifejezetten az lett volna a célja, hogy a 15. század végi sziléziai és Krakó környéki papírmalmok vízjeleit és az ott előállított papírt detektálja. A vizsgálathoz szükséges „nyersanyag” nagy mennyiségben áll rendelkezésre a levéltárak, könyvtárak és múzeumok gyűjteményeiben, azonban meglehetősen időigényes munkáról van szó, amely jelen pillanatban nem képez prioritást a kelet-közép-európai kutatási trendekben. Ebben a helyzetben változást előidézni talán most a legalkalmasabb, hiszen a nemzetközi tudományos diskurzusban egyre jelentősebb szerepet kap a papírtörténet, papírkereskedelem¹⁵ és az ezzel párhuzamosan fejlődő és kiteljesedő vízjelkutatás és vízjeladatházis-építés is.¹⁶

A sziléziai papírmalmok létesítésének körülményeit vizsgáló papírtörténeti kutatások alapján úgy tűnik, hogy az 1490-es években kezdődött a régió papírgyártása. A legjelentősebb és legrégebbi wrocławai papírmalom alapítását az 1470 és 1490 közötti időszakra, a świdnicai malom kezdeteit 1491-re datálják, a nysai és a raciborzi papírmalmok pedig 1496 és 1497 táján már biztosan léteztek.

A Jagelló-dinasztia tagjainak 1492 és 1507 között keletkezett számadáskönyveit vizsgálva szembesültem azzal a problémával, hogy bizonyos vízjeleket nem tudok azonosítani a rendelkezésre álló segédletek alapján. Ezek a vízjelek ugyan hasonlóságot mutattak adatházisokban és albumokban látható vízjelekkel, de megmunkáltságuk, méretük, elhelyezkedésük, a szita huzalszerkezete eltért. A királyként regnáló fivérek, II. Ulászló magyar, János Albert lengyel és Sándor litván uralkodó regisztrumainak vízjeleit relatíve könnyű volt azonosítani, hiszen jó minőségű észak-itáliai papírt használtak a kötetekhez, és az ilyen vízjelek jól dokumentáltak. Azok a vízjelek, amelyek azonosítása nehézségbe ütközött, mind Zsigmond herceg számadáskönyveinek lapjain voltak. A család uralkodói tagjainak regisztrumai általában kötetenként egy-kétféle szitapár vízjeleit őrzik, ami arra utal, hogy az adott kötethez szükséges papírt egyszerre szerezték be. Ezen számadáskönyvek jelentős része feltehetőleg úgy készült, hogy a megvásárolt papírköteget méretre vágva bekötötték, és az így képzett kötetbe írták a bejegyzéseket, vagy eleve üres lapokat tartalmazó könyvet vásároltak.¹⁷ Eltérést csak Zsigmond hercegi udvarának regisztrumkötetei mutatnak, és

¹⁵ S. ZAWREL: Papierhandel im Europa der Frühen Neuzeit: Ein Forschungsbericht. *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* 19 (2017) 98–120.; D. BELLINGRADT: The Paper Trade in Early Modern Europe. In: *The Paper Trade in Early Modern Europe. Practices, Materials, Networks*. Eds. D. BELLINGRADT–A. REYNOLDS. Leiden–Boston, 2020. (továbbiakban: *The Paper Trade*) (kiadás alatt)

¹⁶ A Nemzetközi Papírtörténeti Társaság (IPH) olyan szervezet, amely arra hivatott, hogy koordinálja és elősegítse a különféle papíragazatok szakembereinek együttműködését. Ennek a kooperációnak köszönhetően született meg egy olyan alapvető fontosságú dokumentum, mint a vízjelkutatáshoz kapcsolódó kifejezések soknyelvű szöszedete, vagy a vízjelek méréséhez és regisztrálásához nélkülözhetetlen IPH standard. <http://www.paperhistory.org/index.php>

¹⁷ Az üres könyvek előállítása és árusítása, valamint a számadáskönyvek formátuma témában ld. A. GIALDINI: Selling Paper in Early Modern Venice: Paper-retailers and the „Libri da carta bianca”. In: *The Paper Trade*. (kiadás alatt)

azok is csak a vízjelek tekintetében. Az 1500–1506 között írt főkönyvek¹⁸ papírai ugyan jó minőségűek, ahogyan erre a szövegben található, papírvásárlásra vonatkozó információk is utalnak, azonban vízjeleik csoportosítását és azonosítását követően 4–5 nagyobb csoportba sorolhatjuk a látott vízjeleket, és ezek egy része minden valószínűség szerint helyi malmok terméke.¹⁹

A legváltozatosabb anyagot a hercegi udvar egyetlen fennmaradt mellék-számadás-könyvében találjuk, amely hatféle vízjelet őriz. Terjedelmi okokból jelen tanulmányban csak az erre a kötetre vonatkozó datálási buktatókkal kapcsolatos elemzés eredményét osztom meg.

A hercegi udvarnokok jegyzéke, szolgálatba állásuk körülményei és bérezésük külön könyvben került rögzítésre.²⁰ A kézirat (amelynek kiadása és részletes leírása nyomtatott és elektronikus formában is elérhető) Jagelló Zsigmond udvarnokainak szolgálatba lépését és bérezését rögzíti 1493 és 1510 között. Íráshordozója merített rongypapír. A kötéstábla jellegzetes, 15–16. századi bőrműves munka, amely sem formájában, sem kivitelezésében nem mutat jelentős eltérést az összehasonlítás alapjául szolgáló korabeli Jagelló-udvari számadásokkal. A kötet összesen 330 számozott *foliót* tartalmaz és 30 füzetből áll, melyek többsége 6 félbehajtott és összefűzött lapot tartalmaz.

Az 1493 és 1506 között kelt bejegyzések, azaz a számadáskönyv első része 193 *foliót* számlál és 16 kisebb füzetből áll; ezen a 97 lapon látható vízjel a betűt formázó vízjelekhez tartozik. A központi motívum egy *W*, amely tetejét korona zárja le, alul pedig egy halfarok csatlakozik a betűhöz. Piccard gyűjteménye alapján több ilyen vízjel is feltűnik 1498 és 1504 között a Lengyel Királyság területén kelt iratokon,²¹ s valószínűleg a wrocławai papírmalom terméke, erre utal a város nevének kezdőbetűjét formázó *W*.

A papírmalom alapításának időpontjáról nem tudunk semmi biztosat. Amikor 1490-ben felbukkan az írott anyagban, akkor már arról értesülünk, hogy a papírkészítő Hanus Haunolt bérleti díjat köteles fizetni a városnak a papírmalom használata után.²² A szakirodalom mintegy 20 évnyi eltérést mutat az alapítás vélhető dátumát illetően. Napjaink legtekintélyesebb lengyel papírkutatója, Józef Dąbrowski több művében is utal arra, hogy a malmot az 1470-es években alapították. Ezen állítását két, 19. századi vízjelgyűjteményre alapozza, amelynek rajzai ökörfejet mintáznak, a két szarv között egy botszerű képződmény magasodik, amely körül felfelé kúszó sematikus kígyótest tekeredik; a bot *W*-ben végződik, mely-

¹⁸ P. KOZÁK: *Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opavského, nejvyššího hejtmána Slezska a Lužic, z let (1493) 1500–1507*. Praha, 2014.; RÁBAI K.: *Jagelló Zsigmond udvarának számadáskönyve (1504–1507)*. Szeged, 2014.

¹⁹ K. RÁBAI: The Usage and Acquisition of Paper in the Jagiellonian Courts, 1490–1507. In: *The Paper Trade*. (kiadás alatt)

²⁰ A kézirat lelőhelye: Archiwum Głównie Akt Dawnych (a továbbiakban: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (a továbbiakban: ASK) 1 21. Kiadása: P. KOZÁK–K. RÁBAI: *Mezi periferií a centrem jagellonského světa: Registrum dvořanů knížete a krále Zikmunda I. Jagellonského z let 1493–1510*. Opava, 2015.

²¹ BRIQUET 9164 (Legnica, 1500); PICCARD DE4620-PO-29851 (Kraków, 1500); PICCARD DE4620-PO-29852 (Sandomierz, 1500); PICCARD DE4620-PO-29854 (Legnica, 1502); PICCARD DE4620-PO-29856 (Toruń, 1504).

²² S. B. KLOSE: *Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau von Jahre 1458 bis zum Jahre 1526*. (Scriptores Rerum Silesiacarum 3.) Breslau, 1847. 136.; MALECZYŃSKA, *Papiernictwo 7–8.*; MALECZYŃSKA, *Dzieje 22–23.*

nek tetején korona látható.²³ A *W* koronával és egyéb kiegészítőkkal *Wratislavia*, azaz Wrocław városára utal, és hosszú évtizedeken keresztül használták a helyi malom papírjának megkülönböztető jeleként. Az ökörfej ezzel szemben az egyik leggyakrabban használt vízjel volt, számtalan formája, variációja létezett. Nem meglepő, hogy Európa-szerte kedvelték és használták a malomtulajdonosok, hiszen az ökörfejjel jelzett papírok igen keresettek voltak mint minőségi íráshordozók.²⁴

Rauter azon szerzők közé tartozott, akik elsőként írtak és közöltek rajzokat (méret és egyéb részletek nélkül) az első sziléziai rongypapírok vízjeleiről. Cikke függelékében két ökörfej *W* koronával típusú jelet is láthatunk, a legkorábbi 1477-re datálva.²⁵ Maleczyńska, aki több kötetet szentelt a sziléziai papírgyártás történetének, Briquet albumának adatai és Klose Wrocław történetét taglaló munkája alapján jóval óvatosabban kezeli ezt a Rauter által közölt rajzot.²⁶ Dąbrowski álláspontja szerint a malom 1475 előtti alapítását támasztja alá nemcsak a Rauter által közölt 1477-es adat, hanem egy másik hasonló rajz, amit Tromonin publikált vízjel-albumában, 1475-re keltezve.²⁷ Ezek a nyomtatott albumok és mellékletek vízjelekről készült rajzokat tartalmaznak mindenféle méret vagy egyéb adat nélkül, a forrás pedig gyakran nem ellenőrizhető a hivatkozás teljes vagy részleges hiánya miatt. Tovább fokozza a kaoszt, amikor egy ilyen munkára hivatkozva (vagy akár a hivatkozás elhagyásával) átveszi egyik album/gyűjtemény egy másik anyagát anélkül, hogy az eredetit valaha látta volna, így egyetlen előfordulás „tömegessé” tud duzzadni a reprodukálás révén.

Ha elfogadjuk, hogy a számadáskönyvben látható *W* vízjel a wrocławai malmot jelöli, akkor elméletileg egy olyan adattal gazdagítottuk a vízjelkutatókat, amely ennek a halfarkas motívumnak az első (1493-as) előfordulását regisztrálja. Azonban ha a kéziratot a maga komplexitásában szemléljük, vagyis nem választjuk el a szöveget az íráshordozótól, akkor felfigyelhetünk arra a képtelen helyzetre, hogy az első udvarnok, Krzysztof Szydłowiecki hivatalosan 1493-ban szegődött a herceg szolgálatába, és néhány évig egyetlen udvarnok volt.²⁸ Ha tovább olvassuk a kéziratot, láthatjuk, hogy a következő udvarnok 5 évvel ké-

²³ 1507-ben is találkozunk ezzel a típusú vízjellel egy adójegyzék lapjain: Rejstry poborowe woj. kaliskiego. AGAD ASK I. 12.; A regisztrum részletes elemzése TOMASZ ZWIĄZEK lengyel nyelvű doktori értekezésében olvasható (2019).

²⁴ G. PICCARD: *Die Ochsenkopfwasserzeichen. 1–3.* Stuttgart, 1966. Az ökörfej szimbolikájára vonatkozóan ld. 3. 1–29.

²⁵ A. RAUTER: Über die Wasserzeichen der ältesten Leinenpapiere in Schlesien. *Vereins für das Museum schlesischer Alterthümer* (1866) 49–55., Tafel 8.

²⁶ KLOSE, i.m. 136.; MALECYŃSKA, Technika 27–49.; MALECYŃSKA, *Dzieje* 22.

²⁷ DĄBROWSKI, *Paper Manufacture* 64–65. Valójában két olyan rajz is van, amely ezt az ökörfejes *W* betűt ábrázolja, mindkettő 1475-ös évszámmal, forrásmegjelölésként pedig MS. [*manuscriptum*] szerepel. *Tromonin's Watermark Album. A Facsimile of the Moscow 1844 Edition. With additional materials by S. A. Klepikov.* (Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia 11.) Red. J. S. G. SIMMONS. Hilversum, 1965. 620. és 721. számú vízjelek.

²⁸ Krzysztof édesapja a Jagelló testvérek nevelője volt, az ifjú herceg testi nevelése, a harcászati alapok tanítása tartozott szerepkörébe. Krzysztof és fivére éppen ezért ugyancsak a Jagelló-udvarban nevelkedtek, itt kötöttek életre szóló barátságok, ill. kezdődött udvari karrierjük. K. RÁBAI: An Educated Jagiellonian Prince. *Studia Historica Nitriensia* 21 (2017/1) 87–106.

sőbb, 1498-ban tűnt fel,²⁹ majd néhány évig összesen 8 udvarnok kapta bérét a hercegi bűdzséből. Jelentős növekedés az udvari személyzet számában 1502-ben következett be, ezt követően pedig Sándor halála után, 1506-ban.

Még ha külön is választjuk a kézirat utolsó részét, amely 1506/1507-től kezdve tartalmaz dátumokat, és vízjeleit tekintve egyértelműen elkülönül az első, egységesnek mondható résztől, akkor is adódik a kérdés, hogy érdemes-e egy 1 főt számláló udvarnoki keret számára 193 *folio* terjedelmű (vagyis meglehetősen vaskos) kötetet fenntartani és azt transzportálni a gyakran utazó herceggel. Mivel a 97 lap félbehajtásából és összefűzéséből álló rész vízjelei egyértelműen ugyanazon szitapár használatára utalnak, így kizárhatjuk, hogy 1493-ban csak néhány ívet vásároltak, majd 5 évvel később ugyanolyan terméket tudtak beszerezni, hiszen egy-egy meritőszita élettartama rövidebb volt ennél.³⁰

Az már első pillantásra is szembeötlő, hogy a kötetben nincs kronológiai rend. Az írókezeket és az udvarnokok sorrendjét vizsgálva felfigyelhetünk arra, hogy a kéziratnak több időrétege van. Kezdetben az újonnan érkező udvarnok nevének regisztrálása mindig a *recto* felső részén történt, és minden egyes személyhez hozzávetőleg 5 üres lap tartozott (amit az évek során kitöltöttek az aktuális bérfizetési jegyzékkel). Amikor megugrott az udvarnokok létszáma, ezekre az üres helyekre jegyezték be az újonnan érkezőket, de ekkor már nem élvezet prioritást a *recto*n való kezdés; bárhol elkezdhatték a listába vételt, *verso*, lapközép ugyanúgy előfordult.³¹

Az eddigiek alapján tehát úgy tűnik, a számadáskönyvet valójában 1502-ben kezdték el vezetni, amikor is az udvarnokok számának megduplázódása miatt szükségessé vált a lajstrom vezetése vagy egy új számadáskönyv beszerzése, és az ez előtt kelt tételeket ekkor másolták be. A főkönyv adatai és a herceg itineráriuma alapján nagyon valószínű, hogy ezeket a papírokat Krakóban szerezték be, ami arra utal, hogy a papírt gyártó sziléziai malom, Wrocław termékeit már nemcsak szűkebb környezete ellátására, hanem a „nemzetközi piac” szükségleteinek kielégítésére is termelte. Vagyis a vízjel 1493-ra datálása a papíron szereplő dátum alapján téves, megbízható párhuzam hiányában nem igazolható.

A kézirat második, vízjelek tekintetében elkülönülő része 137 *foliót* számlál és 14 fűzött egységre osztható. A kép meglehetősen vegyes, hiszen észak-itáliai termék, świdnicai papír és feltehetőleg a két legelső lengyel papírmalom (Prądnik Czerwony és Mogiła) produktuma is detektálható a kötetben, olyan kósza lapokkal együtt, melyek származási helyét teljes homály fedi. Mivel e tanulmány a sziléziai papírmalmokra összpontosít, így a 7 lapon megjelenő świdnicai malom papíráról ejtenék még néhány szót.

²⁹ Ők alkották a Budára költöző Zsigmond kíséretét. DIVÉKY A.: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. *Századok* 48 (1914) 449–463., 562–576.; KOZÁK–RÁBAI, i.m. LI–LXIII.

³⁰ HARRIS, *Paper* 117–119.

³¹ A rétegződés éves bontásban a számadáskönyv folio és a kiadás oldalszámai segítségével felvázolva (első szám a levéltári anyagra, a második a kiadásban szereplő oldalszáma vonatkozik). AGAD ASK 1 21.; KOZÁK–RÁBAI, i.m. 1493/1498. év: 2r–2., 23r–26., 28r–32., 33r–39., 38r–47., 43r–54., 49r–60., 55r–67. 1501. év: 17r–21., 61r–74., 66r–82., 71r–89., 75r–95., 157r–197. 1502. év: 80r–100., 85r–104., 90r–112., 95r–117., 99r–124., 103r–130., 108r–136., 112r–142., 118r–149., 123r–156., 129r–163., 134r–169., 138r–173., 141r–178., 146r–183., 150r–187., 153r–193., 162r–203., 167r–207., 171r–212. 1503. év: 175r–217., 179r–223., 182r–226. 1504. év: 163r–204., 1505. év: 185r–230., 188r–234., 1506. év: 192r–238., 194r–241., 197r–244., 200r–246. 1507. év 203r–247. oldaltól kezdődően.

Ezt a vadkant ábrázoló vízjegyet, amely a részletekbe menő hűséggel festi elénk a vadat (a hátgerincét borító sörték, mindkét füle, szeme, szája, agyara, kunkori farka, nemi szervei, mellső és hátsó lábai jól kivehetők, lábai páros ujjú patában végződnek), meglehetősen nehéz volt azonosítani. Ehhez hasonló, azonban korántsem ilyen részletgazdag vízjelek találhatók Briquet és Piccard albumaiban is,³² azonban a különbség óriási. Azonosságot mutató jelekre mindössze egy szakirodalmi hivatkozásban bukkantam, és hogy ezt a párhuzamot megtaláltam, az a véletlen műve volt. Az 1980-as években diplomamunkaként került sor egy 1490–1507 között készült adójegyzék, a *Frumentorum Parochialis* kéziratának restaurálására. Dąbrowski papírszakértőként kapcsolódott a projekthez és ennek köszönhető, hogy tanulmányt is publikáltak a kézitról. A sziléziai malmok papírjait felvonultató forrás többek között vaddisznót ábrázoló vízjeleket is tartalmaz (köztük volt azonos az udvarnoki jegyzék vízjelével is), és ezeket Dąbrowski a świdnicai papírmalomhoz kötötte, tekintettel a papírokon szereplő adójegyzék dátumaira, 1501 és 1507 között időszakra datálva.³³

Nemcsak az udvarnoki számadás szövege, hanem a főkönyvekben rögzített papírvásárlással kapcsolatos információk is amellett szólnak, hogy az udvarnoki jegyzék papírja jóval későbbi produktum, mint azt a kötet kezdetét jelző 1493-as évszám sejtetné. Két olyan mondatot is olvashatunk, amelyeket összevetve a vízjelek vizsgálatával, kiegészíthetjük a töredékes képet. Mindkét mondat papír vásárlására vonatkozik, melynek indoklásaként *propter registra* szerepel. 1507. január 6-án egy *libra* mennyiségben jó minőségű papírt vásároltak Mielnik városában 2 és fél garas értékben, azonban 3 nappal később, akkor már Łukówban a nagy számban csatlakozó udvarnokok lajstromozása miatt támadt hirtelen papírhíányt kénytelenek voltak újabb adag papír vásárlásával enyhíteni.³⁴

Konklúzió

A kézirat vizsgálata és a textuális információ alapján úgy tűnik, hogy az udvarnoki feljegyzések nem egy előre bekötött könyv lapjaira íródtak, vagy ha így történt, akkor a kötést később megbontották és kibővítették azokkal az ívekkel, amelyeket Łukówban, ill. Mielnikben vásároltak 1507-ben. Elképzelhető, hogy volt néhány kevésbé jó minőségű papír az írnok keze ügyében, esetleg a łukówi papírkereskedőnek nem volt elegendő mennyiségű minőségi papír a raktárában. Pontosán nem tudni, mikor és hogyan került a kötetbe a sziléziai és itáliai minőségi papírok közé 3 ív meghatározatlan eredetű papír. A számadás többi lapja ugyancsak arra mutat, hogy mind helyi, mind import terméket vásároltak, és mindkettő elérhető volt a kelet-közép-európai piacon a papírigény kielégítésére. A sziléziai Wrocław és Świdnica malma pedig már a 16. század első éveiben kinőtte a helyi piacot, és termékei megvásárolhatók voltak a tágabb lengyel piacon, emellett képes volt olyan minőségű

³² PICCARD DE4620-PO-85553; BRIQUET 13574-13583.

³³ J. WAZYŃSKA–J. DĄBROWSKI: Średniowieczny śląski rękopis kościelny cennym źródłem filigranów. *Przegląd Papierniczy* 54 (1998) 403–406., 423–424. – Ezúton szeretném megköszönni Karolina Puchała-Rojeknek, hogy engedélyezte a Varsói Nemzeti Múzeum állományában őrzött eredeti kézirat vizsgálatát, valamint lehetővé tette számomra JOANNA WAZYŃSKA szakdolgozatának (Dokumentacja konserwatorska oprawnego kodeksu rękopiśmiennego „Rationes Frumentorum Parochialis [Schweidnitzensis] ab Ao 1471 ad Ao 1507”. Warszawa, 1995.) tanulmányozását.

³⁴ *Item eodem die pro I libra papiri bona dedi II 1/2 grossos propter registra... Item eodem die pro I libra papiri, quum alii curienses et multi conscribi debebantur, propter registra dedi II grossos.* AGAD ASK I 33. fol. 244–245.

papír előállítására, amely már a felsőbb körök, így a hercegi udvar adminisztrációja számára is megfelelő volt.

Summary

KRISZTINA RÁBAI

„...quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cuius aedificii aut molendini est charta”

According to the small amount of written sources, the art of papermaking was introduced in the Bohemian lands, Moravia, Silesia and the Polish territory during the last decade of the 15th, beginning of the 16th centuries. As a result of the lack of written sources and deficiency of detailed watermark research efforts to find the first paper products/watermarks of these mills have produced speculation and confusion.

My paper aims to summarise the research results and also to sketch some plans for shedding light on the very beginning of papermaking in East-Central Europe. Based on the textual analysis of Jagiellonian royal accounts and the examination, registration and comparison of watermarks visible on the papers of accounts. I intend to demonstrate the difficulties of dating a document by the help of a watermark and date a watermark by the help of a document.

VARGA BEÁTA

Az ukrán államiság vitás kérdései az ukrán és orosz historiográfiában a 17. század közepétől napjainkig

1991-től, a szuverén Ukrajna megalakulásától kezdve az ukrán kormányzat számára olyan történelmi narratívák megfogalmazására volt szükség, amelyek az államiság megteremtésére irányuló évszázados törekvéseket hangsúlyozták az ukrán történelemben.¹ A jelenkori ukrán historiográfia és a politikai vezetés² a mai Ukrajnát a 17. századi „kozák állam”³ közvetlen utódjának tekinti, központba állítva Bogdan Hmelnyickijt mint a „Haza Atyját”. Vagyis egységesen a 17. századot nevezik meg azon időszak kezdetének, amiktől nyomon követhető az ukrán államiság kialakulása. Jelen tanulmány elsődleges céljának tekinthető, hogy bemutassa a Bogdan Hmelnyickij „államalapító” tevékenységére vonatkozó nézeteket az ukrán és az orosz történetírásban a kezdetektől napjainkig.

Kulcsszavak: Ukrajna, államiság, ukrán és orosz historiográfia

Keywords: Ukraine, statehood, Ukrainian and Russian historiography

Az ukrán államiság vitás kérdései a 17. század közepétől 1991-ig

Bogdan Hmelnyickij nevéhez elsősorban az általa vezetett 1648–54. évi, a „kozákokkal tömegében azonosuló”⁴ ukrán nép felkelése kötődik, amely mozgalom erős és megbízható szövetséges hiányában lehanyatlott és egysége is megbomlott, ezért 1654. január 8-án a Perejaszlavi Radán az Oroszországhoz történő csatlakozás mellett döntöttek.⁵ A perejaszlavi egyezményt és az általa orosz védnökségnek nevezett orosz–ukrán viszonyt Hmelnyickij az első fontos lépésnek tekintette a függetlenséghez vezető úton. Az orosz–ukrán szerződést ugyanakkor a cári kormányzat kiváltságlevélként kezelte, az ukrán területek csatlakozását pedig azok behódolásának tekintette. Valójában az Ukrajna „befogadását” megfogalmazó „Márciusi cikkelyek” nem határozták meg konkrétan a Hetmanátus jogi státuszát Oroszor-

¹ SZ. JEKELCSIK: *Ukrajna története – Egy modern nemzet születése*. Budapest, 2004. 22.

² SZEREDA V.: Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. *Regio* 18 (2007/3) 47–68.; Л. Д. КУЧМА: Поки сонце в небі сяє, тебе не забудуть: Із доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах 20 грудня 1995 року з нагоди 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького. *Житомирщина* 1995. 26 грудня. 54.

³ P. R. MAGOCSI: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. Toronto, 2010. 209.

⁴ GEBEI S.: *Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648–1660 között*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1985. 9.

⁵ *Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах*. Москва, 1954. I. 3.

szág keretein belül, így mindkét fél a saját érdekeit szem előtt tartva értelmez(het)te a közöttük kialakult viszony jellegét. Az 1654. évi perejaszlavi egyezmény azóta is számtalan értékelést kapott a historiográfiában, máig vitatott kérdés, hogy 1654-ben Ukrajna kimerítette-e egy szerződőképess állam kritériumait.

A 17. század végi, 18. század eleji „kozák krónikák” szerzői⁶ szerint az önálló Ukrajna képe lebegett Hmelnyickij szeme előtt, amiről csak 1653-ban mondott le a lengyelektől elszenvedett az évi zsvanyeci vereség hatására és ettől kezdve a hetman az Oroszországon belüli autonómia megszerzését és megtartását tűzte ki célul. A 18. század második felében, a 19. század első negyedében az ukrán nemesi történetírók⁷ azonban már egy szót sem emlitenek a szuverén ukrán állam megeremtéséről, mint lehetséges alternatíváról. Ezen történeti művek többsége az 1840–50-es években jelent meg nyomtatásban, amely évtizedek az ukrán „nemzeti ébredés” időszakát jelezték. A 17. század második felétől az 1840-es évekig publikált ukrán történeti művekben az ukrán „nemesi-nemzeti” koncepció kifomálódásának lehetünk tanúi.

A 19. század 20-as, 30-as éveitől kezdődően új elemként jelentkezett az orosz historiográfiában az ukrán történelem iránt megélénkülő érdeklődés, amit feltehetően az ukrán területeken kibontakozó („nagyorosz” érdekeket fenyegető) nemzeti mozgalom⁸ váltott ki. Mintegy válaszként az ukrán „nemesi-nemzeti” feldolgozásokra, indult meg a 19. század második felében az ukrán témájú orosz történeti munkák publikálása, amelyekre egységesen jellemző, hogy szerzőik nem ismerték fel a Hmelnyickij-mozgalom „nemzeti” vonásait és az Oroszországgal történő „újraegyesítésen” kívül más alternatíváknak (pl. szuverén ukrán állam) nem szentelnek figyelmet, ugyanis meggyőződésük szerint Ukrajna kezdettől fogva predesztinálva volt az „orosz útra”.⁹

Az Ukrajna történetét legbehatóbban tanulmányozó M. Hruszevszkij (1866–1934) ukrán nemzeti koncepcióból kiindulva az 1648–54. évi ukrán eseményeket a „nemzeti újjászületésért”¹⁰ vívott, az egész ukrán társadalmat felölelő népfelkelésnek nevezi, Oroszország és Ukrajna egyesülését pedig a körülmények által kikényszerített, előre el nem tervezett eseménynek tekinti. Az „ukrán nemzeti történetírás atyja”¹¹ úgy tekintett az államra, mint az ukrán nép számára szükséges politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális célok elérésének eszközére, és amellett érvelt, hogy Bogdan Hmelnyickij és a kozák elit legfőbb célja kezdettől fogva a szuverenitás elérése volt, az államiság koncepciója pedig szorosan összefonódott a szuverenitás problematikájával.¹² Hruszevszkij tényként kezelte, hogy Bogdan

⁶ *История русов или Малой России – Сочинение Г. Конисского*. Москва, 1846. 33.; *Летопись Г. Грабянки*. Киев, 1854. 8.; *Летопись С. Величко*. Киев, 1848. 127–128.

⁷ Д. Н. БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ: *История Малой России*. СПб., 1903. 205–208.; Н. А. МАРКЕВИЧ: *История Малороссии. II*. Москва, 1842. 167–168.

⁸ Az Ukrajnában alakuló titkos társaságok programjában a föderációs törekvések mellett még nem merült fel az önálló ukrán állam igénye, mert az ukránok szétszórtaan éltek az osztrák, orosz és török birodalom területén.

⁹ SZ. SZOLOVIEV: *Oroszország története*. Ungvár, 1895. 206.; В. О. КЛЮЧЕВСКИЙ: *Курс русской истории. III*. Москва, 1957. 115–117.

¹⁰ М. С. ГРУШЕВСКИЙ: *История України-Руси. IX*. Київ, 1906. 610.

¹¹ Vö. VARGA B.: M. Sz. Hruszevszkij, az „ukrán nemzeti történetírás atyja”. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 134 (2012) 9–21.

¹² М. С. ГРУШЕВСКИЙ: *Українська самостійність й її історична необхідність*. Київ, 1917.

Hmelnyickij hetmansága alatt az ukrán mozgalom sikerei következtében megszületett az ukrán államiság.

Összességében megállapítható: az 1917 előtti ukrán historiográfia abból az alapálláspontból indult ki, hogy Ukrajna számára más lehetséges alternatívák (köztükt az önállóság megteremtésének lehetősége) is léteztek az Oroszországhoz történő csatlakozáson kívül, és csak a végső kényszerűség vezette a kozák vezetőket az orosz kötelékbe. Valójában azonban Hruszevszkij az ukrán történetírók nem törekedtek az orosz „birodalmi narratíva” jelentősebb átírására, csupán a tradicionális orosz történelmi sémán belül (amely etnikai hovatartozás szerint az oroszok „alfajának” tekintette az ukránokat) méltóbb helyet kívántak kialakítani az ukránok történelme számára.¹³

A szovjet történetírás keretein belül 1917-től az 1930-as évek közepéig Ukrajna történetének kutatása teljesen háttérbe szorult,¹⁴ de a második világháború után „népi hősokeket” kreáltak az orosz történelem kiemelkedő alakjaiból, ezáltal Bogdan Hmelnyickij alakja is felértékelődött. Az 1654. évi orosz–ukrán egyezmény értékelésénél kezdett elterjedni az „abszolút áldás” teóriája, miszerint az ukránok mintegy áldásként élhették meg az Oroszországgal történő újraegyesülést. Ebbe a sematikus képbe pedig az önálló Ukrajna történelmi alternatívája a legkevésbé sem fért bele.¹⁵

Az ukrán államiság kérdéskörének historiográfiai áttekintésében a legegységesebb képet a Perejaszlavi Rada 300. évfordulójára megjelent munkák alapján kapjuk. Az 1954-ben publikált művekben mintegy tízisszerűen 1) a Hmelnyickij-mozgalmat leegyszerűsítették parasztháborúra, 2) a benne rejlő önállósodási lehetőségeket elhallgatták, 3) Ukrajna önkéntes Oroszországhoz való csatlakozását a „két baráti és testvérnép” újraegyesüléseként értékelték.¹⁶ 1954 után is a sematizmus irányába mutató feldolgozások láttak napvilágot az ukrán mozgalom jellegéről és a benne rejlő lehetőségekről,¹⁷ továbbra is az „összorosz” irányvonal érvényesült. Az 1983-as kiadású „Ukrajna története” mégis új irányt mutat a historiográfiában azáltal, hogy szerzői szerint 1648–54 között a hetmani adminisztratív szervezet kiépülésével elkezdődött az „ukrán feudális államiság”¹⁸ megteremtésének folyamata. Vagyis ebben a műben újra megjelent az ukrán „nemzeti” elem az 1649–54 között kialakult „ukrán önálló államiság” felvetésével és ismét felmerült a függetlenség megszerzésének, az ukrán nemzetállam megalakításának lehetséges alternatívája.

A jelenkori ukrán és orosz historiográfia 1991–2014 között

1991. augusztus 24-én kikiáltották a független Ukrajna megalakulását, amely eseményre az ukrán historiográfia első lépésben úgy reagált, hogy reprint kiadásban megjelentették M. Hruszevszkij tízkötetes „Ukrajna-Rusz történetét”, ami gyakorlatilag meghatározta történel-

¹³ Н. И. КОСТОМАРОВ: Мысли о федеративном начале в древней Руси. *Основа* 1861/1. 12–58.; В. Б. АНТОНОВИЧ: *Бесіди про часи козацькі на Україні*. Чернівці, 1897. 6–7.

¹⁴ 1917–1939 között a Szovjetunió legérzékenyebb és legsebezhetőbb pontja Ukrajna lett, ami elsődlegesen magyarázhatja a történetírók „hallgatását” az ukrán témákkal kapcsolatban.

¹⁵ Е. А. КОСЗМИНСКИЙ: *А középkor története*. Budapest, 1943. 86.

¹⁶ И. БОЙКО: *Трёхсотлетие воссоединения Украины с Россией*. Киев, 1954.; В. ГОЛОБУЦКИЙ: *Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа*. Киев, 1954.; В. ДЯДИЧЕНКО–Е. СТЕЦЮК: *Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией*. Киев, 1954.

¹⁷ В. ГОЛОБУЦКИЙ: *Дипломатическая история освободительной войны 1648–54 гг.* Киев, 1962. 350.

¹⁸ *История Украинской ССР в 10 томах*. Киев, 1983. III. 24.

mük jelentősebb csomópontjainak értékelését. A jelenkori ukrán történetírók, mintegy szakítva a „szovjet sémával”, az ukrán „nemzeti historiográfia” megújítására törekednek. Bogdan Hmelnyickij, mint az általuk „ukrán államalapítónak” nevezett hetman korának előtérbe állításával a független ukrán államiság folyamatosságát kívánják hangsúlyozni. A 17. század közepét az „igazi Rubiconnak” nevezik, amelyet átlépve az ukránok megtették a döntő lépést a függetlenséghez vezető úton¹⁹ azáltal, hogy a Bogdan Hmelnyickij által vezetett 1648–54. évi „összukuran” mozgalom először teremtett nagy történelmi lehetőséget a szuverén Ukrajna kialakulásához.²⁰ A felkelők által elért legfőbb eredménynek az 1649-es zborivi egyezményt²¹ tekintik, amelynek értelmében a kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságokat magába foglaló ún. „Kozák-Ukrajnát”²² autonómnak nyilvánították a lengyel-litván államon belül, ahol kiépülhetett a hetmani adminisztratív szervezet, amely a szuverén ukrán állam csírájának is tekinthető. A kozák vezetőnek pedig Ukrajna látszólagos függetlenségét úgy sikerült magvalósítania, hogy polivazallusi politikát folytatva, szabad akaratából változtatta a „hűbéruirait”,²³ ami lehetővé tette, hogy az ukrán állam gyakorlatilag létezni tudjon jogi elismerés nélkül.²⁴

A jelenkori ukrán narratíva egységes álláspontja szerint az Ukrajna önkéntes Oroszországhoz való csatlakozását eredményező 1654. évi perejaszlavi egyezményt követően Hmelnyickij (bár egyre kevesebb esélyt látott rá) továbbra is a tartós ukrán államiság megteremtésén és annak legitimálásán munkálkodott. A hetman politikai tevékenységét méltatva kiemelik, hogy 1654–57 között Hmelnyickijnek sikerült egyesítenie az összes „etnoukrán” területet önálló ukrán államba, és jóllehet magát az orosz cár vazallusának tekintette, mindvégig szuverén kormányzást gyakorolt, aminek legfőbb bizonyítékeként a teljesen önálló diplomáciai kapcsolatok fenntartása értékelhető.²⁵ A polivazallusi politika eredményes alkalmazásának köszönhetően pedig 1657-ig sikerült megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött a térség egyes uralkodótól.²⁶

Az orosz történetírás a Hmelnyickij-érának és az ukrán államiság problémakörének kezdettől fogva kevés figyelmet szentelt, ami hasonlóképpen elmondható a jelenkori orosz historiográfiára is. Az 1990-es évek elejétől helyeselték az ukrán történetírásnak az „1954-es tézisekre” vonatkozó kemény kritikáját és elismerték annak szükségességét, hogy ezeket

¹⁹ Т. ЧУХЛІБ: *Козакі и монархі – Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Київ, 2009. 53.

²⁰ В. СМОЛІЙ–В. СТЕПАНКОВ: *Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування, еволюції, реалізації.* Київ, 1997. 48.

²¹ Воссоединение, i.m. I. 299–306.

²² СМОЛІЙ–СТЕПАНКОВ, i.m. 24.

²³ О. SUBTELNY: *Ukraine – A History.* Toronto, 2000. 133–134.

²⁴ СМОЛІЙ–СТЕПАНКОВ, i.m. 185.; ЧУХЛІБ, i.m. 54–55.

²⁵ СМОЛІЙ–СТЕПАНКОВ, i.m. 4–5.; О. ЩЕРБАК: *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ, 2006. 251–252.; ЧУХЛІБ, i.m. 160.; Б. СУЩИНСКИЙ: *Козацькі вожді України.* Одеса, 1998. 294.; В. П. ШЕВЧУК–М. Г. ТАРАНЕНКО: *Історія української державності.* Київ, 1999. 199.; М. КРИКУН: *Між війною і радою – Козацтво правобережної України в другій половині XVII-на початку XVIII століття.* Київ, 2006. 13.; Н. ЯКОВЕНКО: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Київ, 2009. 354.

²⁶ Г. ПАПАКИН: *Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст.* Київ, 2010. 102.

a történelmi axiómákat át kell értékelni. Ugyanakkor történelmileg megalapozatlannak értékelték az ukrán kollégák azon meggyőződését, hogy az „1648–54. évi nemzeti-felszabadító háború célja az önálló ukrán államiság megteremtése és megerősítése lett volna”.²⁷ Az orosz historiográfia egyöntetűen kételkedik továbbá abban is, hogy a perejaszlavi egyezmény megkötésében Bogdan Hmelnyickijt elsődlegesen az „állami függetlenség” eszméje vezérelte volna, és arra a megállapításra jutott, hogy Ukrajna a jogi státuszát tekintve az orosz államon belül autonóm jogállásba került.²⁸

Az orosz–ukrán „párbeszéd” első jelei

Az orosz és az ukrán historiográfia között a „közeledés” első jeleit mutató tanulmánykötet²⁹ 2006-ban került kiadásra Moszkvában, amelyben a Perejaszlavi Rada 350. évfordulójára rendezett 2004. évi konferencián elhangzott előadásokat publikálták.

A. N. Szaharov³⁰ orosz akadémikus a kötethez írt előszavában felhívta a figyelmet arra, hogy mind az orosz, mind az ukrán kutatók el kell, hogy fogadjanak néhány abszolút vitathatatlan tényt: 1) az ukrán és az orosz nép közös történelmi gyökerekkel és államisággal (a Kijevi Russzal) rendelkezik; 2) míg Moszkva a 15. század végére megteremtette az orosz államiságot, addig az ukránok a függetlenedési törekvések nagyon hosszú és rögös útjára léptek; 3) az 1654. évi Perejaszlavi Radával kezdetét vette ugyan Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozása, de mai napig is vitatott kérdés a historiográfiában, hogy létrejött-e az ukrán állam, vagy az ukrán területek orosz fennhatóság alá kerültek. Szaharov meggyőződése szerint a Perejaszlavi Rada az orosz–ukrán konföderatív állam alapjait teremtette meg. Az 1654-es esemény történelmi jelentőségét elemző N. M. Rogozsin és G. A. Szanyin orosz történészek cikkében³¹ arról olvashatunk, hogy Bogdan Hmelnyickij számára 1653-ra vált nyilvánvalóvá, hogy az ukrán államiság megvédésének egyetlen lehetősége az Oroszországhoz való közeledés és a két baráti szláv nép közötti konföderatív állam megteremtése lehetett.³² A szintén orosz történész, V. A. Artamonov³³ ugyanitt azt hangsúlyozza, hogy a cári kormányzat kétségkívül az ukrán államiság megszüntetésére törekedett, de a 17–18. századi orosz–ukrán kapcsolatok konfliktusossá alakulását nem csak az ukrán területek ellen irányuló orosz expanzióra lehet visszavezetni. Bogdan Hmelnyickij halála után ugyanis szerinte a gyenge hetmani hatalomban érdekelt kozák vezetők körében az ukrán államiság eszméje fokozatosan elhalt.

²⁷ Л. В. Заборовский: Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования. In: *Россия-Украина: История взаимоотношений*. ред. А. В. Миллер. Москва, 1997. 40.

²⁸ Г. А. Санин: Антиосманские войны в 70-90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой. In: *Россия-Украина*, i.m. 63–66.

²⁹ Бюллетень Научного совета РАН „История международных отношений и внешней политики России” ИРИ РАН. Москва, 2006.

³⁰ А. Н. Сахаров: Вступительное слово. In: *История русско-украинских отношений в XVII-XVIII веках*. Москва, 2006. 4–6.

³¹ Н. М. Рогожин–Г. А. Санин: Россия и Украина в XVI–XVII веках. In: *История русско-украинских отношений*, i.m. 8–14.

³² Уо. 10–11.

³³ В. А. Артамонов: *Украино-русская „конвергенция” в последней трети XVII–XVIII вв.* In: *История русско-украинских отношений*, i.m. 21–30.

Ugyanebben a jubileumi kötetben ukrán történészek is publikáltak, akik közül V. N. Horobec tanulmányát érdemes kiemelni, aki abban látja a legnagyobb problémát, hogy az „Oroszország és Ukrajna újraegyesülésének 300. évfordulójára megfogalmazott tézisek sajátos »berlini fallá« váltak a jelenkori ukrán historiográfia számára, amelynek a ledöntésével jöhetett csak létre az új ukrán nemzeti történetírás”.³⁴ Horobec kifejti azon meggyőződését, hogy 1) a két baráti nép történelmi fejlődésének „törvényszerűsége”, 2) a „felszabadító háború” definíció használata, 3) a Perejaszlavi Rada előre elrendelt jellege, 4) az 1654. évi események „újraegyesülésként” értelmezése teljesen idejétmúlt és történetileg megalapozatlan.³⁵ Az ukrán történész szerint Bogdan Hmelnyickij orosz orientációját két fő cél vezérelte: a pravoszláv cár által legitimálni szuverén hetmani hatalmát és jogilag megerősíteni a kozák sztarsina privilegizált státuszát Ukrajnában. Mindezek alapján Horobec arra a megállapításra jut, hogy az 1654. évi orosz–ukrán szerződés a Hetmanátus politikai autonómiáját eredményezte Oroszország keretein belül, de Bogdan Hmelnyickij halálát és a gyengekező hetmanok hatalomra jutását követően az ukrán területek az orosz államon belül már csak közigazgatási autonómiával rendelkeztek.³⁶ Horobec tanulmánya valóban az orosz–ukrán historiográfia közötti közeledés jelet mutatja azáltal, hogy 1654-től kezdve nem önálló ukrán államról, hanem autonóm Ukrajnáról ír.

A 2014-es konfliktus – a távolodás jelei

A 2014-es orosz–ukrán konfliktust követően az ukrán államiság vizsgálatának témakörében az orosz narratíva egyre jobban az 1954-es „tézisekhez” kezdett „visszakanyarodni”. Ennek illusztrálására egy 2015-ben Moszkvában megjelent munkát –,Háború Ukrajnáért és a konotopi csata (1658–1659)»³⁷ – lehet kiemelni. A szerző, I. B. Babulin a műve bevezetésben mint fontos történelmi előzményhez, az 1654. évi eseményekhez nyúl vissza, amikor végbement Ukrajna (szerinte) „inkorporációja”³⁸ Oroszország kereteibe, jóllehet bizonyos autonóm jogkörrel egybekötve. Ezt követően historiográfiai elemzést mutat be az általa kutatót témára vonatkozóan, majd az „ukrán nemzeti történetírás” kritikája következik: Babulin megcáfolja az 1648–54. évi ukrán mozgalom idején létrejött Hetmanátus állam mivoltát.³⁹ Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozása milyen formában történt, Babulin kategorikusan kijelenti, hogy a perejaszlavi egyezmény jogilag nem egyenlő felek és a legkevésbé sem két szuverén állam megegyezését jelentette, ugyanis az orosz kormányzat Ukrajnát sohasem ismerte el önálló állami képződményként.⁴⁰ Az már más kérdés szerinte, hogy Bogdan Hmelnyickij az 1654-ben kezdődő orosz–lengyel háború idején többször is átlépte a számára, mint a Hetmanátus katonai vezetőjének az

³⁴ В. И. ГОРОБЕЦ: *Проблема Переяславской рады 1654 года и украинско-российских отношений второй половины 17 века в современной украинской историографии*. In: *История русско-украинских отношений*, i.m. 17.

³⁵ Uo. 18.

³⁶ Uo. 20.

³⁷ И. БАБУЛИН: *Борьба за Украину и битва под Конотопом (1658–1659 гг.)* Москва, 2015. 400.

³⁸ Uo. 6.

³⁹ Uo. 19.

⁴⁰ Uo. 40–41.

1654. évi „Márciusi cikkelyekben” megszabott határokat és a gyakorlatban önálló bel- és külpolitikát folytatott.⁴¹

Ugyancsak 2015-ben került kiadásra Moszkvában az „Ukrajna története”⁴² című egyetemi tankönyv, melyhez A. O. Csubarjan, az Orosz Tudományos Akadémia Orosz–Ukrán Történeti Bizottságának vezetője írt ajánlást. Az orosz akadémikus az ukrán szuverenitás vitás kérdéseivel kapcsolatban azon véleményét fejezi ki, hogy az ukrán identitás és államiság megteremtéséért folytatott harc drámai és rendkívül nehéz volt, arra viszont még csak homályos utalást sem tesz, hogy ez a folyamat meddig tartott és befejeződött-e egyáltalán.⁴³

A könyv II. fejezetét („Ukrán földek az újkorban”) az a T. G. Tairova-Jakovleva jegyzi, aki szerint az ukrainai kozákoknak sikerült a nemzeti identitás hordozóivá válni és sajátos államiságot létrehozni, amelynek mintapéldájaként a Zaporozsjei Szicset nevezi meg. „A Bogdan Hmelnyickij-felkelés. Az Ukrán Hetmanátus megalakulása” című alfejezetben a szerző az 1648–1654. évi eseményeket elemzi, amelyek szerint nemcsak gyökeres változást eredményeztek az ukránok történelmében, hanem átrajzolták Közép-Kelet-Európa politikai térképét is. Tairova-Jakovleva szerint már 1648 végétől kezdve megfogalmazódott a hetmanban az államiság és a függetlenség gondolata, ami realizálódni látszott a Bogdan Hmelnyickij által létrehozott Ukrán Hetmanátus, illetve a Zaporozsjei Had megalakulásában, amely állami képződmény autonóm jogállását a lengyel kormányzat is elismerte az 1649. évi zborovói egyezményben. A szerző diplomatikusan megkerülte az orosz–ukrán kapcsolatrendszer egyik legproblematisabb kérdését⁴⁴ az 1654. évi Perejaszlavi Rada jelentőségére és következményeire vonatkozólag. A máig jelenlévő orosz–ukrán konfliktus gyökereit arra vezeti vissza, hogy 1654-ben mindkét fél másként értelmezte a perejaszlavi egyezményt és a küszöbön álló orosz–lengyel háború miatt átmenetileg kompromisszumot kötöttek egymással. Majd csak Ivan Vihovszkij hetman kormányzását elemezve utal arra, hogy az ukrán hetmanok sohasem rendelkeztek államhatalommal, vagyis a Hetmanátust nem tekinti állami képződménynek.⁴⁵

Összegzés

Annak ellenére, hogy a történelmi múlt ábrázolása az orosz–ukrán viszonyban ellentmondásosnak tekinthető, és Bogdan Hmelnyickij megítélése folyamatosan változott az évszázadok során, mind az ukrán, mind az orosz-szovjet historiográfiában (eltérő okokból) egységesen pozitív kép bontakozott ki vele kapcsolatban.⁴⁶ Az ukrán történeti művekben azért tekintik kiemelkedő államférfinak, mert megteremtette a lehetőségét az autonóm, illetve szuverén ukrán állam létrehozásának. Ugyanakkor az orosz historiográfia abból a

⁴¹ Уо. 44.

⁴² И. ДАНИЛЕВСКИЙ–Т. ТАИРОВА–ЯКОВЛЕВА–А. ШУБИН–В. МИРОНЕНКО: *История Украины*. Москва, 2015.

⁴³ Уо. 2.

⁴⁴ Májig is vitatott kérdés a historiográfiában, hogy Ukrajna önálló államként csatlakozott-e Oroszországhoz, alávetett tartományi helyzetbe került, esetleg vazallusi viszony vagy konföderáció jött-e létre Oroszország és Ukrajna között.

⁴⁵ История Украины, i.m. 68.

⁴⁶ Vö. VARGA B.: Bogdan Hmelnyickij történeti szerepének megítélése az ukrán historiográfiában a 17. század közepétől napjainkig. In: *Életrajzok: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában*. VI. Szerk. SZABÓ T.–SZILI S. Szombathely, 2016. 66–85.

meggyőződésből kiindulva, hogy Ukrajna valójában kezdettől fogva predesztinálva volt az „oroszlóra”, azért méltatta a tevékenységét, mert a hetman ezt felismerte és megtette a döntő lépést az Oroszországhoz vezető úton.⁴⁷

Az ukrán államiság kérdéskörében már kevésbé egységes kép bontakozott ki. A rendelkezésre álló források és Bogdan Hmelnyickij kormányzati módszerei ismeretében – érvelnek az ukrán történészek – egyértelműen megállapítható, hogy Ukrajna a 18. század végéig nem egyesült egy államban Moszkvával, hanem a hetmanok hatalma alatt sikerült megőriznie függetlenségét. Az ukrán narratíva alapján tehát a Bogdan Hmelnyickij által vezetett 1648–54. évi „nemzeti-felszabadító háború” során nemcsak az államiság egyes elemei kezdtek kiforrni, hanem maga az ukrán állam jött létre. Az orosz történetírásban Ukrajna önkéntes Oroszországhoz csatlakozása mellett érvelnek, amely eseményt napjainkban is „újraegyesülésnek” nevezik, vagyis a szovjet séma metamorfózisának lehetünk tanúi.

Az orosz és ukrán historiográfiától elvonatkoztatva, objektív szemszögből nézve megállapíthatjuk, hogy az 1654. évi orosz–ukrán egyezmény értelmében Ukrajna elfogadta maga felett a cári fennhatóságát, de megőrizte az önállóság több jogkörét is. Egyetérthetünk azzal a véleményvel,⁴⁸ amely az 1648–54. évi mozgalmat az első tiszta lehetőségként értékeli az önálló ukrán állam megteremtése szempontjából. A polivazallusi politika⁴⁹ eredményes alkalmazásának köszönhetően a hetmannak 1657-ig sikerült megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött⁵⁰ a térség egyes uralkodóitól.⁵¹

Резюме

БЕАТА ВАРГА

Спорные вопросы украинской государственности в украинской и русской историографии с середины XVII века до наших дней

История вопроса украинской государственности в 17–18 вв. является одной из наиболее политизированных страниц истории Украины. Независимо от того, что Распад Советского Союза и изменение политической ситуации привели к появлению множества работ по этой проблеме, и возникла необходимость новой концепции событий, оценки этого вопроса не претерпели ни в Украине, ни в России значительные метаморфозы. Большинство украинских историков считают, что в ходе „национально-освободительной войны 1648–54 гг.” сложились не „элементы” украинской государственности, а сама государственность. В то же время в современной

⁴⁷ Vö. B. VARGA: Оценка русско-украинских отношений с середины XVII до начала XVIII вв. в современной русской и украинской историографии. In: *Russian Studies in History in the 21st Century*. Eds. GY. SZVÁK–SZ. FILIPPOV–ZS. GYIMESI. Budapest, 2017. 129–139.

⁴⁸ H. S. WATSON: *The Russian Empire 1801–1917*. Oxford, 1967. 7.

⁴⁹ T. CSUHLIB: Ukrán hetmanság – Erdélyi fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén. In: *Magyar–ukrán közös múlt és jelen*. Kijev, 2006. 164.

⁵⁰ Bogdan Hmelnyickij 1654–1657 között nominális hűbéri függésben állt az orosz cártól és a török szultántól, miközben kitartóan törekedett az erdélyi és a svéd vazallusi alárendeltség elérésére is.

⁵¹ Vö. VARGA B.: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. *Világ-történet* 33 (2011/3–4) 149–162.

российской историографии следует вывод, что принятие протектората русского царя над Украиной было добровольным и Переяславское соглашение было именно воссоединением, таким образом возобновилась старая схема „воссоединения Украины с Россией”.

Summary

BEÁTA VARGA

Disputes arising over Ukrainian statehood in Russian historiography from the middle of the 17th century to date

Within the topic of disputes over the Ukrainian statehood, the study presents views on the activities of the “founder of the state”, Khmelnytsky Bohdan, in Ukrainian and Russian historiography from the very beginning to our days. Even though the depiction of history in the context of Russian-Ukrainian relationship might seem to be controversial, and attitudes to Khmelnytsky Bohdan were continuously changing over the centuries, both the Ukrainian and Russian-Soviet historiographies show a positive picture of him (due to different reasons).

KŐFALVI TAMÁS

**A pécsváradi plébánia katolikus halotti anyakönyveinek
18. századi bejegyzései**

A tanulmány a pécsváradi katolikus halotti anyakönyvek 18. századi bejegyzéseit mutatja be és elemzi. A szerző bemutatja a bejegyzések adatszoportjait, azok digitális rögzítését, illetve ezen adatok alapján következtetéseket von le Pécsvárad 18. századi demográfiájára és népességére vonatkozóan.

Kulcsszavak: Pécsvárad, 18. század, egyházi anyakönyv, demográfia

Keywords: Pécsvárad, 18th century, church register, demography

Pécsvárad 18. századi katolikus anyakönyveit a Pécsi Egyházmegyei Levéltár őrzi.¹ A halotti anyakönyvek részben önálló, részben vegyes kötetekben találhatók, nyelvük latin. A legkorábbi fennmaradt évkör az 1742–1779 közötti, amely a házasultak 1742–1806 közötti bejegyzéseivel szerepel egy kötetben.² Az 1780–1822 közötti bejegyzések önálló kötetet alkotnak. Az anyakönyvekhez mutató nincs. A korábbi időszakra³ vonatkozó halotti anyakönyvek elvesztek, az 1742-es évből pedig mindössze két bejegyzés (december 5. és 30.) maradt fenn. Az 1732. évi egyházlátogatás 1722-től létező anyakönyveket említ,⁴ az 1754. évi egyházlátogatás jelentése viszont már lényegében a ma is fennálló állapotokat mutatja, azzal a megjegyzéssel, hogy a korábbi (1719, illetve 1742 előtti) időszak anyakönyveiről semmit nem lehet tudni, azokat talán a plébánia ferences adminisztrátorai vihették magukkal.⁵

A 18. századra vonatkozó halotti anyakönyvi bejegyzések az említett két kötetben jelentős különbséget mutatnak, a kötethatár (1780) módszertani, szerkezeti és paleográfiai tekintetben is éles választóvonalat jelent. Rögtön szembeszökő az a különbség, hogy az 1742 és 1779 közötti bejegyzések még nem táblázatos formában, hanem folyamatos írással, lényegében mondatként megfogalmazva készültek, az egyes tételeket pedig vízszintes vonallal választották el egymástól. Hasonlóképp feltűnő ennek az időszaknak a paleográfiai sokszínűsége. Tartalmi sajátosság, hogy „kötelező rovatok” hiányában a bejegyzések tartalma,

¹ PEL. III. 109. A továbbiakban csak a folió (fol.), az oldal (o.), illetve az azokon belüli tételszámot (t.) jelzem.

² A házasultakról szóló legkorábbi bejegyzés 1742. május 4. Juncker József és Anna Mária Amarin hajadon, varasdi lakosokat Agapitus Heher adta össze, Müller Mihály és Müller János varasdi lakosok tanúsága mellett.

³ A kereszteltekre vonatkozó anyakönyvi bejegyzések 1719-től maradtak fenn.

⁴ Esztergomi Primási Levéltár. *Visitatio plurium exempta parochiarum*. Liber 27. Fasc. 5. 51. o.

⁵ Uo. Liber 37. Fasc. 7. 79. o.

illetve a tartalmi elemek sorrendje, nyelvi kifejezése is nagy változatosságot mutat. A kötetben oldalszámozás helyett utólagos, a jobb felső sarokban olvasható (levéltári?) paginálás található.⁶ Az 1775. április 29. és 1777. július 27. közötti bejegyzéseket tartalmazó ívfüzet fordítva lett a kötetbe kötve, ezért (túl azon, hogy a szöveg fejjel lefelé áll), az 1775. április 27-i bejegyzés még jó helyen szerepel (fol. 197v.), de 1775. április 29-től az időrend a fol. 207v.-n folytatódik és így halad visszafelé 1777. júliusig, fol. 198r.-ig. 1749 májusából, júliusából és szeptemberéből egyáltalán nincs bejegyzés. A kötet végén, a 216v. oldalon a jegyeseknek az esküvő előtt felteendő 4 kérdés szerepel.

A legtöbb bejegyzés csak a halott vezeték- és keresztnévét, a halál időpontját és helyét, valamint annak a tényét adja meg, hogy az illető szentségekkel ellátva távozott-e a világból. Utóbbira leggyakrabban az *extrema unctione munitus/munita* (utolsó kenettel megerősítve), vagy a *sacramentis provisus/provisa* (szentségekkel ellátva) kifejezéseket használták, de előfordulhat egyéb megfogalmazásban is, pl. *confessus et eucharistia munitus* (gyónt és az eukarisztiával megerősített). A halott életkorát a legtöbb esetben pontosan, néha "körülbelül" (*circiter*) megjegyzéssel rögzítették év, hónap, hét, nap, óra egységekben. Utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy többször a fél- és negyedórás életkort is külön adták meg.⁷ A bejegyzések sorrendjét meghatározó dátumok alapja 1772-ig változó, illetve különböző gyakorisággal bizonytalan. Ez azt jelenti, hogy néha a halál (*obitum*), néha a temetés (*sepultura*) időpontját adták meg, néha pedig nem lehet tudni, hogy a bejegyzés dátuma a kettő közül melyiket rögzítette. Olykor mindkét eseményt megemlíti a bejegyzésben.

	Legkorábbi bejegyzés	Legkésőbbi bejegyzés	Összes bejegyzés száma	A korszak összes bejegyzésének (3459) %-ában
A halál idejét rögzítő	1749. 01. 24. ⁸	1772. 09. 28. ⁹	315	9
A temetés idejét rögzítő	1749. 03. 13. ¹⁰	1779. 12. 30. ¹¹	2729	79
Egyik eseményt sem rögzítő	1742. 12. 05. ¹²	1773. 03. 29. ¹³	397	11,5
Mindkét eseményt rögzítő	1759. 05. 07. ¹⁴	1770. 08. 24. ¹⁵	18	0,5

⁶ A paginaszámozást (p.) megtartva az egyes oldalakra recto (r.) és verso (v.) megjelöléssel, a konkrét bejegyzésekre pedig az oldalon belüli – általam adott – sorszám, tételszám (t.) hivatkozom. Üres oldalak: p. 171v., p. 172r., p. 188v., p. 189r.

⁷ Az életkor megadásánál két alkalommal (1776. január 10., p. 202v. 23. t.; 1780. október 27., 6. o. 3. t.) 24, egyszer pedig (1778. június 10., p. 210r. 7. t.) 48 óra szerepel.

⁸ 137r. 5. t.

⁹ 188r. 10. t.

¹⁰ 137r. 10. t.

¹¹ 216r. 5. t.

¹² 133r. 1. t.

¹³ 191v. 1. t.

¹⁴ 152r. 6. t.

¹⁵ 179r. 8. t.

Az összesített adatokból is jól látszik azonban, hogy a meghatározó a temetés időpontjának rögzítése volt, ami érthető is, hiszen ezen adat volt az, ami a könyveket vezető egyháziak számára bizonyosan ismert volt, míg a halál időpontját (sokszor bizonytalanabb eredménnyel) külön meg kellett volna tudakolni. A temetés időpontjának rögzítése 1780-tól magától értetődővé és kizárólagossá vált, így önálló rovatként ezt vették fel a rögzítendő adatok közé.¹⁶ Az 1742–1779 közötti bejegyzések a kronológiai sorrend szempontjából is jóval több kívánnivalót hagynak maguk után az 1780 utániakhoz képest. A bejegyzéseknek elméletileg szigorú kronologikus rendben kellene egymás után következniük, ez az elv azonban gyakorta sérül. 1748-ban például a bejegyzési sorrend: február 12., 25., 8., 17. Még nagyobb a keveredés 1754 márciusában és áprilisában, ahol a bejegyzések dátuma április 23. után visszaugrik március 30-ra, ezután pedig április elejétől újrakezdődik (7., 7., 9., 14., 14., stb.).¹⁷ A bejegyzésekben szereplő helynevek az illető lakóhelyének tekinthetők, ami a legtöbbször a temetés helye is volt. Van azonban példa arra is, hogy a lakóhely és a temetés helysége eltérő.¹⁸ A temetés helyének megadása azonban a 18. században ritka és esetleges volt, ezt az adatot mindössze 112 bejegyzés (az összes bejegyzés 1,76%-a) tartalmazza. Ugyanez vonatkozik a temetést végző személyére is, amely 264 esetben (4,15%) került feltüntetésre.¹⁹

Az 1780–1822 közötti időszakra vonatkozó bejegyzések önálló, eredeti oldalszámozással rendelkező kötetben olvashatók. Címe: *Album²⁰ mortuorum abbatialis ecclesiae Pécsváradiensis et filialium ad eandem spectantium; Inchoatus 1° Januarii 1780 usque annorum 1822*. Az adatok rögzítéséhez ebben a kötetben már előre megvonalizott táblázatot használtak. Rovatai:

- 1.) *Mensis et dies sepultura*: a temetés dátuma (év, hó, nap).
- 2.) *Nomen et cognomen defuncti*: az elhunyt neve és családneve.
- 3.) *Aetas*: az elhunyt életkora.
- 4.) *Religio*: az elhunyt vallása.
- 5.) *Locus*: az elhunyt lakóhelye.

Az állandó rovatok bevezetésének legfőbb előnye, hogy mivel megadják az egyes bejegyzések kötelező adattartalmát, így az egyes tételek sokkal egységesebbek és kevésbé esetlegesek, mint a korábbi időszakban. Sajnos ennek a rendszernek ugyanaz a hátránya, mint ami az előnye. Ha ugyanis valamilyen egyéb, kiegészítő információ lejegyzésére volt szükség, akkor azt (külön hely nem lévén hozzá) kénytelenek voltak az egyik meglévő (általában a második) rovatba bezsúfolni. Így a név rovatban kapott helyet a szülő(k) – ha a

¹⁶ Az időpont megjelölését formálisan már 1780 előtt is önálló rovatnak lehet tekinteni, bár a *mensis et dies* feliratú rovatfej elkészítésére csak 1745-ig (134r.) fordítottak gondot. Később szórványosan függőleges vonallal választották el a dátumot a bejegyzés szövegétől.

¹⁷ fol. 141v.

¹⁸ 1774 júniusában Johannes Schleicher kéméndi lakost, miközben a mecskei erdőben fát rakodott a szekerére, a lovak elragadták, Mecskén temették el. (194v. 8. t.)

¹⁹ Az előfordulások évenkénti megoszlása: 1751 (2), 1752 (9), 1753 (52), 1754 (16), 1757 (12), 1758 (27), 1759 (2), 1760 (2), 1762 (1), 1765 (12), 1766 (38), 1767 (83), 1768 (10), 1769 (2), 1774 (1). A legtöbbször Josephus Pajer pécsváradi plébános és Franciscus Dungal káplán neve szerepel. A temetést végző személyt sokszor nem is adták meg név szerint, csak a *plebanus loci* vagy *per me, plebanus loci* kifejezés szerepel a bejegyzésben.

²⁰ A belső címdalton a *Liber* szó szerepel.

meghalt gyermek –, és a házassági állapot megnevezése, néha az illető foglalkozása, származási helye, előkelőbb társadalmi státusz esetén pedig a megszólítása. A korszak vége felé az életkor rovatba szórványosan a halál okát, néha körülményeit is beírták. Ugyanezt a rovatot használták a betegek szentségének kiszolgáltatásával vagy annak elmaradásával kapcsolatos megjegyzésekhez, sőt 1785 júliusától 1790. április 14-ig (rövid életű szokás-ként) ugyanitt a halott lakóhelyének házszámát is feltüntették.²¹

A kötet elején található idézetek: *Sancta et salubris est cogitatio pro defunctis exorare, ut a peccatis solvantur. (L. 2. Machab. C12, V46)*²²; *Mortuo ne prohibeas gratiam (Ecclesiastic. 7C, V37)*²³

Az első oldal bevezető szövege: *Anno ab incarnatione domini millesimo septingentesimo octuagesimo a mense Januario inchoando inserti sunt huic matricula et albo mortuorum sequentes.*²⁴

Az 1780–1822 közötti időszak írásképe egységes, rendezett, a korábbiaknál könnyebben olvasható, az olvashatóság csak a helyhiány miatt sérül olykor. A bejegyzések kronológiai sorrendjére is jóval több figyelem jutott. Amennyiben egy-egy tétel utólagosan került bejegyzésre – ami ritkán, jellemzően Pécsváradon meghalt katonák, vagy rendezetlen szociális helyzetű (koldusok, csavargók) elhunytak esetében fordult elő –, azt a lap szélén jelezték.

A halotti anyakönyvek 18. századi bejegyzéseinek tanulmányozásához az 1742–1800 közötti időszak minden adatát excel táblázatban rögzítettem. Az így kialakult rekordok lehetővé teszik az átfogóbb, statisztikai alapú vizsgálatok elvégzését. A táblázat az alábbi adatok értékeit tartalmazza önálló cellában:

ID: azonosító szám. Az összes bejegyzések száma: 6359.

Forráshely-kötet: 1742–1779 (3459 rekord), 1780–1822 (1801. január 1-jéig 2900 rekord).

Forráshely-pagina/oldal: a bejegyzés pagina- vagy oldalszáma.

Forráshely-recto/verso: 1742–1779 között a paginált lapok elő- vagy hátoldala.

Forráshely-tétel: a bejegyzés sorszáma az adott oldalon.

Év: a forrásbejegyzésben található évszám.

Hónap: a forrásbejegyzésben található hónap.

Nap: a forrásbejegyzésben található nap.

Sepultus/obiit: 1742–1780 között annak jelzése, hogy a bejegyzés a temetés vagy a halál eseményét, esetleg mindkettőt rögzítette-e.

²¹ A rovatok későbbi tartalma kapcsán megjegyzendő, hogy 1807-től a rovatok megváltoztak: a vallás (4) helyett az elhunyt lakóhelye (település), a település (5) helyett pedig annak megjegyzése került be, hogy az illető a szentségekkel ellátva (*provisus/provisa*) távozott-e a világból. Rövid életű szokásként 1809 novemberétől külön rovatban jegezték fel a halottért történt harangkondulások (*pulsus*) számát, illetve, hogy ennek díját megfizették-e. A harangozásra vonatkozó utolsó bejegyzés 1813. január 1-jéről, a díjának megfizetéséről szóló pedig 1809. december 18-ról való. 1814. január 17. után a teljes rovat is megszűnt.

²² „Szent és üdvös gondolat a holtakért könyörögni, hogy a bűnöktől megszabaduljanak.” (Makkabeusok 2. 12.46.)

²³ „A halottól se tagadd meg a kegyelmet.” Az idézett mondat egésze: *Gratia dati in conspectu omnis viventis, et mortuo non prohibeas gratiam.* (Vulgata. Sirák fia könyve 7.37.)

²⁴ „Az Úr megtestesülésének 1780. éve január havától kezdve foglaltatnak a halottak ezen anyakönyvében és lajstromában a következők:”

Halott-keresztnév: a halott keresztnéve. A kezelhetőség miatt a klasszikus latin névalakot tekintettem egységes névalaknak, így pl. Joannes helyett Johannes, Elisabeta helyett Elisabetha, Catherina helyett Catharina, Matthias helyett Mathias stb. alakot rögzítettem. A nem csak írásképileg eltérő névalakokat megtartottam, pl. Rosa-Rosalia-Rozina.

Halott-vezetéknev: a halott vezetékneve. Az eredeti írásmódot tükrözi, a későbbiekben egységesített névalakot új oszlopban lehet felvenni.

Halott neme: f-férfi (3321 rekord), n-nő (3011 rekord), 27 esetben ismeretlen. A bejegyzés szerencsés megfogalmazása esetén az elhunyt neve akkor is megállapítható, amikor a nevét nem ismerték, mert az a *mortuus/mortua est, provisus/provisa est, vagabundus/vagabunda, sepultus/sepulta est* kifejezésekből kiderül.

Halott életkora-év: a halott életkora, éveinek száma. Gyermekek esetében az év mellett kisebb időegységek is megadásra kerülhettek. A negyed, fél és háromnegyed évek a hónapokhoz kerültek rögzítésre (3, 6, 9 hónap).²⁵ Az életkor megjelölését – a töredékevek kivételével – mindig meghagytam az eredeti formában (pl. 24 óra, 48 óra, 10 hét, 8 nap), nem számoltam át nagyobb egységekre.

Halott életkora-hó: a halott életkora, hónapok száma. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány hónap) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem.

Halott életkora-hét: a halott életkora, hetek száma. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány hét) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem.

Halott életkora-nap: a halott életkora, napok száma. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány nap) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem.

Halott életkora-óra: a halott életkora órában. Amennyiben a bejegyzés nem pontos számot (néhány óra) említ, azt a megjegyzés rovatban rögzítettem. 1758-tól folyamatosan lehet találkozni a csecsemőkorban, röviddel a szülés után meghalt gyermekek esetében az életkor órában történő megadásával. A pécsváradai anyakönyvekben a következő egységek fordulnak elő: negyedóra (15), félóra (5), háromnegyed (1), egy (85), másfél (1), két (13), három (4), négy (2), hat (1), tíz (1), tizenkét (1), huszonnégy (2), negyvennyolc óra (1).

Halott életkora-töredéknep korrekció: azokban az esetekben, amikor az elhunyt csak órákat ért meg, itt ezeket 1 napra kerekítettem.

Halott életkora-napban: számolt oszlop, az életkor napban kifejezve. Az éveket egységesen 365, a hónapokat 30 nappal számoltam.

Halott életkora-évben: sz elhunyt évben számolt életkora. A napban számolt életkor osztva 365-tel.

Házszám: 1785. július – 1790. április 14. között, amennyiben ismert volt, minden település esetében rögzítették a házszámot, Pécsvárad esetében 413 rekordban szerepel.

Halott vallása: az anyakönyvekben nem katolikus felekezethez tartozókat is találunk. A halott vallása, amennyiben a bejegyzésben szerepelt, megtartva az ott szereplő formát.

²⁵ Egy esetben a halott életkorát 5/4 év (*quinque quadratus anni*) formában adták meg (1783. február 11., 26. o. 8. t.), ezt átszámolva 1 év 3 hónapként rögzítettem. Egy esetben az életkor évét 4/1 számmal írták le (1771. szeptember 25., p. 183r. 12. t.), ezt tévedésként (vagy legalábbis sajátos alakként) kezeltem és 3 hónapként rögzítettem.

Vallás	Bejegyzések száma
áttért lutheránus	1
<i>hussita</i>	1
kálvinista	2
ágostai	6
<i>calvinista</i>	15
<i>helvetica</i>	330
katolikus	2685
nem közlik	3319

Halott lakhelye: a bejegyzésben megadott településnevet alapvetően az elhunyt lakhelyeként értelmeztem. Néhány bejegyzésben egyéb helynevek (származási hely, temetés helye) is említésre kerülnek. Elsősorban a máshonnan érkezett bevándorlók (*advena, colonus*), illetve a más illetőségű, különböző okokból (átutazás, üzleti ügy, szolgálat, rokonlátogatás stb.) csak átmeneti jelleggel a településen tartózkodók esetében említik külön is a származási helyet.

Szentségekkel ellátott-e?: I-igen, N-nem. Annak ellenére, hogy ez egyházi szempontból kiemelkedő jelentőségű kérdésnek számított, 4427 esetben²⁶ a bejegyzés semmit nem tartalmaz róla. Öt esetben gyónóképes kor²⁷ alattiaknak is kiszolgáltatták a betegek kenetét. A szentségekkel való ellátottságot hosszabb kifejezéssel, de akár egyetlen szóval is jelezhették:

<i>absolut(us/a) et extreme unct(us/a)</i>	feloldozva és az utolsó kenettel [ellátott]
<i>omnibus sacramentis moribundorum/morientium provis(us/a)</i>	a haldoklók minden szentségével ellátott
<i>omnibus sacramentis moribundorum munit(us/a)</i>	a haldoklók minden szentségével megerősített
<i>omnibus sacramentis provis(us/a)</i>	minden szentséggel ellátott
<i>provis(us/a)</i>	[szentségekkel] ellátott

Érdekeseek azok az esetek, amikor valamilyen külső tényező miatt hiúsult meg a szentségek kiszolgáltatása. Ezekről azért tudunk többet, mert az ilyen bejegyzésekhez általában hosszabb-rövidebb indoklást, magyarázatot fűztek. A leggyakoribb ok a halál váratlan, hirtelen beállta volt, aminek kifejezésére a *repente obiit*, *subitanea morte obiit*, *repentina morte obiit*, *inopinate obiit* kifejezéseket használták. Ezek közül a legtöbb esetben nem jelezték külön a szentségek kiszolgáltatásának elmaradását, de a halál hirtelen voltának

²⁶ Ebből elméletileg leszámítandóak a nem gyónóképes korú gyermekek és a nem katolikus hitű elhunytak.

²⁷ A gyónóképes korra vonatkozólag ld. ŐRI PÉTER: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében 1774–1783.* (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 75.) Budapest, 2003. 73.

rögzítése minden bizonnyal az erre szolgáló magyarázatnak tekinthető. Az „utolsó kenet” vétele híján lévők esetében sokszor az egyéb szentségek (gyónás, szentáldozás) kiszolgáltatását jegyezték le. Például Johannes Steiner pécsváradi molnár esetében, aki a templomban gyónt és áldozott, majd hazatérve váratlanul meghalt.²⁸ Josephus Gasteiger felesége, Erzsébet 1789-ben a szülésbe halt bele, de az előző nap a templomban gyónt és áldozott.²⁹ Ursula Obertanerin is hirtelen halt meg, de három nappal korábban a templomban gyónt.³⁰ Részletesen is kifejtették, amikor a családtagok nemtörődömsége, felelőtlenége vezetett az ellátás elmaradásához. Horváth Józsefhez 1779-ben a családtagok gondatlanságából nem hívtak papot, így ellátatlanul halt meg.³¹ Györkő László feleségéről, mikor a szülés után rossz egészségben volt, nem feltételezték, hogy meghalhat, ezért ellátatlanul hunyt el.³² Kleiner Balázs felesége, Katalin 22 évesen halt meg, ellátása pedig a férje hanyagsága miatt maradt el, mert bár felesége három hétig feküdt betegen, ő mégsem hívott papot.³³

Külön meg kell említeni azokat az eseteket (összesen 25 ilyenről tudunk), amikor az újszülött életképtelenségét látva, szükségből (*necessitate*) a bába végezte el a keresztelest rögtön a szülés után.³⁴ Így 1754 áprilisában Thomer Évát „a lélek veszedelme miatt” keresztelte meg a bába,³⁵ miként Halbich Margitot 1757. november 20-án, aki másnap meg is halt.³⁶

Szentségekkel ellátva hunyt el 1892 fő, ellátatlanul 40, a többi esetben ezt a körülményt nem jelezték külön.

Apja vezetéknéve és Apja keresztnéve: Amennyiben az elhunyt gyermek volt, csak keresztnévét vették fel, vezetéknéve apja nevéből ismerhető, amit ilyen esetekben általában megadtak.³⁷

Anyja vezetéknéve és Anyja keresztnéve: A bejegyzésekben általában akkor szerepeltették az anya nevét, ha az elhunyt gyermek volt és apja már nem élt. Ez azonban nem volt kötelező gyakorlat, előfordul, hogy az anya neve az apáéval együtt feltüntetésre került, illetve, hogy az apa „néhai” jelzővel szerepel a bejegyzésben.

Halott férjének vezetéknéve és Halott férjének keresztnéve: A férjes asszonyok kapcsán 631 esetben az anyakönyvi bejegyzés a férj nevét is rögzíti. Gyakoribb azonban az, hogy a bejegyzésben az elhunyt asszonyneve szerepel.

Elhunyt családi állapota: Az elhunyt családi állapotára vonatkozó adatot a bejegyzések alig több, mint 10%-a (657 eset) őrizte meg. Ezeket ugyanakkor nagy terminológiai sokszi-

²⁸ *In ecclesia sacra confessione et communione, domum reversus repente mortuus.* (1776. október 4., 200r. 6. t.)

²⁹ *Pridie in ecclesia confessa est et communicata.* (1789. október 6., 101. o. 1. t.)

³⁰ *Triduo ante mortem in ecclesia confessa.* (1779. január 21., 211v. 2. t.)

³¹ *Incuria ac negligentia domesticorum sacerdotem opportuno tempore non advocantium, necessariis sacramentis improvisus.* (1779. február 20., 211v. 16. t.)

³² *Ex incuria improvisa decessit, cum non supposuerint illam moriturum et quidem post puerperium male fortam.* (1775. augusztus 9., 206r. 19. t.)

³³ *Improvisa ob negligentiam mariti, postquam tribus septimanis integris infirma jacuisset, nullo tamen advocato sacerdote.* (1775. március 19., 197r. 12. t.)

³⁴ A szükségkeresztelest kapcsán ld. ERDŐ PÉTER: *Egyházjog*. Budapest, é.n. 339., 342.

³⁵ *Ob periculum in mora ab obstetrice baptizata Pécsvár.* (1754. április 22., 141v. 14. t.)

³⁶ 1757. november 21., 148r. 2. t.

³⁷ Néhány esetben a meghalt gyermek vezeté- és keresztnévvel szerepel, ebben az esetben az apja nevét néha megadták, néha nem.

nűséggel rögzítették. A férjezetlen nőkre (életkortól függetlenül) egyaránt használták a *virgo* és a *coelebs* kifejezést, a nőtlen férfiakat pedig az utóbbival illették. A fogadott gyermek *adoptivus/adoptiva*, *assumptus/assumpta* vagy *privignus* (mostoha), a törvénytelen gyermek *illegitimus* vagy *spurius/spuria* (fattyú).

Családi állapot	Fő
adoptált	1
elbocsátott asszony (<i>exmisita</i>)	1
mostoha gyermek	1
talált gyermek (<i>infans inventus</i>)	1
fogadott gyermek	2
árva	4
törvénytelen	4
házas	17
hajadon	35
nőtlen	62
nős	206
özvegy	324
nem rögzítették	5702

Temetés helye: A temetésre vonatkozó külön információadásra ezen korszak bejegyzéseiben még nem törekedtek. A temetés helyét néha abban az esetben közölték, ha az eltért az illető lakóhelyétől, ugyanakkor a temetés helyét több esetben akkor is megemlítik, ha az a lakóhellyel azonos volt. A temetés helyére vonatkozó információt gyakrabban rögzítik a „sehova nem tartozó” koldusok, csavargók esetében. A közölt temetkezési helyek megoszlása: Boda (6), Hird (5), Lovászhéty (20), Mecske (21), Nádasd (1), Pécsvárad (42), Pusztafalu (1), Varasd (13), Várkony (2), Vasas (1).

A temetést végezte: A temetés helyéhez hasonlóan a szertartást végző személyét is ritkán, mindössze 264 esetben (kb. 4%) jegyezték fel. A legkorábbi nevek ferences és kapucinus szerzetesekéi: Bonaventura Jeneusein (1751, 1753), Maximus (1751), Agapitus Heher (1752–1753), Caritianus (1753), Clementinus (1753–1754).³⁸ Pajer József pécsváradai plébános már Pécsváradra kerülésének évében, 1753-ban szerepel temetés végzőjeként. Pécsváradai szolgálata alatt, 1753 és 1762 között legtöbbször ő (68 esetben), vagy szerzetes kaplánja – Caritianus kapucinus (3), Clementinus kapucinus (5) – szerepel a temetés elvégzőjeként.³⁹ Pajer József utódja a plébánosi székben fivére, Pajer György volt, bár vele tizenhárom éves szolgálata alatt mindössze kétszer (akkor is név nélkül) találkozhatunk⁴⁰ mint a

³⁸ A plébánián szolgálatot teljesítő szerzetesek kapcsán ld. BORSY JUDIT: A 250 éves pécsváradai Nagyboldogasszony templom története 1711 és 1850 között. In: BORSY JUDIT–BOROS LÁSZLÓ: *A 250 éves pécsváradai Nagyboldogasszony templom*. (Pécsvárad i. füzetek 6.) [Pécs], 2017. 12–14.

³⁹ A bejegyzések egy részében a temetés végzőjére vonatkozóan csak a „helység plébánosa” (*parochus loci*), vagy egyszerűen „általam” (*per me*) kifejezés szerepel. 1753-ban Kovács Anna Ursula temetése kapcsán szó szerint: *Per me Josephus Pajer, parochus Petsvar*. (140v. 1. t.) 1757-ben Thomas Herber temetése kapcsán: *Sepultus est per me, loci parochus*. (147v. 27. t.)

⁴⁰ 1766: *parochus* (167v. 19. t.); 1768: *D. Paroc. [dominus parochus]* (172v. 15. t.)

temetés végzőjével. Elképzelhető, hogy a temetések feladatát káplánjaira bízta, mert ők viszont 142 bejegyzésben fordulnak elő.⁴¹ Mindezzel együtt is hangsúlyozandó, hogy bár a 18. század többi időszakához képest a temetést végző személyének rögzítése 1753 és 1775 között bevett gyakorlatnak tűnhet, az ekkor keletkezett bejegyzések számának mindössze 7–8%-áról van szó.⁴² De e bejegyzéseknek nemcsak a száma alacsony, hanem időbeli megoszlása is egyenetlen: 1751 (2), 1752 (9), 1753 (52), 1754 (16), 1757 (12), 1758 (23), 1759 (2), 1760 (2), 1762 (1), 1765 (12), 1766 (37), 1767 (83), 1768 (10), 1769 (2), 1774 (1). Az összes előfordulás több mint fele (51%) mindössze két esztendőhöz (1753, 1767) köthető.

A halál oka: A halál okának megjelölése nem volt kötelező,⁴³ ennek ellenére körülbelül félszáz esetben rögzítették. Ezek közül a legtöbb a szüléshez, illetve a gyermekágyi időhöz köthető. Ezen esetek számát gyarapítják azok, amelyeknél ezeket külön nem említették meg, de a csecsemő halálára vonatkozó bejegyzésből következtetni lehet rá. Különösen kockázatos volt az ikerterhesség, amely sokszor végződött halállal.⁴⁴ A lovászhetényi Honkel Erzsébet és Anna Mária 1771-ben egy napot éltek.⁴⁵ Az ikerterhesség az anya számára is veszélyes volt, 1760-ban az (erdős)mecskei Geier János felesége, Margit ikreivel együtt belehalt a szülésbe.⁴⁶ Hármás ikrek előfordulására nincs adat, a kettes ikreket haláluk esetén többször közös bejegyzésbe írták be. Egy esetben konkrétan megjegyezték, hogy a magzat koraszülött (*immaturus*) volt.⁴⁷ A halál okaként többször előfordulnak betegségek, illetve szervi bajok, mint például az agyvérzés (*apoplexia*),⁴⁸ a forró láz (*calida febris*), a kólika (*colica*), az epilepszia (*morbis caducus*) és a vízbetegség (*hidropesia*). Természetesen a halálokok között voltak balesetek is. A fakitermelés már akkor is veszélyesnek számított, három emberről is tudunk, akiket munka közben a fa nyomott agyon.⁴⁹ A lovak is számos halálos kimenetelű balesetet okoztak. 1780-ban az 5 éves Margaretha Storchot ló gázolta halálra,⁵⁰ a pécsi születésű, de Pécsváradon szekeresként szolgáló Stephanus Knezovics 1783-ban, 30 évesen lelte halálát, amikor leesett a szekérről és a lovak eltaposták.⁵¹ Szép András Mihály 1783 júliusában bort szállított különböző községekbe, amikor a lovak megbokrosodtak, egy leeső hordó pedig agyonnyomta.⁵² 1780-ban a 6 éves várkonyi Johannes Storch leesett a szekérről és átment rajta a kerék.⁵³ 1768 őszén a 72 esztendőes Benedictus

⁴¹ Franciscus Xaverus Dungal 127, István 13 bejegyzésben.

⁴² Pajer József idejében 937/68 (7,2%), Pajer György idejében 1764/142 (8%).

⁴³ A halál okának tekinthető, betegség nevére vonatkozó rovat csak a 19. század húszas éveitől szerepel az anyakönyvekben.

⁴⁴ A sikeresen kihordott ikerterhességek, illetve az életben maradt magzatok arányára vonatkozóan a halotti és a kereszteleési anyakönyvek együttes vizsgálatával lehet fényt deríteni, amely későbbi kutatás feladata lesz.

⁴⁵ 183r. 2. és 3. t.

⁴⁶ 153r. 10. t.

⁴⁷ Johannes Rupert (119. o. 4. t.).

⁴⁸ Talán agyvérzés sejthető azokban az esetekben is, amikor a halál előtti megnémulásról olvashatunk.

⁴⁹ Jacobus Häring 22 (1795: 148. o. 13. t.), Johannes Meckl 19 (1775: 206v. 14. t.), Johannes Takos 19 éves (1780: 2. o. 4. t.).

⁵⁰ 5. o. 10. t.

⁵¹ *Infortunitate ex trahis decedit, ab equis raptatus.* (26. o. 1. t.)

⁵² *Vinum ad diversorium communitatis advehens, raptatus ab equis, a deceduo vase oppressus obiit.* (35. o. 6. t.)

⁵³ *Curru decedit et transeunta rota.* (5. o. 16. t.)

Herbert varasdi lakos a malomárokba esett és belefűlladt.⁵⁴ 1799 februárjában a 9 esztendős Adamus Helm a Hird mellett folyó patakba,⁵⁵ 1783-ban a 7 éves Szabó Rosalia Pécsváradon egy kútba fűlladt bele.⁵⁶ Ugyanígy vesztette életét 1800-ban Nassauer János hirdi kocsmáros.⁵⁷ Senki nem látta, amikor a kútba esett.⁵⁸ A 25 éves Fridericus Gexner 1783-ban, Balogh János pedig 1786-ban 44 évesen lett gyilkosság áldozata.⁵⁹ Pécsváradon a 320-as számú házban élt Josephus Preiss molnár a feleségével, Katalinnal és szintén Katalin nevű 11 éves lányával. 1787 szeptemberében egy éjjel a szolgája megölte feleségét és lányát, valamint a náluk lakó 28 éves Pilissi Pált, aki Mohácsról származott, de a pécsvárad malomban dolgozott szekeresként.⁶⁰ 1781 júniusában Stipanovics Júliát puskatöltés közben érte lövés, 18 éves volt.⁶¹ Johannes Wolfra 1799-ben egy romos ház omlott rá, az alatt találták meg holtan.⁶² A 34 éves Bíró Györgyöt, aki Romonyáról a robot teljesítése miatt volt Pécsváradon, a lezúduló homok nyomta agyon.⁶³ 1794 áprilisában Antonius Lackenbauer pesti származású aranyművest (*auri faber*), amikor Eszékről jövet az éjszakát Pécsváradon a malomban (*in mola*) töltötte, holtan találták.⁶⁴

Mesterségek, tisztségek: Önálló oszlopként vettem fel az anyakönyvben említett mesterségeket, illetve tisztségeket, amelyek sok esetben nem az elhunyt, hanem valamely hozzátartozója (apa, férj) mesterségét, tisztségét jelölik. A bejegyzésekben megőrződött 758 ilyen adatból 53 közvetlenül, belső információk alapján nem köthető településhez, de egyéb források segítségével ezek többsége is kapcsolhatóvá válik. Az anyakönyvi bejegyzésekben említett mesterségek:

ács	fűsűkészítő	kötélgyártó	szíjgyártó
árendátor	földmérő	lakatos	szűcs
asztalos	hajdú	lovászmester	szűrszabó
bába	harisnyakészítő	mészáros	takács
borbély	katona	mézeskalácsos	tanácsnok
bíró	kéményseprő	molnár	tanító
cipész	kereskedő	molnárnő	tanítónő
csikós	kertész	nyeregkészítő	tímár
dohánykészítő	kocsis	orvos	üvegfüvő

⁵⁴ 174v. 23. t.

⁵⁵ 173. o. 3. t.

⁵⁶ 24. o. 12. t.

⁵⁷ 185. o. 11. t.

⁵⁸ *namine observante ad fontem cecidit et inventus est mortuus.* (De mivel már 42 éves volt, az is lehet, hogy ugrott.)

⁵⁹ 38. o. 8. t. és 67. o. 17. t.

⁶⁰ 74. o. 5. és 6. t., 75. o. 1. t.

⁶¹ 10. o. 7. t.

⁶² 145. o. 6. t.

⁶³ 181. o. 6. t.

⁶⁴ 137. o. 14. t.

erdész	kocsmáros	pásztor	vadász
erdőőr	kosárkötő	pék	varga
esztergályos	kovács	serfőző	vasáros
fazekas	kőfaragó	szabó	
festő	kőműves	szappanfőző	

Az adatok száma alapján kiemelkedő jelentőségű a molnárság, amelyet (amellett, hogy nagy létszámú volt) minden bizonnyal magas presztízse miatt is előszeretettel említettek meg. Pécsvárad életében sajátos és jelentős réteget képviselt a katonaság, amelynek kaszárnyája, istállója és kórháza is volt a városban.⁶⁵ A bejegyzésekben szereplő katonák egy része az uradalom szolgálatában állt, másik, jelentősebb része azonban a városban állomásozó birodalmi reguláris haderőhöz tartozott.⁶⁶ Velük kapcsolatban általában feljegyezték a beosztásukat és alakulatukat is. Legnagyobb részük közlegény (*gregarius*) volt, de találkozzunk alkáplárral,⁶⁷ káplárral⁶⁸ (tizedes), őrmesterrel⁶⁹ (*magister vigiliarum*) és kapitánnyal⁷⁰ is. Feladataik tekintetében szállásmester,⁷¹ trombitás,⁷² pék,⁷³ nyeregkészítő,⁷⁴ lovászmester⁷⁵ és katonaorvos⁷⁶ szerepel az elhunytak, illetve hozzátartozóik között. 1793. november 5-én temették el Michael Rittert, a császári dragonyos sereg egykori parancsnokát, aki Pécsváradon töltötte nyugdíjas napjait.⁷⁷ Többször előfordult, hogy az idegenből Pécsváradra került katonák leszerelésük után a városban maradtak. Így például Josephus Carolus Eckhart⁷⁸ szállásmester, Johannes Händl⁷⁹ és Josepus Schreitter⁸⁰ közkatonák. A bejegyzések megőrizték több katonai alakulat nevét, amelyek hosszabb-rövidebb ideig vagy itt állomásoztak, vagy sebesült, esetleg obsitos katonájuk került Pécsváradra: Károlyi-gyalogezred, Kinszky-ezred, Hadik-lovasság, Schakmin-vasasezred, Toszkan Lipót könnyűfegyverzetű ezred, Klebek-gyalogezred, Eszterházy-gyalogezred, Erdődy-lovasság, József főherceg

⁶⁵ „A megyében tanyázó lovasezred stábjába itt szokott fekünni.” FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára*. 3. Pest, 1851. 214. A Pécsváradon állomásozó katonaság kapcsán ld. NAGY IMRE GÁBOR: A katonai ügyek 1686–1848 között. In: *Pécsvárad*. Szerk. FÜZES MIKLÓS. Pécsvárad, 2001. 311–317.

⁶⁶ Voltak olyanok is, akiknek az állandó állomáshelye nem Pécsváradon volt, csak gyakorlatozás vagy éppen sebesülés miatt kerültek ide.

⁶⁷ 109. o. 1. t.

⁶⁸ 109. o. 10. t.

⁶⁹ 154. o. 1. t.

⁷⁰ 53. o. 15. t.

⁷¹ 149. o. 7. t.

⁷² 81. o. 6. t.

⁷³ 105. o. 13. t.

⁷⁴ 185. o. 12. t.

⁷⁵ 170v. 12. t.

⁷⁶ 111. o. 8. t.

⁷⁷ 132. o. 12. t. *quondam locumtenens in caeseo dimachorum regimine, qua pensionista hic loci.* [!]

⁷⁸ 149. o. 7. t.

⁷⁹ 84. o. 15. t.

⁸⁰ 84. o. 16. t.

gyalogezred, Wurmser-lovasezred, württembergi dragonyos lovasezred, Berlichingen-ezred, Baden-Baden-ezred, Batthyány-ezred.

	Összes meghalt (fő) (%)	Nem ismert az életkora (fő) (%)	Évek (fő) (%)										
			1-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	≥100
Pécsvárad	2837 100	154 5,42	1690 59,56	101 3,56	125 4,4	147 5,18	166 5,85	160 5,63	140 4,93	114 4,01	33 1,16	6 0,21	1 0,03
Hird	483 100	5 1,03	263 54,45	24 4,96	24 4,96	30 6,21	50 10,35	40 8,28	23 4,76	11 2,27	9 1,86	2 0,41	2 0,41
Vasas	622 100	3 0,48	362 58,19	35 5,62	30 4,82	43 6,9	43 6,9	45 7,23	43 6,91	14 2,25	3 0,48	1 0,16	0 0
Mecske	342 100	17 4,97	190 55,55	12 3,5	15 4,38	25 7,3	31 9,06	23 6,72	20 5,84	6 1,75	2 0,58	1 0,29	0 0
Lovászhetény	311 100	27 8,68	150 48,23	19 6,1	23 7,39	15 4,82	22 7,07	21 6,75	12 3,85	15 4,82	5 1,6	2 0,64	0 0
Pusztafalu	256 100	9 3,5	143 55,85	10 3,9	18 7,03	22 8,59	18 7,03	19 7,42	15 5,85	1 0,39	1 0,39	0 0	0 0
Boda	238 100	18 7,56	136 57,14	4 1,68	15 6,3	19 7,98	12 5,04	7 2,94	18 7,56	5 2,1	3 1,26	1 0,42	0 0
Varasd	227 100	30 13,21	104 45,81	10 4,4	19 8,37	10 4,4	16 7,04	14 6,16	15 6,6	8 3,52	1 0,44	0 0	0 0
Várkony	171 100	5 2,92	112 65,49	4 2,33	8 4,67	8 4,67	8 4,67	9 5,26	12 7,01	3 1,75	2 1,16	0 0	0 0

A halotti anyakönyvek statisztikai elemzése fontos adalékokat szolgáltat a demográfiai folyamatok feltérképezéséhez is.⁸¹ A halotti anyakönyvek statisztikai feldolgozása kapcsán az első, magától értetődő szempont a halottak életkori megoszlása. Mivel az elhunytak életkora a következetesen rögzített alapinformációk közé tartozik, ezért ezzel kapcsolatban jól vizsgálható adatmennyiségekre lehet támaszkodni.⁸² Ezen vizsgálat eredménye kapcsán az első, nagyon is beszédes tény a gyermekhalandóság igen magas aránya. A vizsgált időszakban, vagyis a 18. század második felében a meghaltak 56%-a 10 éves kor alatti volt. Ezután 10 éves (nyilván csökkenő létszámú) korcsoportokban haladva felfelé ez az arány viszonylag stabilan 4-6% között mozgott. A vizsgált 6359 meghalt közül 299 volt 70 év feletti, és az adatok tanúsága szerint ötven 100 évesek, vagy annál idősebbek voltak. E tekintetben természetesen fel kell hívni a figyelmet az adatok kritikával történő kezelésére, hiszen például az 1789 végén állítólag 105 évesen elhunyt Hernyó András hirdi lakos esetében a születés időpontját aligha őrizhette más, mint az egyre megkopó emlékezet és a csa-

⁸¹ Természetesen a város egészére vonatkozó teljesebb kép csak a kereszteleési anyakönyvek, illetve más felekezetek anyakönyveinek együttes vizsgálata révén állítható össze.

⁸² A vizsgált anyakönyvi bejegyzések közül csak 380 (5,9%) nem tartalmazta az elhunyt életkorát.

ládi hagyomány.⁸³ Az elhunytak életkori megoszlását azon települések esetében külön is össze lehet állítani, ahonnan értékelhető számú bejegyzés maradt fenn.

A halálesetek időpontjának hónapok szerinti megoszlása kapcsán látható, hogy a halálesetek száma a téli és a tavaszi hónapokban magasabb, amit talán az időjárás és a táplálkozási/egészségügyi viszonyok összhatásaként lehet értékelni. Természetesen a képet árnyalja, hogy a halálesetek egy része (pl. balesetek, szülési komplikációk) nem, vagy csak áttételesen köthető az év valamelyik időszakához, ugyanakkor talán meg lehet látni a tendenciát abban, hogy a legtöbb haláleset a tél végén, tavasz elején következett be. Ezt az időszakot ma is az emberi szervezet vitaminkészleteinek kimerülése és az influenzajárvány jellemzi, bár az orvostudomány fejlődésének (vitaminok, védőoltás, lázcsillapítás) köszönhetően kiugró halálozási mutatókat egyre kevésbé produkál. Ennek az időszaknak az ellenpólusa (szintén érthető módon) a három nyári hónap, a legnagyobb mortalitású márciushoz képest a legkisebb mortalitású július fele annyi halálesetet produkált.

Hónapok	Halálesetek száma
március	721
április	673
február	599
december	568
január	552
május	538
szeptember	524
november	493
október	473
augusztus	447
június	384
július	364

A halotti anyakönyvek fontos sajátossága, hogy több esetben részletesen is tartalmazzák az előkelő, illetve az egyházhoz tartozó személyek temetésének helyét. Őket Pécsvárad régi plébániatemplomában, a Szent Adalbert-templomban helyezték örök nyugalomra, amelyet az új templom felépülése után temetőkápolnaként használtak.

Temetések Pécsvárad régi plébániatemplomában:

- Pajer József plébános 1762. január 29-én hunyt el, 34 évesen. „A régi templomban temették el, a bejáratától jobbra...” (*In antiqua ecclesia sepultus ad ingressus dextra...*)⁸⁴
- Pajer Bálint templomatya 68 évesen, 1781 novemberében halt meg. „A régi templomban a kórus közepén nyugszik.” (*Jacet in antiqua ecclesia, medius intra chorum, et corpus ecclesie.*)⁸⁵
- Clara Fidlerint (született Coblin), aki „két plébános anyja volt”,⁸⁶ 1774. június 1-jén, 64 éves korában temette el Ferdinandus Sekel, a himesházi kerület vice-archidiakónusa. „A

⁸³ 171. o. 16. t.

⁸⁴ 156v. 16. t. Az egész bejegyzést utólag, több későbbi nap mezőjébe beszorítva készítették.

⁸⁵ 1787. november 17., 13. o. 1. t.

⁸⁶ Pajer Józsefé és Pajer Györgyé, ld. BORSY, i.m. 43.

régi templomban nyugszik, a nagyobbik oltár előtt jobbra.” (*Jacet in antiqua ecclesia ante aram majorem a dexteris.*)⁸⁷

– Pajer Györgyöt, aki 13 éven keresztül volt pécsváradi plébános, 1775. március 20-án temették, 45 éves korában. „A régi templomban nyugszik, a nagyobbik oltár előtt a fal felé balra.” (*Jacet in antiqua ecclesia ante aram majorem versus murum a sinistris.*)⁸⁸

– Fidler Józsefet, az elhunyt Pajer György plébános templomatyját 1776. szeptember 22-én, 52 évesen temették. „A régi egyházban a szószék mellett nyugszik.” (*Jacet in antiqua ecclesia prope cathedram.*)⁸⁹

– Clara, Vori⁹⁰ István, egykori uradalmi tisztartó (*dominalis quondam provisor*) 68 éves özvegye temetése 1778. január 10-én volt. „A régi templomban a keresztelőkút mellett nyugszik.” (*Jacet in antiqua ecclesia prope Baptisterium.*)⁹¹

Pécsvárad katolikus halotti anyakönyveinek szisztematikus, pilot-jellegű kutatása több eredményt hozott, számos adattal gazdagítva a település történetét, egyben kijelölte a további irányt az anyakönyvek teljességre törő, statisztikai vizsgálatokat is lehetővé tevő feldolgozása felé.

Zusammenfassung

TAMÁS KŐFALVI

Die Einträge der Sterbematrikeln der katholischen Kirchengemeinde von Pécsvárad aus dem 18. Jahrhundert

Der Autor des Aufsatzes analysiert die Sterbematrikeln mit statistischen Methoden, aufgrund mehr als 6000 Einträge. Der Name, das Lebensalter, das Geschlecht der Verstorbenen enthält wichtige Informationen über die Pécsvárader Gesellschaft aus dem 18. Jahrhundert. In den Sterbematrikeln wurde oft sowohl der Beruf, als auch die Todesursache eingegeben. Anhand dieser Daten ist die Geschichte der Lebensweise zu forschen. Die gesammelten Daten machen es möglich, die Mobilität zu forschen und können bei namenskundlichen und ethnischen Analysen helfen.

Summary

TAMÁS KŐFALVI

Records from the 18th century in the Catholic death certificates of the Pécsvárad parish church

The study introduces and analyses records from the 18th century in the Catholic death certificates of the Pécsvárad parish church. The author describes the data sets in the records and their digital collection. On this basis, they draw conclusions on the demography and population of Pécsvárad in the 18th century.

⁸⁷ 194v. 3. t.

⁸⁸ 197r. 16. t.

⁸⁹ 200r. 3. t.

⁹⁰ Vorii (genitivus).

⁹¹ 208v. 15. t.

J. NAGY LÁSZLÓ – ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR^{*}

Magyarország és az 1967-es arab–izraeli háború (arab és magyar levéltári iratok és a sajtó tükrében)

Az 1967. június 5-én kirobbant, hat napig tartó „villámháborúban” az arab országok súlyos vereséget szenvedtek. Ez Egyiptom és Szíria szövetségesei, a Szovjetunió és a szocialista országok vereségét is jelentette. A magyar vezetők továbbra is támogatásukról biztosították az izraeli agresszió által sújtott arab népeket. Ugyanakkor bírálták is egyes arab politikusok (szíriaiak, a Palesztinai Felszabadítási Szervezet vezetője) szélsőséges, felelőtlen, gyakran demagóg kijelentéseit. A közvélemény egy része kételkedett abban, hogy érdemes-e támogatni az arabokat, hiszen nagyon gyorsan súlyos vereséget szenvedtek. A cikk két írója a magyar levéltári dokumentumokat (pl. a damaszkuszi, a moszkvai és a kairói nagykövetségek jelentéseit), a kommunista párt iratait és a magyar–egyiptomi napi sajtót – beleértve a *Népszabadságot*,¹ *Népszavát*,² *al-Ahrámot*,³ *Rúzá al-Júszufót*,⁴ *al-Mészát*⁵ és a *The Egyptian Gazette*-t⁶ – dolgozta fel.

---

^{*} J. Nagy László az SZTE professor emeritusa, Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar a kairói Academy of Scientific Research and Technology tagja. A tanulmány az MTA és az ASRT által támogatott „Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a modern korban” c. kutatási projekt keretében készült.

¹ Magyarország legnagyobb országos politikai, közéleti napilapja volt 2016. októberi megszűnéséig. Első évfolyamának 1. száma a korábbi *Szabad Nép* utódként jelent meg 1956. november 2-án.

² Magyar baloldali politikai napilap. Eredetileg az MSZDP lapja volt, majd 1948-tól 1989-ig a szak-szervezeteké. A rendszerváltáskor privatizálták.

³ Arab nyelvű napilap, Egyiptom egyik meghatározó sajtóorgánuma a mai napig. A mindenkori kormánypárt szócsövének tekinthető, és szerkesztőségéhez több hetilap és havi magazin is tartozik. Az eredetileg hetilapként induló *al-Ahrámot* Bisára Tekla és Szelim Tekla alapította Alexandriában 1875 decemberében, az első szám 1876. augusztus 5-én jelent meg. Öt évvel később napilappá alakult át, majd 1900-ban a székhelyét áthelyezték Kairóba. Az első főszerkesztő, Szelim Tekla 17 évig állt a lap élén, majd öccse vette át a helyét. Az *al-Ahrám* 130 éves története során számos nagy irodalmár és politikus publikált az újságban. Főszerkesztői posztját általában Egyiptom egyik legnevesebb újságírója nyeri el. A főszerkesztőt, illetve az igazgatótanács elnökét az egyiptomi Konzultatív Tanács elnöke nevezi ki. 1928-tól az *al-Ahrám* már nemcsak Egyiptomban jelent meg, hanem a Közel-Keleten és Európában is. 1931-ban terjedelme bővült, 16 oldalban jelent meg, illetve 1932. január 1-jétől fotókat is közölt a lap első és utolsó oldala. Az alapítás óta az *al-Ahrám*nak kiküldött tudósítója is volt elsősorban Libanonban, Szíriában és Irakban, majd később Európába is küldött újságírókat. Minderre ld. ABDALLAH ABDEL-ATI ABDEL-SALAM MOHAMED: *Az egyiptomi–magyar kapcsolatok a két világháború közötti időszakban*. Szeged, 2015. 9.

Kulcsszavak: 1967, Izrael, Egyiptom, Szíria, Magyarország, háború, diplomácia, sajtó

Keywords: 1967, Israel, Egypt, Syria, Hungary, war, diplomacy, press

A villámháború okai és Magyarország

A hatnapos háborúnak is nevezett fegyveres konfliktus (a harmadik arab–izraeli háború) eseménytörténete ismert. A háború kirobbanásának okairól megoszlanak a vélemények. Elterjedt álláspont, hogy a háború „véletlenül” tört ki, és számos félreértés együttes hatásának eredménye. Közrejátszott az „arab hidegháború” egyre feszültebb légköre, a nagyhatalmak hezitálása, Szíria és a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) vezetőjének szélsőségsége, a helyzet reális, higgadt elemzésének hiánya és az izraeli kormánykörökben teret nyert expanzív politika. Sőt olyan vélemény is létezik, amely szerint a szovjet vezetés ösztönözte volna a háború kirobbantására Egyiptomot. A szovjet pártlap, a *Pravda* közel-keleti tudósítója, a Gamál Abdel-Násszerrel⁷ is jó kapcsolatban lévő Primakov⁸ szerint legfeljebb az történhetett, hogy a Kairóban járt Grecsko marsall szerencsétlen kijelentését értelmesebb rosszul az egyiptomi vezetők. A Varsói Szerződés csapatainak főparancsnoka megsemmisítve az egyiptomi hadsereget kijelentette, hogy „az sikerrel oldhat meg különböző problémákat a hadszíntéren”.⁹

Az 1960-as évek második felében a nemzetközi élet fő feszültségforrása az amerikaiak vietnami háborúja volt, amely ugyanakkor radikalizálta a világban az Amerika-ellenes erőket, s azokat is, akik a társadalmi problémák gyors megoldásának a hívei voltak – akár erőszak alkalmazása árán is. Ezt a nézetet a „nagy proletár kulturális forradalom” lázában égő maoista Kína a szovjet „revizionizmus” támadásán keresztül még propagálta is, főként a harmadik világban. Az amerikai szupermodern haditechnikával szemben sikeresen ellenálló Vietnam példája azt az illúziót keltette, hogy a lakosság egészét mozgósító „népi háborúval” – Che Guevara szerint – több Vietnamt létrehozva (vagy inkább kiprovokálva) vereséget lehet mérni a tőkés világ vezető hatalmára.

⁴ Népszerű, mai napig létező egyiptomi heti magazin. Rúzá al-Júsuf egyiptomi színésznő alapította, 1925. október 26-án jelent meg első száma. A szerkesztőséget a színészfő fia, Ihszán Abdal-Kuddúz írta vezette. 1931-ig a művészeti jelleg dominált benne, aztán már politikával is foglalkozott. Ld. ABDALLAH ABDEL-ATI ABDEL-SALAM MOHAMED, i.m. 10.

⁵ Arab nyelvű napilap. Ma is működik, az al-Dzsumhúrja sajtóalapítvány egyik kiadványa.

⁶ A légrégebbi angol nyelvű napilap a Közel-Keleten. 1881–1938 között Alexandriában jelent meg, majd 1938-tól kezdve Kairó lett a székhelye. A brit megszállás alatt az angol politika szócsöve volt, egyben az egyiptomi nacionalista erők ellensúlyaként is szolgált. Öt brit újságíró alapította annak érdekében, hogy híreket adjon az Egyiptomban élő angol közösség számára, illetve a Közel-Keleten a brit politikát népszerűsítse. Andrew Philip volt az első főszerkesztője. Ma is működik, az al-Dzsumhúrja sajtóalapítvány egyik kiadványa. Ma olvasói között találjuk az angolul beszélő külföldi turistákat, az idegennyelvi karok hallgatóit, a diplomátokat és az Egyiptomban élő külföldieket. Ld. ABDALLAH ABDEL-ATI ABDEL-SALAM MOHAMED, i.m. 9–10.

⁷ Alexandria, 1918. január 15. – Kairó, 1970. szeptember 28. Az egyik legismertebb és legkarizmatikusabb arab politikus, Egyiptom második köztársasági elnöke. Az arab nacionalizmus egyik prominens képviselője az 1950-es és 1960-as években, az el nem kötelezettek mozgalmának egyik fő szervezője.

⁸ Jevgenyij Primakov 1929-ben született. Hosszú éveken át a *Pravda* szovjet pártlap közel-keleti tudósítója volt, tudós és akadémikus, az orosz felderítés vezetője, 1996 és 1998 között a külügyi tárca irányítója, 1998–99-ben pedig Oroszország miniszterelnöke. 85 éves korában hunyt el.

⁹ EVGUENI PRIMAKOV: *Au cœur du pouvoir. Mémoires politiques*. Paris, 2001. 231.

Az arab világnak is megvolt a maga Vietnamja: Észak-Jemen, ahol Egyiptom 50 ezer katonája segítette a köztársaságiakat a szaúdi támogatást élvező monarchistákkal szemben. Mondhatni, nem nagy eredménnyel. A Mediterráneum keleti medencéjének feszültségét tovább növelte a ciprusi görög–török konfliktus, amely 1967 áprilisában némi CIA-segédlettel az „ezredek” hatalomátvételéhez vezetett Görögországban.

Az arab világ is bonyolult, zavaros képet mutatott, soha nem látott megosztottság jellemezte. Követve a nemzetközi hidegháborús trendet, „haladókra” és „reakciószokra” bomlott. Az előbbieket a násszeri Egyiptom köré igyekeztek tömöríteni, az utóbbiak pedig Szaúd-Arábiát tekintették vezetőjüknek. Ez a megosztottság nem kedvezett azoknak, akik az erőteljes hangsúlyt kapott palesztin problémára megoldást reméltek, s ebben a politikájukban támaszkodni kívántak a térségben már jelentős mértékben és minden területen elkötelezett szocialista országokra.

A magyar kormány érzékelte a feszültséget a térségben, aggódott a szíriai kormány szélsőséges és provokatív magatartása miatt, ám ekkor még nem fordított különösebb figyelmet a palesztin problémára, de jelentőségével tisztában volt, hiszen azt egy 1966-ban készült külügyminisztériumi dokumentum „az arab–izraeli viszony kulcskérdésének” minősítette.¹⁰

Az amúgy is feszültséggel terhelt térségben egyre nagyobb aggodalomra adott okot az 1966 februárjában hatalomra került damaszkuszi vezetés. Ez a neobaaszista katonatiszti csoport nagyon türelmetlen volt mind bel-, mind külpolitikai kérdésekben. Az algériai nemzeti felszabadító háború (1954–1962) és a harcoló Vietnam példájára hivatkozva „népi háborút” hirdetett nemcsak Izrael, hanem az általuk reakciónak nevezett Jordánia és Szaúd-Arábia ellen is. Palesztina felszabadításában az első lépésnek tekintették az említett országok társadalmi rendszerének megdöntését. Júszuf Zuajen miniszterelnök¹¹ az egyiptomi vezetőkkel folytatott tanácskozáson 1966 novemberében azt javasolta Násszernek, hogy minden fronton tegyék ingataggá az Izraellel kötött fegyverszünetet, vagyis provokálják Tel-Avivot. S ha háború robbanna ki és az izraeli hadsereg Damaszkuszba vagy Kairóba ér, akkor ott majd a felfegyverzett néppel találja szemben magát. Násszer megdöbbenve hallgatta a szíriai vezetőt: „Amit maga javasol, az a legbiztosabb út a vereséghez. Értse meg, hogy ebben az esetben nem Jordániával vagy Szaúd-Arábiával találjuk szemben magunkat, hanem Amerikával, akit két dolog érdekel az arab világban: elsősorban Izrael, aztán pedig a kőolaj.”¹² Násszer védelmi paktumot javasolt, amit később meg is kötöttek. Figyelmeztetése, mérsékleltre intése azonban hiábavalónak bizonyult, a szíriai vezetés kereste a konfliktust Izraellel.

Az események 1967 májusában gyorsultak fel, amikor a feszültség már olyan fokot ért el, hogy a nemzetközi közösség is aggódni kezdett. Moszkva május 13-án olyan információt juttatott el Kairóba, hogy az izraeliek több hadosztályt szándékoznak összevonni a szíriai határ közelében. A háborús készülődést látszott erősíteni az is, hogy a nemzeti ünnepen,

¹⁰ A Magyar Népköztársaság és az arab országok kapcsolatainak alakulása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. (továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-j, Arab országok 1966. 116. d. 202–14. tétel.

¹¹ 1931. november 17. – 2016. január 10. Szír politikus, az al-Baasz uralkodó párt aktív tagja, miniszterelnök 1966 és 1968 között.

¹² HEJKAL: *1967 al-infjâr*. Kairó, 1990. 364–367. alapján idézi HENRY LAURENS: *Paix et guerre au Moyen-Orient. L'Orient et le monde de 1945 à nos jours*. Paris, 1999. 230–236.

május 15-én Izrael Jeruzsálemben tartott katonai parádét. Tel-Avivot viszont az nyugtalanította, hogy Egyiptom kérte a fegyverszüneti vonalon elhelyezkedő ENSZ-erők visszahívását, mert így egy Szíriát érő esetleges támadás esetén közvetlen harci érintkezésbe kerülhetne az izraeli erőkkel. Az viszont valóságos riadalmat keltett kormánykörökben, hogy május 17-én két egyiptomi gép átrepült az atomkutató (és bombagyártó) központ, Dimona felett, s az izraeliek nem tudták elfogni őket. Násszernek azonban nem állt szándékában háborút indítani, csak defenzív, nyomásgyakorló lépések megtételére volt hajlandó, és kategorikusan elvetette helyettese, Abdel-Hakím Amer marsall¹³ offenzív, támadó háborút szorgalmazó tervét.

Násszer említett lépéseit Izraelben a háború kirobbantására tett előkészületekként értelmezték és propagandájukban erősen felnagyították, eltúlozták, noha tisztában voltak vele, hogy az egyiptomi vezető nem akar háborút. Ezt később az izraeli politikusok is elismerték. Az akkori vezérkari főnök, Jichák Rabin a francia *Le Monde* tudósítójának, Eric Rouleau-nak adott interjújában, amely otthon és külföldön egyaránt nagy figyelmet keltett, kijelentette: „Nem hiszem, hogy Násszer háborút akart. Május 14-én a Sinaira küldött két hadosztály nem lett volna elegendő egy offenzív háború kirobbantásához. Ezt ő is és mi is tudtuk.” Sőt a szélsőjobboldali Menáhem Begin, a preventív háború legbuzgóbb híve 1982-ben minden köntörfalazás nélkül kijelentette: „Az egyiptomi csapatösszevonások nem bizonyították, hogy Egyiptom háborút akar [...] legyünk tisztességesek magunkkal szemben, mi voltunk azok, akik az ellenségeskedést kezdtük.”¹⁴

Ugyanakkor az izraeliek is (híven a régóta jól bevált „kész tények” taktikájához) lényegében szintén provokálták a szomszédos országokat, elsősorban Szíriát. E taktika lényege az volt, hogy mindig az adott helyzetből kell kiindulni, és sohasem kell vizsgálni, hogy az hogyan alakult ki. Móse Daján tábornok¹⁵ erről bizalmasan 1976-ban így nyilatkozott: „Tudom, hogy legalább 80%-a ezeknek az incidenseknek hogyan keletkezett... A következőképpen: a demilitarizált övezetbe küldtünk dolgozni egy traktort, olyan helyre, ahol még fű se nő, és előre tudtuk, hogy a szíriaiak löni fognak. Ha nem lőttek, akkor a traktor tovább ment addig, amíg a szíriaiak dühbe nem gurultak, és végül lőttek. Ekkor pedig bevetettük a tüzérseget, később pedig a légierőt.”¹⁶

¹³ 1919. december 11. – 1967. szeptember 14. Násszer elnök legközelebbi barátja és munkatársa, egyiptomi tábornok és hadügyminiszter, aki az ország több fegyveres konfliktusa idején az egyiptomi hadsereg főparancsnoka volt. 1952-ben kulcsfigurája volt a Fáruk király elmozdítását eredményező katonai mozgalomnak és Mohamed Nagíb, majd Gamál Abdel-Násszer hatalomra juttatásának. Násszer elnöksége alatt, 1958-tól 1965-ig elnökhelyettesi pozíciót töltött be. A kairói katonai akadémián 1938-ban végzett, 1939-ben kezdte meg aktív katonai szolgálatát. Részt vett az 1948-as arab–izraeli háborúban. 1956-ban ő irányította a szuezi válság idején az izraeli–brit–francia koalíció elleni védelmi hadműveleteket. Katonai pályáját az Izraellel szemben elvesztett hatnapos háború zárta le. A vereségért Násszer főként Amert okolta. Még az év folyamán felmentették az aktív szolgálatból és nyugdíjba küldték. 1967-ben Amert gízai otthonában tartották fogságban. A hivatalos jelentés szerint 1967. szeptember 14-én megmérgezte magát.

¹⁴ Mindkettőt idézi ERIC ROULEAU: *Dans les coulisses du Proche-Orient. Mémoires d'un journaliste diplomate (1952–2012)*. Paris, 2012. 158–159.

¹⁵ 1915–1981. Izraeli katonai vezető és politikus, az Izraeli Védelmi Erők főparancsnoka 1953–1958, védelmi miniszter 1967–1974 és külügyminiszter 1977–1979 között.

¹⁶ Idézi HENRY LAURENS: *La question de Palestine. 3. 1947–1967. L'accomplissement des prophéties*. Paris, 2007. 679.

Az arab hírközlő eszközök (főként az *Arabok Hangja* rádióállomás), valamint egyes szíriai és palesztin politikusok (elsősorban Ahmed Aszaad Sukeiri, a PFSZ vezetője¹⁷) felelőtlen, félremagyarázható és eltorzítható, Izrael szétzúzására felszólító kijelentései, megnyilatkozásai egy újabb holokausztrémképét idézték fel az izraeliekben. Ezt Tel-Aviv ügyesen kihasználta, és el tudta fogadtatni a világközvélemény jelentős részével (elsősorban a nyugat-európaival), hogy a zsidók államának léte forog kockán. Násszernek semmiképpen nem ez volt a célja, ő az 1956 előtti helyzetből akart kiindulni, propagandája viszont, anélkül, hogy ezt szándékosan akarta volna, 1948 előtti volt. Ez a rendkívül negatív propaganda komolyan erősítette a háborúpártiakat Izraelben. A politikusok viszont (Dávid Ben Gúrión¹⁸ is) csak az Egyesült Államok támogatásának a birtokában voltak hajlandók vállalni a fegyveres konfliktust. Ezt Washingtonból nem kapták meg egyértelműen. Johnson elnök elismerte, hogy az Akabai-öböl lezárását (május 22.) – a szabad hajózás elvének megsértését – fel lehet fogni *casus belliként*, ugyanakkor megpróbálta lebeszélni Izraelt a háborúról. Ennek a kétértelmű álláspontnak csak az első részét hallották meg az izraeliek, akik (éppúgy, mint az amerikaiak vagy de Gaulle) tudatában voltak katonai fölényüknek.

Násszer viszont a johnsoni álláspont második felére figyelt. Ezt hangsúlyozta Washington is a hivatalos nyilatkozataiban. A britekről sem mondható el, hogy egyértelműen kiálltak volna a kardcsörtető Izrael mellett. De Gaulle pedig egyenesen felszólította, hogy ne háborúzzon. A francia elnök a fegyverszállítások felfüggesztését rendelte el a térségbe és kijelentette: aki először támad, azt tekinti agresszornak. Moszkva egyértelműen támogatta Egyiptomot és Szíriát. Mindezek elegendő biztosítékul szolgáltak az egyiptomi vezető számára. Abban viszont tévedett (mivel az 1956-os helyzetet vélte megisméltódni), hogy „Izrael báb az Egyesült Államok kezében”.¹⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy Moszkva is hasonlóképpen vélekedett: „Izrael lépései mögött az imperialista körök állnak” – olvashatjuk a szovjet kormány május 24-i nyilatkozatában.²⁰ Az 1967-es Izrael azonban már nem a 11 évvel korábbi. Tom Segev izraeli író-történész szerint a hatnapos háború a szabrák (az Izraelben születettek) győzelmét is jelentette az „öreg zsidók”, a holokausztr túlélői fölött s egyben a szociáldemokrata cionizmus végét és egy új nemzeti-vallásos korszak eljövételét.²¹

Az 1967. június 5-én reggel 7 és 8 között végrehajtott izraeli légicsapás pusztító erejű volt, a 419 egyiptomi repülőből 304 megsemmisült. Délig összesen 450, ebből 380 még fel sem szállt. Vejcmán tábornok, helyettes vezérkari főnök tíz órakor felhívta a feleségét és csak ennyit mondott: „Megnyertük a háborút.”²² A rövid idő alatt elszenvedett katasztrofális vereség mindenkit meglepett – beleértve a résztvevőket is. Aziz Mohamed, az iraki

¹⁷ 1908–1980. Palesztin politikus, a PFSZ első vezetője. 1949–1950-ben az ENSZ-ben akkreditált szír misszió tagja (a szír állampolgárságot is viselte). 1950–1957 között az Arab Liga főtítkárhelyettese. A nevéhez fűződik a Palesztin Felszabadítási Hadsereg és a Palesztin Kutatóközpont létrehozása.

¹⁸ Plonsk (Lengyelország), 1886. október 16. – Tel-Aviv, 1973. december 1. Izraeli politikus, miniszterelnök, szakszervezeti aktivista.

¹⁹ Feljegyzés Násszer és Pozsidajev szovjet nagykövet megbeszéléséről, 1967. május 22. *A közéleti konfliktus dokumentumai 1957–1967. Az Orosz Föderáció Külpolitikai Archivumának dokumentumaiból*. Főszerk. V. V. NAMJIN. Moszkva, 2003. 562. (orosz nyelvű)

²⁰ A szovjet kormány nyilatkozata, 1967. május 24. *Népszabadság*, 1967. május 25.

²¹ TOM SEGEV: Nous sommes toujours en 1967. *Courrier international*, 2007. június (865. szám).

²² Idézi BENNY MORRIS: *Victimes. Histoire révisée du conflit arabo-sioniste*. Paris, 2003. 319.

kommunisták első titkára²³ jegyezte meg Pullai Árpáddal, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága (MSZMP KB) titkárával folytatott megbeszélésén, nem sokkal a háború befejezése után: „A közel-keleti helyzet meglepte őket. Azt tudták, hogy az arab országoknak komoly gyengeségeik vannak, de nem gondoltak arra, hogy ezek ilyen gyors és nagyarányú vereséghez vezetnek.”²⁴

Az 1967-es háború a magyar sajtóban

A nyomtatott sajtó szerepe fokozatosan megnőtt az elmúlt században, minthogy az emberek nagy része elsősorban a sajtóból tájékozódik a szűkebb és tágabb környezetükben zajló eseményekről. Az újságok között akadnak katonai, gazdasági, politikai és közéleti témákkal, kultúrával, vagy szakmai kérdésekkel foglalkozó lapok.²⁵ Ebben a részben röviden a magyar sajtó 1967-es háborúképére fókuszálunk. Hogyan látták, illetve láttatták a magyar újságírók és szerkesztők a korabeli vereséget?

Magyarországon az újságok május közepétől vezető helyen foglalkoztak a közel-keleti eseményekkel, a szír–egyiptomi közös védelmi intézkedésekkel, az ENSZ-katonák elvonulásával, az 1967. május 18-án létrehozott és május 23-án érvénybe lépett akabai vöröstengeri kikötő lezárásával az izraeli hajók előtt stb. Idézték Atászi szíriai elnök harcias kijelentését: „Izrael első megmozdulására megindítjuk a felszabadító harcot.”²⁶

A magyar sajtó folyamatosan követte a háborúval kapcsolatos híreket, katonai és politikai elemzésekkel ellátva. A *Népszava* 1967. június 6-i számában az érdeklődők olvashatták a háborúról szóló első hírt: kitört a közel-keleti fegyveres konfliktus, az ENSZ Biztonsági Tanácsa (BT) rendkívüli ülést tart, és világszerte az agresszió beszüntetését követelik.²⁷ Másnap ugyanaz a lap (és vele együtt több magyar lap is) közölte a magyar nyilatkozatot a közel-keleti harcokról. E szám adta hírül a BT ülésének fejleményeit, beleértve a haladéktalan tűzszünet követelését, a csapatok visszavonására irányuló szovjet és indiai kérést, az Egyesült Arab Köztársaság (EAK), Algéria és Szíria Washingtonnal való diplomáciai viszonyának megszakítását, valamint a Szezei-csatornán való hajózás leállítását. Azt is hírül adta a lap, hogy Koszigin szovjet kormányfő a Kremlben fogadta Mohamed Ghalebet, az EAK moszkvai nagykövetét.²⁸

1967. június 8-án a *Népszava* hírt adott arról is, hogy a közel-keleti konfliktus ügyében a BT azonnali tűzszünetre hívott fel, hogy tovább folytak a harcok az arab–izraeli fronton, a Szovjetunió üzenetet küldött az izraeli kormányhoz, illetve a szovjetek megtették határozati javaslatukat a BT előtt.²⁹ 1967. június 10-én a lap írt az izraeli támadásokról, melyek miatt Szíria kérte a BT rendkívüli ülésének összehívását, továbbá megírta, hogy Násszer bejelentette lemondási szándékát.³⁰ Június 11-én a *Népszava* tudósítója jelentette, hogy Násszer

²³ 1924–2017. 1964 és 1993 között az Iraki Kommunista Párt főtitkára. Tizenöt év börtönre ítélték, de tíz év után szabadon engedték, az 1958-as forradalomnak köszönhetően.

²⁴ MNL OL M–KS 288.f. 32/1975. Feljegyzés Pullai Árpád és Aziz Mohamed megbeszéléséről. 44. örzési egység. (ő.e.)

²⁵ ABDALLAH ABDEL-ATI ABDEL-SALAM MOHAMED, i.m. 107.

²⁶ Atászi elnököt idézi: *Népszabadság*, 1967. május 23.

²⁷ *Népszava*, 1967. június 6. Legújabb jelentések a közel-keleti fegyveres konfliktusról.

²⁸ *Népszava*, 1967. június 7. A Magyar Népköztársaság nyilatkozata a közel-keleti konfliktusról.

²⁹ *Népszava*, 1967. június 8. Szovjet kezdeményezésre, azonnali tűzszünetre hívott fel a BT.

³⁰ *Népszava*, 1967. június 10. A BT felhívása.

visszavonta lemondását, valamint tüntetések robbantak ki Moszkvában és Romániában a támadó imperialisták ellen. A Demokratikus Ifjúsági Világszövetség budapesti irodája és a Magyar Szolidaritási Bizottság közleményt adott ki a fegyveres konfliktusról, amelyben követelte a tűzszünet szigorú izraeli betartását, csapatainak visszavonását a fegyverszüneti vonalra, a demilitarizált övezet mögé.³¹ Június 13-án a Szovjetunió követelte az izraeli agresszió beszüntetését és a megszállt területek kiürítését. Még aznap Magyarország, Bulgária és Lengyelország is megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel.³² Június 20-án a *Népszava* megemlítette Koszigin beszédét az ENSZ rendkívüli közgyűlésén a közeli-keleti konfliktusról, illetve a tartós béke biztosításáról, valamint Násszer miniszterelnöki tisztség betöltéséről is.³³ 1967. június 21-én a kialakult arab–izraeli háború tárgyalása érdekében a rendkívüli ENSZ-közgyűlés vitájában részt vett 14 kormányfő, 38 külügyminiszter. Nyikolaj Podgornij is Kairóba utazott a szocialista országok delegációinak találkozájára a szovjet ENSZ-képviselőten.³⁴ Rudnyánszky István, az MTI kairói tudósítója jelentette, hogy Podgornij szovjet államfő Kairóba érkezett, ahol a szovjet–egyiptomi kapcsolatok elmélyítése, az EAK hadseregének felszerelése, az izraeli agresszió során elvesztett hadianyag pótlása, illetve az agresszió következményeinek felszámolása jegyében folytat megbeszéléseket.³⁵ A *Népszava* június 23-i számában részletesen számolt be a konfliktus miatt kialakult arab menekültkérdésről, Tito beszédéről és a de Gaulle-nyilatkozat visszahangjáról a válság ügyében.³⁶

1967. július 14-én a *Népszabadság* hírül adta, hogy Zuajen miniszterelnök kíséretében Kairóba érkezett Atászi szíriai elnök és megkezdte tárgyalásait Násszerral, valamint a már korábban Kairóba érkezett Aref iraki és Bumedien algériai elnökkel. A csúcshoz csatlakozott Mohamed Ahmed al-Mahgúb szudáni miniszterelnök³⁷ is. A lap az arab menekültek ügyének rendezését is elemezte.³⁸

A *Népszabadság* az 1967. október 21. és 31. közötti időszakban rendszeresen írt az arab–izraeli konfliktusról, az izraeli támadásokról és a tűzszünet megsértéséről. A hírek szerint az izraeli hatóságok megszállt arab területeken bevezetett intézkedései arra vallanak, hogy hosszú ideig nem akarnak kivonulni. Az imperialisták és izraeli megbízottai arra számítanak, hogy a katonai vereség után, a bonyolult belpolitikai helyzetben Egyiptomban és Szíriában aktivizálódik majd a belső reakció, ami a haladó rendszereket tünteti fel bűnbaknak és ellenük fordítja a közhangulatot. Továbbá beszámolt a kartúmi arab csúcsalkozóról, és előtte a külügyminiszteri előkészítő tanácskozásról. Az arab külügyminiszterek hosszas vita után sem tudtak megegyezni az Izraelt támogató országok olajbojkottjában, valamint az angol, amerikai és nyugatnémet bankokban elhelyezett arab pénzletétek visszavonásában.³⁹

³¹ *Népszava*, 1967. június 11. A közeli-keleti konfliktus hírei.

³² *Népszava*, 1967. június 13. A BT sorozatos üléseken tárgyal a közel-keleti konfliktusról.

³³ *Népszava*, 1967. június 20. A Szovjetunió mindent megtesz azért, hogy hozzájáruljon a Közel-Kelet tartós békéjének biztosításához.

³⁴ *Népszava*, 1967. június 21. A rendkívüli ENSZ-közgyűlés keddi vitája.

³⁵ *Népszava*, 1967. június 22. Podgornij megkezdte kairói tárgyalásait.

³⁶ *Népszava*, 1967. június 23. A közel-keleti válság az ENSZ előtt.

³⁷ 1908–1976. Szudáni költő, író, mérnök, bíró, ügyvéd, politikus, külügyminiszter és kormányfő.

³⁸ *Népszabadság*, 1967. július 14. Öt arab ország elnöke Kairóban.

³⁹ *Népszabadság*, 1967. október 21–31.

Ami kiemelendő, hogy az izraeliek között is voltak olyan politikusok, akik támogatták az arabokat saját hazájukkal szemben. A *Népszabadság* interjút készített az Izraeli Kommunista Párt két vezetőjével, dr. Ethel Kiingerrel, a Központi Bizottság tagjával, aki 34 esztendő óta vett részt a kommunista mozgalomban, és Ali Asúrral, a párt arab nyelvű lapja, az *Al-Ittihád* szerkesztőjével, a haifai pártbizottság tagjával. A közel-keleti válsággal kapcsolatban elmondták: „Pártunk meggyőződése, hogy Izraelnek olyan politikát kell folytatnia, amely lehetővé teszi a kapcsolatok békés rendezését az arab országokkal. Csak ez nyithatja meg a kaput ahhoz, hogy az arab országok viszont elismerjék Izraelt. A mi jelszavunk közismert: Nem az imperialistákkal az arab népek ellen, hanem az arab népekkel az imperialisták ellen!”⁴⁰

1967. november 12-én a *Népszabadság* említette, hogy Brezsnyev látogatást tesz Kairóba 1968 elején a kétoldali kapcsolatok megvitatása és a konfliktus megtárgyalása céljából. A szovjet illetékes hajlandóságot mutatott az EAK támogatására: „megad és a jövőben is meg fog adni minden szükséges támogatást ehhez a harchoz”. A lap értesült arról is, hogy a szovjetek javaslatot tettek a BT előtt az ENSZ-megfigyelők létszámának emelésére a Szezi-csatorna övezetében.⁴¹ Ali Szabri egyiptomi alelnök moszkvai látogatása alatt Násszer nevében hivatalos meghívást nyújtott át Brezsnyevnek, melyet ő elfogadott. Az egyiptomi alelnök a hazatérése után a minisztertanácson beszámolt moszkvai megbeszéléseiről, figyelembe véve azt, hogy az egyiptomi közvélemény nagy jelentőséget tulajdonít a szovjet szolidaritásnak.⁴²

Összefoglalva: a magyar napi- és hetilapok napról napra beszámoltak az arab–izraeli háborúról, a harcokról és összecsapásokról, a tárgyalásokról, az ENSZ üléseiről, a BT rendkívüli üléseiről, valamint az arab vezetők tanácskozásairól, értekezleteiről és nyilatkozatairól. Naponta több hírt közölt mindegyik magyar lap, elsősorban a főoldalon, ami érdeklődést és támogatást mutatott az arabok számára. A magyarok a legtöbb esetben agresszióknak nevezték az izraeli támadást és imperialistáknak az Izraelt támogatók nemzetközi erőket.

Az arabokat támogató Magyarország

Május végén Losonczy Pál államfő a Násszernek küldött üzenetében teljes támogatásáról biztosította Egyiptomot. A háború kirobbanásának másnapján pedig a kormány hivatalos nyilatkozatot tett közzé, amelyben megbélyegezte „az izraeli politikát irányító szélsőséges köröket”⁴³ és természetesen a mögöttük álló imperialista hatalmakat, elsősorban az Egyesült Államokat, amelyek „minden alkalmat megragadnak a nemzeti függetlenségük megszilárdításért és a társadalmi haladásért küzdő arab államok hátba támadására”. Felszólította az ENSZ-t, tegyen lépéseket, hogy a harci cselekmények megszűnjenek, és a csapatok vonuljanak vissza a harcokat megelőző pozíciójukba.⁴⁴

⁴⁰ *Népszabadság*, 1967. október 1. Nem az imperialistákkal az arab népek ellen, hanem az arab népekkel az imperialisták ellen – Beszélgetés az Izraeli Kommunista Párt hazánkban járt képviselőivel.

⁴¹ *Népszabadság*, 1967. november 12. Brezsnyev elvtárs jövő év elején az EAK-ba látogat.

⁴² *Népszabadság*, 1967. november 14. Ali Szabri beszámolt moszkvai tanácskozásairól.

⁴³ *Népszabadság*, 1967. május 23.

⁴⁴ *Népszava*, 1967. június 7. A Magyar Népköztársaság nyilatkozata a közel-keleti konfliktusról. A nyilatkozat meglehetősen komoly hangú volt, néhány részét idézzük: „Izrael és a mögötte álló imperialista hatalmak elébevágva a Biztonsági Tanács állásfoglalásának, újabb háborús konfliktusba sodorták a Közel-Kelet népeit. Az eddigi események is bizonyítják: az izraeli politikát irányító szélsőséges

A szovjet kormány nyilatkozatában agresszornak nevezte az „esztelenség és a politikai kalandorság útjára lépett izraeli kormányt”.⁴⁵ Nagyon pozitívan értékelte Násszer (akit bölcs reálpolitikusnak nevezett) június 9-i beszédét, és azt, hogy visszavonta lemondását.

Június 9-én Moszkvában összegyűltek a szocialista országok vezetői – Románia kivételével, viszont Jugoszlávia részvételével. Szolidaritásukat fejezték ki az arab országokkal és döntöttek a támogatásukról. „Adtunk valami 8 millió rubel gyorssegélyt, élelmiszerben, gyógyszerben. Felajánlottunk 8 millió, Szíriának 4 millió rubel értékű segélyt katonai felszerelésben, ezenkívül Egyiptomnak felajánlottunk mintegy 15 millió font értékű ipari, mezőgazdasági felszerelés szállítását hitelben. Mi ezt tudtuk csinálni az adott helyzetben.” – olvashatjuk a Leonyid Brezsnyev és Kádár János 1967. szeptember 8-i budapesti megbeszéléséről készült jegyzőkönyvben.⁴⁶ Június 12-én Magyarország megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Így tett a többi szocialista ország is – Románia kivételével, amelynek vezetője, Ceaușescu az arab országokat is felelőssé tette a háború kirobbantásáért, s nem ítélte el Izraelt. A közel-keleti kérdés fontosságára utal, hogy az MSZMP KB ülést hívott össze a megtárgyalására. A Központi Bizottságban a nemzetközi helyzetet mindig megvitatták, vagy beszámolót hallgattak meg róla, de hogy külön napirendként szerepeljen egy konkrét kérdés, az csak a vietnami háborúval kapcsolatban fordult elő.

A június 23-i ülésen elfogadott határozatban leszögezték: „A Központi Bizottság elítéli Izrael agresszióját, a környező arab államok területének bekebelezésére irányuló törekvéseit, az izraeli katonai hatóságok kegyetlenkedéseit, a védtelen arab lakosság kiűzését a megszállt területekről... A Központi Bizottság kifejezve népünk baráti érzelmeit és akaratát, teljes szolidaritásáról biztosítja az agresszió által sújtott arab népeket.”⁴⁷ A magyar párt és kormány összehangolt imperialista támadásnak minősítette a háborút, amelynek célja „viszszavetni a nemzeti felszabadító mozgalmakat, elrabolni a haladás útjára lépett önálló népek nemzeti függetlenségét, megakadályozni, hogy azok maguk dönthessenek sorsuk felett, és megkísérelni gyarmati függőségük fenntartását vagy visszaállítását új formában” – olvashatjuk még a határozatban.

---

militarista körök e háborús konfliktus kirobbantására nem egyedül vállalkoztak. Folyamatos bátorítást és támogatást kapnak azoktól az imperialista hatalmaktól – elsősorban az Amerikai Egyesült Államokból –, amelyek minden alkalmat megragadnak a nemzeti függetlenségük megszilárdításáért és a társadalmi haladásért küzdő arab államok hátbatámadására. A Magyar Népköztársaság kormánya teljes szolidaritásáról biztosítja az agresszió elhárításáért küzdő Egyesült Arab Köztársaság és a többi arab állam kormányát és népét, felhívja a világ valamennyi államát, hogy haladéktalanul tegyenek meg minden erőfeszítést az agresszió beszüntetése és a Közel-Kelet békéjének helyreállítása érdekében. Felhívja az Egyesült Nemzetek Szervezetét: határozottan lépjen fel a világ békéjét fenyegető agresszió ellen és minden szükséges lépést tegyen meg a közel-keleti válság rendezésére. A Magyar Népköztársaság támogatja azokat a javaslatokat, amelyek a harci cselekmények azonnali beszüntetésére, a csapatok kiinduló állásaikba való visszavonására, a vitás kérdések tárgyalások útján történő igazságos megoldására irányulnak.”

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai. 1956–1988. 2. Válogatott dokumentumok. Szerk. FÖLDES GYÖRGY. Budapest, 2015. 264. Kádár János még megjegyezte, hogy a kérésekből úgy tűnik, az arabok nem tudják, pontosan mit is akarnak. A fegyverek pótlását a Szovjetunió végezte, illetve még Csehszlovákia.

⁴⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Szerk. VASS HENRIK. Budapest, 1974. 89–90.

A szolidaritás kifejezése Egyiptom nemzeti függetlenségének és a társadalmi progresszió útján elért eredményeknek, sikereknek a védelmét jelentette. Az ennek érdekében folytatott küzdelmet az ENSZ keretein belül, politikai síkon és nem katonai eszközökkel kívánták megvívni. Bár azzal is tisztában voltak, hogy az Egyesült Államok ellenállása miatt az igazságos rendezésre nem túl sok esély van. Ez tükröződik is az ENSZ BT november 22-i, 242. számú határozatában, amely felszólítja az izraeli fegyveres erőket az elfoglalt területekről történő kivonulásra, elismeri a térség valamennyi államának jogát (beleértve Izraelt is) a szuverenitáshoz és a területi integritásához. A palesztinok problémáját, amely igazán ekkor vált ismertté a világközvélemény számára, viszont nem nemzeti, hanem csupán menekültkérdésként kezelte, és hangsúlyozta az igazságos rendezés szükségességét.

1967. június 25-én az *al-Ahrám* jelentette, hogy a Magyar Népköztársaság elítéli az összeesküvést, vagyis az EAK ellen indított izraeli agressziót, követeli a megszálló csapatok kivonását és teljes támogatását fejezi ki az EAK iránt.⁴⁸

1967. július 17-én az *al-Mészá* adta hírül, hogy a Magyar Népköztársaság öt tonnás gyógyszerélt biztosított az EAK számára, és kifejezte szolidaritását és támogatását a kialakult nehéz helyzettel kapcsolatban.⁴⁹

1967. július 21-én a budapesti egyiptomi nagykövet, Fuád felkereste Tóth Eleket, a Külügyminisztérium IX. Területi Osztályának vezetőjét. A magyar illetékes tájékoztatta a nagykövetet a magyar kormány álláspontjáról az EAK-nak nyújtandó segítséggel kapcsolatban. A felajánlott segítség katonai vonatkozásával kapcsolatban Fuád hangsúlyozta, hogy az araboknak nem elsősorban katonai felszerelésre, hanem katonai tapasztalatokra van szükségük, vagyis hogyan használják a fegyvereket.⁵⁰

1967. augusztus 15-én, 16-án és 17-én az *Egyptian Gazette* közölte, hogy Egyiptomba látogat egy magas szintű magyar gazdasági delegáció az egyiptomi–magyar kapcsolatokat megtárgyalására és fejlesztésére, illetve meg akarják ismerni Egyiptom háború következtében kialakult szükségleteit.⁵¹

Kállai Gyula, a magyar országgyűlés elnöke a *Rúzá al-Júsuf* magazinban közölt interjújában úgy vélte, hogy „a közel-keleti válság a gyarmatosítás elleni küzdelem ütközeteihez tartozik. Mi és az összes többi szocialista ország is részét alkotjuk ennek a küzdelemnek. Azoknak az országoknak és népeknek, amelyek küzdenek a gyarmatosítás ellen, mindent meg kell tenniük, amire csak képesek. A mi történelmünk sem más, mint egy küzdelem története. [...] Az ellenfél ellen azonban csak igazi küzdelemmel lehet harcolni. [...] Az arabok és küzdelmeik kormányunk és népünk egyöntetű támogatását élvezik. [...] Mi minden tekintetben mellettek állunk az agresszióval szemben. Ezáltal mi és ti egységfrontot alkotunk. Ez minden szempontból – hivatalos és népi – nagyon világos ügy. [...] Az is egyértelmű, amit agressziójával Izrael elkövetett. Hiszen az egész világot veszélyeztette a háborúval.”⁵²

⁴⁸ *Al-Ahrám*, 1967. június 25. A Magyar Népköztársaság elítéli az összeesküvést.

⁴⁹ *Al-Mészá*, 1967. július 17. Öt tonnás gyógyszerélt a magyaroktól.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 00644/14. Tóth Elek osztályvezető: Fouad, EAK nagykövet látogatása, Budapest, 1967. július 22.

⁵¹ *The Egyptian Gazette*, 1967. augusztus 15–17. Magyar gazdasági delegáció Kairóban.

⁵² *Rúzá al-Júsuf*, 1968. február 19. Az 1967-es vereség képe egy baráti ország szemszögéből. – Az interjú szövege jelen tanulmány végén található.

Az 1967-es háború utáni egyiptomi belpolitika Magyarország szemszögéből

Magyarország kairói nagykövete, Rácz Pál⁵³ látta, hogy az izraeli agresszió új bel- és külpolitikai helyzetet teremtett az EAK számára. A belső helyzetet illetően részben tisztázódtak a belpolitikai-társadalmi frontok, másrészt az 1967-es háború előtti ellentmondások hallatlan mértékben kiéleződtek, felgyorsult a belső társadalmi átrendeződés folyamata. Násszer egyre szigorúbb intézkedéseket tett a visszahúzó erők felszámolása érdekében, a hadsereg vezetésének radikális átszervezésére törekedett. E folyamat nagyhatású aktusa volt az Amer-csoport letartóztatása. Az EAK–magyar kapcsolatok alakulása vonalán az EAK-ot ért agresszió átmeneti nehézségeket okozott, nem történtek magas szintű látogatások: Násszer, Szidki Szuleimán,⁵⁴ Mohamed Anvar asz-Szádát,⁵⁵ Mahmúd Rijád,⁵⁶ szakminiszterek, Szaad Zajid kairói kormányzó,⁵⁷ bár a magyar meghívásokat írásban megújították.⁵⁸

Násszernak még nem volt határozott és kidolgozott politikai koncepciója a hogyan továbbra. Június 9-i lemondó beszéde óta nem nyilatkozott, amiért sokan, különösen a baloldaliak bírálták őt. Hallgatásának az volt az oka, hogy nem tudott mit mondani. A június 19-én létrehozott kormányt nemzeti egységkormánynak minősítették, és ezt a megjelölést a magyar sajtó is átvette. „Megítélésem szerint ezt nem lehet mondani, mivel több politikai irányzat nincs képviselve ebben a kormányban. Helyesebb azt mondani, hogy násszerista egységkormány van jelenleg Egyiptomban, amelyben képviselve vannak Násszer híveinek különböző irányzatai. Nincsenek viszont képviselve a baloldali erők, a Muzulmán Testvérek, a vafdisták, a régi burzsoáziának ez a pártja még létező erő és helytelen volna befolyá-

⁵³ Bors, 1928. január 4. – Budapest, 1986. március 22. Diplomata, külügyi munkatárs, miniszterhelyettes, a Magyar Népköztársaság kairói nagykövete 1963–1968 és New York-i ENSZ-küldöttségének vezetője 1980–1986 között.

⁵⁴ 1919–1996. Egyiptom miniszterelnöke 1966-ban, az Asszuáni-gát ügyeiben illetékes miniszter. Eredetileg hadmérnök, katonatiszt.

⁵⁵ 1918. december 25. – 1981. október 6. Arab politikus, katonatiszt, Egyiptom harmadik elnöke 1970–1981 között. Oszlopos tagja volt a Szabad Tisztek Mozgalmának. Tizenegy éves elnöksége alatt sokat változtatott Egyiptom politikáján, többek között visszaállította a többpártrendszert és engedélyezte a külföldi magánbefektetéseket. 1978-ban az egyiptomi–izraeli békekötéshez vezető Camp David-i egyezmény aláírásáért megkapta a Nobel-békedíjat.

⁵⁶ 1917. január 8. – 1992. január 24. Egyiptomi katonatiszt, diplomata, államférfi, író. 1936-ban a katonai akadémián diplomázott. 1948-ban a gázai katonai hírszerző hivatal vezetője, 1949–1952 között az egyiptomi–izraeli tárgyalásokon résztvevő delegáció vezetője. Az 1952-es forradalom után a Palesztin Ügyek osztályvezetője, 1954-ben az Arab Ügyek osztályvezetője, 1955-től damaszkuszi nagykövet. 1958–1962 között Násszer elnök politikai tanácsadója, 1962-től az ENSZ egyiptomi állandó képviselője. 1964–1972 között Egyiptom külügyminisztere, 1972-től asz-Szádát egyiptomi elnök politikai tanácsadója, 1972–1989 között az Arab Liga harmadik főtitkára.

⁵⁷ Egyiptomi politikus, katonatiszt, kairói kormányzó és Egyiptom építkezési minisztere.

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 003794. IX. Területi Osztály (Dr. Simonyi Ernő–Pereszlényi Zoltán). Feljegyzés. Tárgy: Rácz Pál kairói nagykövet beszámolója, Budapest, 1967. szeptember 15.

sukat teljesen lebecsülni, továbbá a szabad tisztek nyugat-barát szárnya Bogdádi⁵⁹ és Huszsein⁶⁰ volt alelnökkel az élen.”⁶¹

Rácz Pál nagykövet 1967. július 28-i jelentésében hangoztatta, hogy a közeljövőben Egyiptom nem kezdeményezi a fegyveres harcok felújítását, és diplomáciai körökben nem tartják kizártnak, hogy Izrael ilyen lépéseket kezdeményez, és igyekszik megakadályozni az egyiptomi hadsereg szovjet újrafegyverezését.⁶²

A leleplezett Amer-féle tiszti csoport (amelyben főtisztek is voltak) összeesküvése bebizonyította, hogy milyen jelentős erők álltak szemben a Násszer-vezetéssel és az uralkodó rendszerrel. Az eseményekre hivatkozva „elgondolkodtató Násszernak az a kijelentése, hogy a hadseregen belül javult a helyzet és csökkent az elégedetlenség száma [...] Ezt a megállapítást véleményem és a különböző helyekről kapott információk szerint csak részben lehet elfogadni, mivel az események megmutatták, hogy a hadseregen belül közel sem ilyen egyértelmű a helyzet, mint ahogy azt az elnök kijelentette. [...] Az eltelt időszak alapján megállapítható, hogy a hadsereg vezetői közül Násszernak a kapcsolata a legjobb Fawzy főparancsnokkal, jelentősebb hatalmat ad számára és támaszkodik munkájára. Őt bízta meg a tiszti csoport felszámolásával, amit az eredményesen végrehajtott, majd Amer marsall kihallgatásával stb. [...] Zakaria Mohieddin,⁶³ Husszein Shafei, Anvar as-Szádát

⁵⁹ Abdel-Latif Mahmúd al-Bogdádi. Szabad tiszt, Násszer elnök közeli barátja, vidékügyi és tervezési miniszter. Az 1954 júliusában folytatott egyiptomi–brit tárgyaláson az egyiptomi felet képviselte Gamál Abden-Násszer, Szaláh Szálem és Mahmúd Favzi kíséretében.

⁶⁰ Husszein Mahmúd Hasszán as-Sáfie, 1918. február 8. – 2005. november 18. Egyiptomi politikus, szabad tiszt, a Forradalmi Parancsnoki Tanács tagja. 1936-ban felvették az egyiptomi katonai akadémiára, ahol megismerkedett Gamál Abden-Násszerrel, Mohamed Anvar asz-Szádáttal, valamint Abdel-Moneim Rijáddal, a legismertebb és legsikeresebb egyiptomi vezérkari főnökkel. Részt vett az 1948-as palesztin háborúban. 1951-ben csatlakozott a Szabad Tisztek Mozgalmához, anélkül, hogy tudta volna, hogy Násszer a mozgalom vezetője. Násszer utasítására részt vett az 1952-es forradalomban. 1954-ben hadügyi-, majd szociális, illetve tervezési miniszter. 1958-ban részt vett az egységről szóló egyiptomi–szír tárgyalásokon. 1961-ben al-Azhar ügyeiben illetékes miniszterre nevezték ki. 1963-tól alelnök, 1967-ben a forradalmi bíróság elnöke.

⁶¹ MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 00904/7. Rácz Pál: A belső helyzet alakulása, Kairó, 1967. július 19.

⁶² MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 00904/8. Rácz Pál: Az elmúlt hét bel- és külpolitikai fejleményei, Kairó, 1967. július 28. – A magyar illetékes elvárása nem valósult meg, minthogy majdnem folyamatosan harcok dúltak, melyek közül felsorolunk néhányat: 1967. július 1-jén a Rász al-Iss-i hétórás csata; július 4-én komoly és véres összeütközések al-Kantaránál, Búr-Tavfiknál, al-Sattnál és Kabrítnél; július 14–15-én légi csapások és harcok; szeptember 20-án kölcsönös ágyúzások Iszmáília keleti szektoránál; október 21-én az egyiptomiak elsüllyesztették az izraeli *Eilat* nevű rombolóját; három nappal később erős tüzérségi tűz zúdult a Szezei-csatorna három városára, és erre komolyan reagáltak az egyiptomi erők, aminek következtében az incidensnek sok áldozata volt mindkét oldalról. Egyéb tengeri konfliktusok is sűrűn történtek 1967. július és 1970. augusztus között, ld. <http://www.akhbarak.net/news/> (letöltés: 2019. április 19.)

⁶³ Zakaría Abdel-Megíd Mohí ed-Dín, 1918. július 5. – 2012. május 15. Egyiptomi liberális irányzatú politikus, szabad tiszt. Részt vett az 1948-as háborúban és az 1952-es forradalomban. 1952–1953-ban a katonai hírszerzés főnöke, 1953-ban belügyminiszter. 1955-ben a titkosszolgálat elnöke, 1958-ban az EAK belügyminisztere. 1960-ban az Asszuáni Magas Gát Bizottságának elnöke, 1961-ban megint belügyminiszter és szervezetek ügyeiben illetékes alelnök. 1965-ban miniszterelnök és alelnök. Az 1967-es katonai vereséget követő elnöki felmondás után két napig elnök volt.

támogatásukról biztosították Násszer elnököt és kérték, hogy legyen következetes a tisztí csoporttal való leszámolása terén. Ehhez a régi tisztí csoportokhoz tartozók közül Násszer elnök és Szádát személyesen is beszéltek Amerral tevékenységének hibáiról.”⁶⁴ A moszkvai magyar nagykövet tovább árnyalja e képet, és azt írja az 1967. október 23-án kelt szigorúan titkos jelentésében, hogy „Amer öngyilkossága személyesen Násszerra nyilván igen kellemetlen benyomást tett, ennek ellenére, azonban úgy tűnik, hogy a volt alelnök ezzel a tettel stabilabbá tette Násszer és a rendszer helyzetét, tekintettel arra, hogy halálával a hadseregben meglévő ellenzék elvesztette azt a vezetőjét, aki egy esetleges állományban azt irányíthatta volna.” A moszkvai magyar nagykövet azt látja, hogy „Násszer továbbra sem érzi magát teljesen biztosnak, s bizonyos értelemben nem rendelkezik teljes cselekvési szabadsággal.”⁶⁵

Az agresszió utáni hat hónap elteltével majdnem teljesen megváltozott a kairói magyar nagykövet vélekedése: „...a rendszer sikeresen átvészelte a politikai és gazdasági válságot, és pillanatnyilag egyetlen belső ellenzéki társadalmi erő sincs olyan helyzetben, hogy létre közvetlen veszélyt jelentsen. A stabilizációt célzó törekvések és intézkedések alapján véve sikeresnek bizonyultak...” A stabilitás eléréséhez az alábbiakat kellett tenni: 1) A hadsereg átszervezését és megtisztítását, beleértve a hadsereg ütközésségének biztosítását, a katonai burzsoázia (Amer és Szaláh Naszi⁶⁶ tisztí csoportok) felszámolását, a szovjet tanácsadók szerepének tudatos csökkentését, munkájuk akadályozását. 2) A tömegmozgósítás, beleértve a népi ellenállás megszervezését és irányítását, a polgárvédelmi kiképzést, a termelési agitáció biztosítását, valamint az általános politikai előadássorozatok megszervezését.⁶⁷

A vereség okai magyar szempontból

A magyar vezetők a vereség okainak vizsgálatakor és véleményük kialakításakor támaszkodtak a térség nagykövetségeinek jelentéseire, főként a különösen alapos, nagyon jó információs bázisra épülő damaszkusziéra, valamint a Külügyminisztérium elemzéseire. Az arab országok vereségének számos oka volt. Elsősorban társadalmi-politikai, s az ebből fakadó szervezési és morális problémák, nem pedig a szembenálló hadseregek személyi állományának számában és a fegyverek minőségi színvonalában megnyilvánuló különbség.

Mindenekelőtt nem volt egység az arab országok között abban, hogy akarják-e valóban a háborút. Ugyanakkor egyes politikusaik (elsősorban a szíriai Baasz Pártból) a már említett, valóságtól teljesen elrugaszkodott, a tömegek érzelmeit felszító jelszavai a világközvélemény elutasítását váltották ki, s ez megsokszorozta az izraeliek erejét. A szíriai kommunisták, akiknek minisztériumi szinten voltak képviselői az állami vezetésben, hiába figyelmeztették a kormányt az Izraelt állami létében fenyegető politika negatív vonásaira: „a

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 00904/9. Bencekovics Lajos, ideiglenes ügyvivő. Tárgy: A tisztí csoport leleplezése, Kairó, 1967. szeptember 21.

⁶⁵ MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 00904/11. Dr. Kövér, moszkvai magyar nagykövet. Tárgy: Szovjet vélemény az EAK belső és nemzetközi helyzetéről, Moszkva, 1967. október 23.

⁶⁶ 1920–1982. Egyiptomi katonatiszt, politikus, az egyiptomi titkosszolgálat vezetője 1957–1967 között.

⁶⁷ MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 00904/14. Rác Pál: Összefoglaló az EAK belpolitikai helyzetének alakulásáról, Kairó, 1967. december 20.

baászisták kiadták Izrael megsemmisítésének jelszavát, és a valóságban még saját magukat sem tudták megvédeni” – mondta Háled Bagdás,⁶⁸ a kommunista párt főtitkára a magyar nagykövetségen tartott értékelésében július 3-án.⁶⁹

Egy korábbi, június 21-i keltezésű, a damaszkuszi nagykövetségről származó elemzés is a Baasz Párt vezetőinek káros, romboló szerepére hívja fel a figyelmet. „A valóságos helyzettel elrugaszkodó, nagyon gyakran demagóg, túlzott baloldali megnyilatkozású vezető képviselői a közép-keleti helyzetet élező és háborúhoz vezető politikát folytattak.”⁷⁰ Példaként említi Háfez al-Asszad hadügyminiszter (később államfő) május 20-i nyilatkozatát, amelyben a „sordóntó csatát” siettetette.

Az arab országok nem voltak felkészülve a háborúra, az egység hangoztatása ellenére a széthúzás jellemezte őket (pl. rendkívül éles volt a szembenállás Szíria és Jordánia között). Katonai szempontból pedig elmaradtak az izraeli hadseregtől. A szovjet katonai attasé szerint hiába nagyobb potenciálisan az arab országok katonai ereje, mint Izraelé, „hiányzik a szervezettség, a szakértő irányítás és a megfelelő kiképzés”.⁷¹

A kétségbeesés rémisztően meggondolatlan lépések megtételét is felvetette az intranzigens, balos (a kínai ultraforradalmi frázisok hatásától sem mentes) vezetőknél. A már idézett június 21-i elemzésben a következőket olvashatjuk: „Az arab országok meggondolatlanul azt is elvárták volna a Szovjetuniótól és a többi szocialista országtól, hogy a háborúba konkrétan beavatkozva hozzájáruljanak a harmadik világháború kirobbantásához.”⁷² Moszkva természetesen elutasította a katonai beavatkozást, bár készülséget rendelt el a Varsói Szerződés bizonyos egységeinél. Június 12-én, a Násszerrel történt megbeszélés után Bumedien algériai államfő Moszkvába utazott, és „látogatása során tulajdonképpen nyílt szovjet katonai beavatkozást követelt, és figyelmen kívül hagyta azt, hogy ez világháborút válthat ki”.⁷³

A magyar közvélemény nem alaptalanul érezte azt, hogy a harcoló vietnamiak felé vállalt szolidaritás mellett megjelenik az arab országok támogatása is, és ez újabb anyagi természetű terheket ró az emberekre. Ráadásul teljesen feleslegesen, mert míg a vietnamiak hősiiesen harcolnak, az arabok csak vesztenek. Emiatt terjedt el az a vélemény – állapította meg az 1967. augusztusi követi konferencián felszólaló egyik diplomata –, hogy „kidobott pénz az arabok támogatása”.⁷⁴ Az egyiptomiak maguk is szégyellték ezt a katasztrofális vereséget, ezt bizonyítja, hogy Egyiptom budapesti nagykövete a háború utáni első magyar külügyi tanácskozásán szabadkozott, amiért az utóbbi időben nem mutatkozott a külügy-

⁶⁸ Angolul Khalid Bakdash, vagy Khalid Bagdash, vagy Khaled Bekdache, 1912–1995. 1936-tól haláláig a szír–libanoni, majd szíriai kommunista párt főtitkára. 1954-ben a szíriai parlament választott képviselője. Az arab kommunista mozgalom doyenjének is nevezték. A *Sout Al-Shaab* napilap alapítója 1937-ben.

⁶⁹ MNL OL M-KS MSZMP Külügyi Osztály iratai, 288.f. 32/1967. Jelentés a szíriai és a libanoni kommunista párt vezetőivel folytatott beszélgetésről, Budapest, 1967. július 10. 4. ö.e.

⁷⁰ Uo. 9. ö.e.

⁷¹ Uo. Katonai információk, 1967. szeptember 5.

⁷² MNL OL M-KS MSZMP Külügyi Osztály iratai 288. f. 32/1967. Az arab-izraeli háborúról, 9. ö.e.

⁷³ MNL OL XIX-J-1-j, Arab országok 1968. 90.d. Megbeszélés a szovjet külügyminisztériumi delegációval a Maghreb relációról, Budapest, 1967. december 27. Nyilvántartási szám: 001253/1.

⁷⁴ MNL OL M-KS MSZMP Külügyi Osztály iratai, 288. f. 32/1967. Követi konferencia, Budapest, 1967. augusztus 14–29. 22. ö.e.

ben: „nagyon szégyelli magát a katonai vereség, és egyáltalán a kialakult helyzet miatt [...] 10–11 napra leutazik családjával a Balatonra.”⁷⁵

És valóban, a magyar közvélemény, beleértve az MSZMP tagságát is, megosztott volt, nem azonosult egyértelműen – vagy egyáltalán nem – a kormány politikájával. Erről már a Központi Bizottság 13-i ülésén Kádár János is beszélt, és szankciókat helyezett kilátásba azokkal szemben, akik szembehelyezkednek a párt hivatalos álláspontjával. Arról is beszélt, hogy „az Izraellel szembeni arab kijelentések nem voltak helyesek s világosan meg kell mondanunk propagandánkban is: a szocialista országok soha nem támogatták azt az arab propagandakampányt, hogy Izraelt meg kell semmisíteni”. Ugyanakkor azt is köntörfalazás nélkül megállapította, hogy „az előállt helyzet kudarc és vereség az arabok számára, az antiimperialista és haladó arab rendszerek számára – és közvetlenül a mi számunkra is”.⁷⁶ Az arab–izraeli konfliktussal kapcsolatos közhangulatot bemutató titkos jelentésben a következőket olvashatjuk: „a magyar zsidó kommunisták úgy ítélik meg, hogy az igazság Izrael oldalán áll az arabokkal szemben... az arabok antiszemita és antikommunisták. Násszer olyan, mint Hitler. A Szovjetunió tekintélyén nagy csorba esett.”⁷⁷

Kádár János a helyzet ismeretében úgy döntött, hogy a valóságos helyzetről tájékoztatni kell a párt tagságát. Ez az ún. „szabad pártnapok” keretében történt, amikor egy-egy intézmény, gyár, település stb. pártszervezete kibővített taggyűlést tartott (vagyis pártunkívüliek is részt vehettek), ahol olyan információk (több is a fent említettek közül) is elhangzottak, amelyek nyilvánosan, a sajtóban nem jelentek meg.⁷⁸

Nem lehetett azonban elkerülni, hogy valamilyen módon a sajtóban is megjelenjenek a lakosság körében meglévő ellentétek, a hivatalos irányvonallal nem egyező vélemények. És ezek valóban kifejezés is nyertek, természetesen a rendszer jellegének megfelelő sajátos formában: tudni kellett „olvasni a sorok között”.

Az MSZMP hivatalos orgánumban, a *Népszabadság*ban július 26-án cikk jelent meg, aminek nem volt aláírója, ún. belső vezércikk volt, vagyis hivatalos álláspontot tükrözött. Érdekes hosszabban idézni belőle. Először megállapítja, hogy „az események bonyolult sorozatára nálunk is többféleképpen reagált a közvélemény különböző rétege”. Őket nem konkrétan, hanem általánosságban jelöli meg. „Volt, aki arra gondolt: talán a fasizmust túlélte zsidóság egy csoportjára következnek el újabb nehéz idők, s ezt történelmileg igazságtalannak, érzelmileg fájónak minősítette.” A megfogalmazásból elég világosan kitűnik, hogy ezt a réteget elsősorban a zsidók alkotják, illetve még a velük szimpatizálók. De mit csinált, hogyan viselkedett Izrael? Határsértést követett el, háborút robbantott ki, agressziót követett el. Majd „az agresszió sikere után vezetői hetykén úgy nyilatkoztak, hogy a rablott földet nem adják vissza – nos, ezt az Izraelt kellett volna talán támogatnunk? A fasizmus minden nemzetiségű, fajú, bőrszínű üldözöttjével ma is vallott szolidaritásunk miatt sem tehettük ezt.” Mint kitűnik, az arabokkal szembeni fasiszta vádak a cikk nem nyíltan, hanem burkoltan az agressziót elkövető Izrael ellen fordítja, amikor az antifasiszta szolidaritásra hivatkozva ítéli el. De (hogy a durva asszociációt elhárítsa) nyomban ki is jelenti:

⁷⁵ MNL OL XIX-J-1-j 35.d. 1967 Egyiptom, nyilvántartási szám: 00644/14. Tóth Elek osztályvezető: Fouad, EAK nagykövet látogatása, Budapest, 1967. július 22.

⁷⁶ Idézi KOCSIS ANDRÁS: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő* 14 (2003/3) 36.

⁷⁷ Uo. 37.

⁷⁸ E sorok egyik írója is részt vett ilyen „szabad pártnapon”.

elismertük Izraelt, nem teszünk egyenlőségjelet az izraeli nép és kormánya közé. A cikk (anélkül, hogy bármelyiket is idézné) elítéli a mindkét fél részéről elhangzott szélsőséges kijelentéseket, de mint „a sovinizmusba könnyen átcsapó nacionalizmus” megnyilvánulását.

És természetesen nem maradhatnak el a Dávid és Góliát harcának mítoszát cáfoló sorok sem. Ez a probléma is az ismert kifejezéssel kerül bemutatásra: „Vannak, akik Dávid és Góliát harcáról beszélnek. Ám ez már csak azért sem állja meg a helyét, mert Izrael mögött ott az Egyesült Államok, ami arrogánssá tette s nem úgy viselkedett, mint az arab tengerben fuldokló kicsiny ország, hanem úgy, mint a hatalmaskodó nagyúr bizalmas csatlósa, aki biztos benne, hogy bármit tett, gazdája mögötte áll.”

S végül, mi a megoldás útja? A két szélsőség (a minden áron háborút, illetve békét akarók) elítélése után erre is elhangzik a válasz: az agresszió következményeinek a felszámolását végső soron a békés egymás mellett élés politikájának az érvényre juttatása biztosítja.

A cikk megjelenése után néhány nappal, július 29-én Kádár János a Ganz-MÁVAG gyárba látogatott és szokás szerint beszédet is tartott. Ebben visszatért a problémára, azt igyekezett bizonyítani, hogy „nem hiábavaló a segítség, kötelességünk segíteni”.⁷⁹

Magyarország (éppúgy, mint a többi szocialista ország) a konfliktus békés megoldására törekedett, és ebben Násszer elnök partnere volt. A magyar vélemény, álláspont a 1967-es háborúval kapcsolatban tükrözte a szocialista országok véleményét is (kivéve Romániáét). Így az nem csupán egyéni álláspont volt.

***

Az 1967-es vereség képe egy baráti ország szemszögéből* (Tudósítás Budapestről)

Egy hét múlva konferenciát szerveznek, amelyen 70 kommunista párt vesz részt. A konferencia fő témája a közel-keleti válság megtárgyalása. Fathi Khalil a hírt Budapestről küldte, annak az országnak a fővárosából, ahol a konferenciát fogják tartani.

Mindenhol, ahol látogatást tettünk a Magyar Népköztársaságban, érzékelhető az izraeli agresszió közvéleményre gyakorolt hatása. Az ügy még mindig aktuális, a vezető Szocialista Munkáspárt az agressziót követően konferenciákat tartott, hogy elmagyarázza az embereknek, mi történt pontosan.

Nagyon sok kérdésre kell válaszolni, amiket a rádióban, televízióban, újságokban, az Újságírók Szakszervezetében, a fiatalok és az egyetemisták körében tesznek fel: mi történt a háború hat napja alatt? Hogy történt a vereség? Vajon valamilyen gondatlanság okozta a vereséget, vagy hazaárulásról van szó? Jellemző-e a küzdelmünkre egyfajta antiszemitizmus, fajiságon vagy valláson alapuló intolerancia? Mi akadályozza az arab egységet? A hatnapos háború eredménye sokkolta a magyar közvéleményt, de a Párt és a kormány igyekezett megvilágítani a válság körülményeit.

Vannak zsidók Magyarországon, akik támogatják Izraelt. Ettől függetlenül a hivatalos álláspont általánosan elfogadott és mindenütt érvényes. Nagy István, a Délmagyarország c.

⁷⁹ Az ENSZ-közlöny, a Közel-Kelet és mi. *Népszabadság*, 1967. július 30.

* *Rúzá al-Júsuf*, 1968. február 19. (2071. szám.) A lap főszerkesztője Ahmed Hamros (1921–2011), a Szabad Tisztek mozgalomának tagja, katonatiszt, politikus, az Egyiptomi Nemzeti Múzeum igazgatója volt. Az interjú készítője és a cikk szerzője FATHI KHALIL.

napilap főszerkesztője elmondta nekünk, hogy egy Szegeden élő, öreg zsidó önuralmát elveszítve kijött a sodrából és megmutatkoztak rajta a cionizmus jelei. A város utcáit járva azt kiabálta, hogy Izrael két napon belül Kairóban lesz. Természetesen ez kirívó eset.

Kállai Gyula, a magyar országgyűlés elnöke, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának elnöke, a vezető Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagja, volt miniszterelnök, a kiemelkedő magyar politikai vezetők egyike. Őt kérdeztük. Egyiptom-párti figyelemmel a politikai helyzetre és támaszkodva személyes tapasztalataira (két éve látogatást tett Egyiptomban) mondta el véleményét.

– Mi a véleménye a közel-keleti válságról, és mi a megoldás?

Mintha válaszával mindent el akart volna mondani: saját véleményét és hazája tapasztalatát.

– Úgy véljük, hogy a közel-keleti válság a gyarmatosítás elleni küzdelem ütközeteihez tartozik. Mi és az összes többi szocialista ország is részét alkotjuk ennek a küzdelemnek. Azoknak az országoknak és népeknek, amelyek küzdenek a gyarmatosítás ellen, mindent meg kell tenniük, amire csak képesek. A mi történelmünk sem más, mint egy küzdelem története a külföldi és a belföldi ellenfél ellen. Enélkül a küzdelem nélkül egy percig sem élhattünk volna. Egy mondatban össze lehet foglalni történelmi tapasztalatunkat: folyamatos küzdelem nélkül nincsen győzelem. A küzdelem azonban minden, fejlődéssel lépést tartó erő összefogását igényli, még akkor is, ha nézeteltérés van köztünk. És ez a mi belpolitikánk alapszabálya. Az ellenfél ellen azonban csak igazi küzdelemmel lehet harcolni. A maradiság, a „reakciós állásfoglalások” elleni küzdelemben pedig a nép egysége szükséges. Országunk jelenlegi helyzete azt mutatja, hogy az állam és a Párt nemcsak munkásokat és parasztokat, hanem kispolgárokat és minden olyan társadalmi réteget összefog, amely nem ellenzi a szocializmust, és a belső front egységének elvét, illetve külpolitikánkat elfogadja. A vallási csoportokat illetően például korábban volt olyan, aki keresztet vetett, amikor meghallotta a kommunizmus vagy a szocializmus szót. De azok most együttműködnek velünk a békemozgalmában, illetve a Hazafias Népfrontban. A külpolitikát illetőleg pedig megállapodásra jutottunk ezekkel a csoportokkal a békéről, a progresszív népekkel és hatalmakkal való barátságról és a maradiság elleni küzdelemről. Az arabok és küzdelmeik kormányunk és népünk egyöntetű támogatását élvezik. A progresszív erők támogatása nálunk nemcsak a Párt és a kormány ügye, hanem egész népünk is ugyanezt az álláspontot képviseli.

A mellettek való kiállásunk határozottságának két oka van. Minden agresszió reakció. Nekünk mindnyájunknak együtt kell működünk, hogy az agressziót megakadályozzuk. Hiszen az agresszió – akármennyire is változtak a módszerei – átfogó kísérlet a progresszív mozgalmak felszámolására.

Egy terület ellen elkövetett bármilyen agresszió világháborúvá alakulhat. Ha ez megtörténne, nem élné túl az emberiség a pusztulást.

Mi minden tekintetben mellettek állunk az agresszióval szemben. A forradalmatokat első naptól kezdve baráti figyelemmel követjük. Minden győzelmetek számunkra is győzelem. A forradalmatok egész Afrikát inspirálta és segítette a progresszív erőket. Ezáltal mi és ti egységfrontot alkotunk. Ez minden szempontból – hivatalos és népi – nagyon tiszta ügy.

Az is egyértelmű, amit agressziójával Izrael elkövetett. Hiszen az egész világot veszélyeztette a háborúval. Agressziója figyelmeztető jel, amihez más figyelmeztető jelek is

hozzáadódtak. Egyértelmű, mi volt Izrael célja ezzel az agresszióval: a progresszív politikai rendszer felszámolása az Egyesült Arab Köztársaságban és Damaszkuszban is.

A konferenciának, amit Moszkvában tartottak a szocialista országok, az volt a célja, hogy támogassunk benneteket. A kommunista pártok Budapesten tartandó konferenciája is esélyt fog adni arra, hogy emelt hangon tiltakozzunk az izraeli agresszió ellen.

Kérdezted, hogy az elképzelésem szerint mi a megoldás. Erre a válaszom az, hogy a küzdelmet tovább kell folytatni. És ez talán sokáig fog tartani. Talán időt fog igényelni a válság megoldása. De bármilyen is ennek a megoldásnak a formája, és bármilyen hosszú is lesz az az idő, amit igényel, legyenek biztosak abban, hogy Magyarország mellettetek fog állni, mert mi mindenkinél erősebben hiszünk a szolidaritásban. Mert mi is elszenvetünk már agressziót. Kapcsolatunkat most szorosabbra kell fűznünk, mint valaha. Azt hiszem, a háború megerősítette a kapcsolatunkat.

A válság megoldásának eszközei közé tartozik a népi egység, ill. az arab küzdelem összefogása annak érdekében, hogy az szünet nélkül folytatódhasson. Ha van is minden országban reakciós irányzat, bebizonyosodott, hogy a népi erők az Egyesült Arab Köztársaságban – még a legrosszabb körülmények között is – tömörülnek a vezetőjük körül, és támogatják őt. És ez az egyik fegyvere a válság megoldásának.

Ugyanakkor a forradalom további folytatása a haladás útján is egy eszköze a válság megoldásának.

Mi is lentről indultunk: 3 millió munkanélküli volt az országban, amelynek összlakossága 9 millió fő volt. A régi rezsim azt a hazugságot terjesztette, hogy felszámolták az analfabetizmust Magyarországon. Az analfabetizmus felszámolása valójában azt jelentette, hogy a munkás vagy a paraszt megtanulta, miként kell az aláírni a nevét. Az emberek egészsége 45 éves koruktól romlott. Most pedig nincsen nálunk sem munkanélküli, sem analfabéta. Az egészségromlás is csak hetven éves kor után kezdődik. Ha visszatekintünk a múltba, lenyűgöző számunkra a fejlődés. Összehasonlítjuk azt, amit elérünk, az álmainkkal. Még nagyon sok álmunk van, de fejlődni fogunk. Munkánk módszerét folyamatosan jobbra tesszük és fejlesztjük. 1968 januárja óta új stratégiát vezettünk be a termelés célzott, eredményes és hasznos irányítására. Az új stratégia lényege: aki igazán szorgalmasan dolgozik, az többet tud, jobban és precízebben cselekszik.

Kállai két képét az egyiptomi festőművész, Abdel-Szamié rajzolta

Sommaire

LÁSZLÓ J. NAGY – AL-NAGGAR ABDALLAH ABDEL-ATI
La Hongrie et la guerre israélo-arabe de 1967

Dans la guerre d'éclaire (ou de six jours) déclenchée le 5 juin 1967, les pays arabes ont subi une défaite cuisante qui était non seulement celle de l'Égypte et de la Syrie, mais aussi celle des ses alliés, les pays socialistes et l'URSS. Malgré la défaite la Hongrie continuait à soutenir les peuples arabes frappés par l'agression israélienne, mais en même temps elle critiquait certains dirigeants arabes (les Syriens, OLP) pour leur déclarations extrémistes et irresponsables. Une partie de l'opinion publique pensait que les arabes vaincus d'une manière humiliante ne méritent pas le soutien, contrairement aux Vietnamiens qui menaient un combat héroïque.

L'article est basé sur les documents de l'Archives nationales hongroise (p.ex. les rapports des ambassades du Damas, du Caire et de Moscou), sur les documents du parti communiste et les presses hongroise et égyptienne.

Summary

LÁSZLÓ J. NAGY – AL-NAGGAR ABDALLAH ABDEL-ATI
Hungary and the Arab-Israeli war in 1967
(In light of Arab-Hungarian archival documents and press)

The Arab countries were heavily defeated in the "blitz" that broke out on 5th June 1967 and lasted for six days. This inflicted a blow on the allies of Egypt and Syria, the Soviet Union and the socialist countries. The Hungarian leaders continued to provide support for the Arab countries hit by Israeli aggression. However, they criticized the extreme, reckless, often demagogic statements of certain Arab politicians (Syrians, the leader of the Palestine Liberation Organization). Part of the general public had doubts that the Arabs should be backed, as they had suffered a heavy defeat very quickly. The two authors of the article studied documents from Hungarian archives (e.g. reports by embassies in Damascus, Moscow and Cairo); documents of the communist party and the press in Hungary-Egypt, including *Népszabadság*, *Népszava*, *al-Ahram*, *Ruza al-Yusuf*, *al-Mesa* and *The Egyptian Gazette*.